

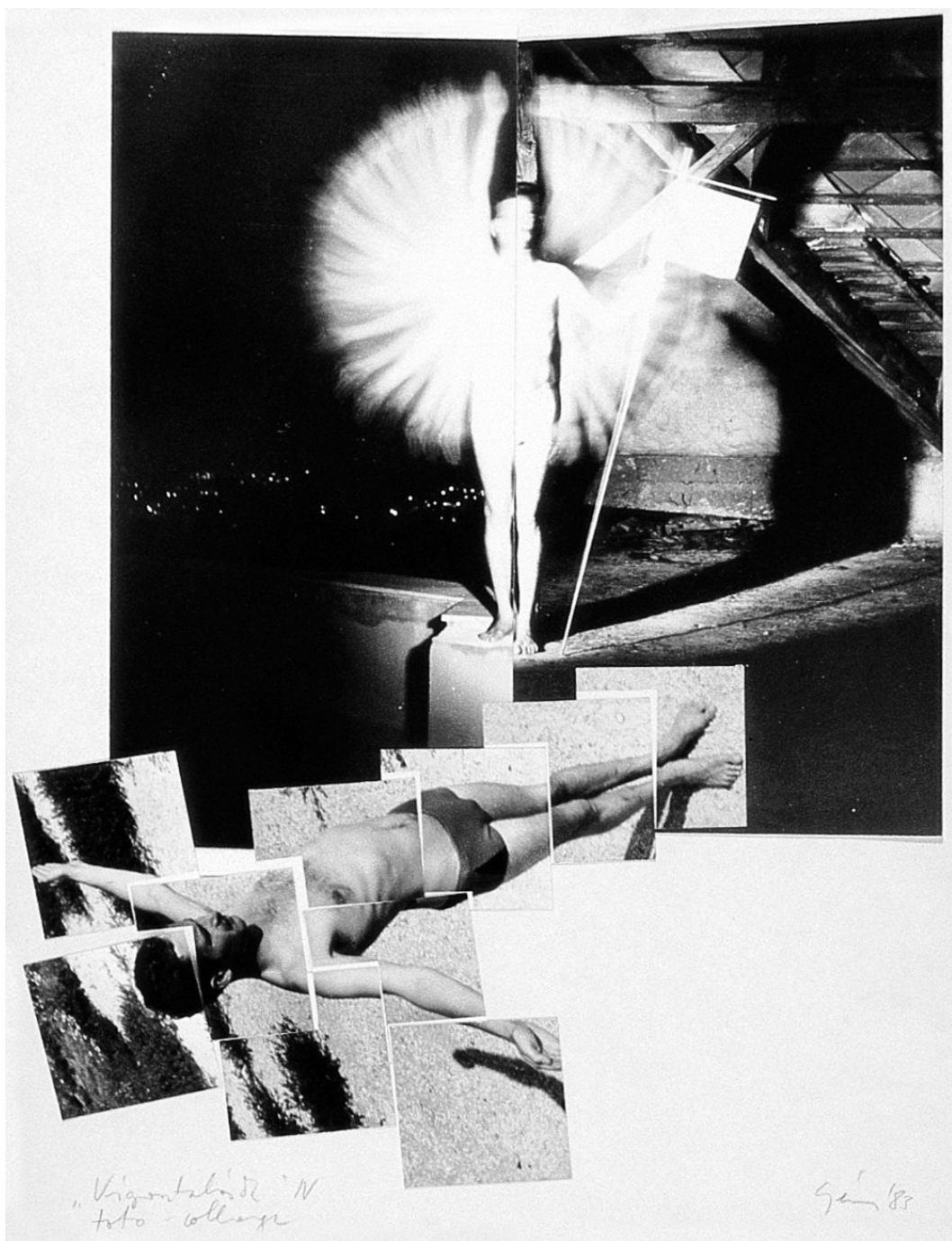
TARTALOM

- 3 Tóth László: Szólók és duettek
(Széljegyzetek – elszelelt esztendőkhöz, 1999–2019)
- 14 Jenei Gyula: Haldoklás, hazudós
- 16 Horváth László Imre: Rosseb
(Regényrészlet)
- 24 Acsai Roland: A fenyőrigók fotójáról; Az állatbolt; Mit értek; Újpalota, telve telő
- 27 Kapiller Ferenc: Mangi naplója
(Második rész)
- 41 Szente B. Levente: Ezer-virág kertje leszek; Útnak indít; Vajon miért nem
- 43 Salamon Konrád: Ez volt az élet
(Harmadik rész)
- 54 Farkas Arnold Levente: nehéz
- 56 Iványi Márton: Bohóc, kivégzések és mahorka
(Lengyel viszonyulás az oroszokhoz a modern szépirodalom tükrében)
- 65 Radnai István: mágia; fenntartható fejlődés; barázdák az arcodon; ébresztő hajnal
- 68 Sárközy Péter: Petőfi-kultusz Olaszországban egykor. És ma?
- 78 Madácsy Piroska: Madách-értelmezések a Nyugatban és a Széphalomban (1908–1944)
- 96 Hernády Judit: Népiség és a lélek válsága
(Természetszemlélet és hitélmény Tamási Áron írói világában)
- 108 Kégl Ildikó: „...én inkább üres felületeket írnék”
(Tóth László: Rossz napok. Új versek és rátalálások, 2018–2023)
- 113 Márkus Béla: A „kettős identitás” csódbiztosa
(Tóth László: Hagyomány és identitás)
- 123 A. Szabó Magda: A színház ősvigasztalás
(A Tamási Áron-díjas Vidnyánszky Attila köszöntése)
- 126 Cs. Nagy Ibolya: „Élni kell, párhuzamosan, itt, a közös lagúnákban”
(A Tamási Áron-díjas Simó Márton köszöntése)

Borító: Jánosi Nikolett. E lapszámunk képanyaga Gémes Péter és Gábor Áron műveiből nyújt válogatást, alkotásaik a Műcsarnok kiállításain tekinthetők meg (A kéz és a test emlékezete: Gémes Péter fotófestészete, 2023. október 20.–2024. január 28., Körkérdés: Gábor Áron kiállítása, 2023. november 10.–2024. január 28.).

HITEL irodalmi, művészeti és társadalmi folyóirat. MAGYAR ÖRÖKSÉG. Örökös tiszteletbeli főszerkesztő: Csoóri Sándor; **Főszerkesztő:** Papp Endre; **Főmunkatárs:** Ágh István; **Szerkesztők:** Léka Géza, Nagy Gábor; **Képszerkesztő:** Isó M. Emese; **Nyelvi lektor:** Rátkay Ildikó; **A szerkesztőség titkára:** Kovács Nóra; **Tördelőszerkesztő:** Bagu László. **Felelős kiadó:** A Nemzeti Kulturális és Irodalomért Alapítvány elnöke. **Kiadó és szerkesztőség:** 1078 Budapest, Hernád utca 56/B, Tel.: (06-1) 237-0294; Fax: (06-1) 237-0293; E-mail: hitel@hitelfolyoirat.hu, honlap: www.hitelfolyoirat.hu; **Levelezési cím:** 1381 Budapest, Pf. 1324. Lapunk a Kulturális és Innovációs Minisztérium, a Petőfi Kulturális Ügynökség, a Magyar Kultúraért Alapítvány, a Nemzeti Kulturális Alap és a Bethlen Gábor Alapítvány támogatásával jelenik meg. „A Hitel folyóirat 2022/1. szám kiadásának biztosítása” szakmai program megvalósítását 2022. évben a Magyar Művészeti Akadémia támogatta. „A Hitel folyóiratot – mint a civil szférát reprezentáló szakmai sajtótermelet – megjelentető Nemzeti Kulturális és Irodalomért Alapítvány szakmai programjának és működésének biztosítása” című támogatási cél megvalósítását 2022–2023-ban támogatta: Nemzeti Együttműködési Alap, a Bethlen Gábor Alapkezelő Zrt. és a Miniszterelnökség. Előfizethető valamennyi postán, kézbesítőnél; e-mail: hirlapelofizetes@posta.hu; fax: (06-1) 303-3440. **Előfizetési díj:** egy évre 8040 Ft, fél évre 4020 Ft. Nyomta és kötötte: Coradix Kft. HU ISSN 0238-9908. **E-mail:** Isó M. Emese (képszerkesztő), iso@hitelfolyoirat.hu; Kovács Nóra (szerkesztőségi titkár), szerk@hitelfolyoirat.hu; Léka Géza (vers), leka@hitelfolyoirat.hu; Nagy Gábor (kritika, próza), nagy@hitelfolyoirat.hu; Papp Endre (főszerkesztő), papp@hitelfolyoirat.hu.

Csémes Péter: Vigasztalások IV., 1983 (fotókollázs, papír, 345×267 mm, a művész hagyatékában)

Szólók és duettek

Széljegyzetek – elszelelt esztendőkhöz, 1999–2019

Párizs, Márai, ötven, avagy egy születésnap anatómiája

Ma vagyok ötvenéves, és Párizsban. Régi elhatározásom volt, hogy az ötvenediket majd itt, OK, ez sikerült. Azt viszont nem biztos, hogy meg tudnám magyarázni, miért éppen Márait hoztam magammal ide olvasni. De a kérdés meg is fordítható: hozhattam volna-e magammal mást, amikor az utóbbi hónapokban egyedül csak Márait olvasom. (Persze már az is megmagyarázandó – és ez hosszabb nekifutást igényel –, hogy június óta miért nem vettem a kezembe mást, csak őt.) Az író élete utolsó három-négy esztendejében írt naplófeljegyzéseinek a Könyvhétre megjelent kötetével kezdődött, majd a *Napló 1984–1989*-cel folytatódott, s most az *Egy polgár vallomásai* van velem itt, Párizsban. Meg a *Kassai őrjárat*. Ez utóbbiban olvasom, hogy az ehhez lökést adó kassai útjára Pascal *Gondolatok*-ját vitte magával, amit utólag egyáltalán nem tart véletlennek, mint ahogy én is erős törvényszerűséget vélek felfedezni abban, hogy Márai s az *Egy polgár... mellett* éppen az *Őrjárat* került párizsi pakkomba.

Először is: sokat foglalkoztat mostanában a halál kérdése, talán utoljára tizennyolc-húsz éves koromban jártattam rajta ennyit az agyam. De most, ellentétben fiatalkori morfondírozásaimmal, nem az elmúlás ténye, nem a lét és nem lét kérdése, egymáshoz való viszonya köti le a figyelmemet, hanem a meghalás folyamata, aktusa, mikéntje, mondhatnám: a meghalás *esztétikája*. A halált magát elfogadom, s még a meghalással is úgy-ahogy kibékülnék, minden idegszálam berzenkedik viszont a magatehetetlen és megalázó kiszolgáltatottság, az ember testi-szellemi leépülésének azon foka ellen, amely akár visszafelé is érvényteleníthet mindent, ami esetleg valóban szép és felemelő, ami valóban emberi volt abban, ami visszavonhatatlanul elmúlt. A *Napló 1984–1989* is ettől a rettegéstől, ettől a végletes kiszolgáltatottság elleni tiltakozástól válik hátborgongatóan nagy irodalommal, s talán ezért tudta mindenemet – egész bensőmet, egész lényemet – oly tökéletesen *átmosni*.

TÓTH LÁSZLÓ (1949) Budapesten született, Dunaszerdahelyen él. Költő, író, művelődéstörténész. Legutóbbi kötete: *Rossz napok* (versek, 2023).

Másodszor, a gyökerekhez, az ősökhez is sokszor visszatérek mostanában. A szülőhelyhez – én inkább így mondanám, virtuális értelmezésben: a szülőhelyekhez –, a szülőkhöz, nagyszülőkhöz, ami s akik ellen megint csak annyit berzenkedtem, lázadoztam egész életemben, ám amitől s akiktől elszakadni talán mégsem akartam igazán. (Vagy erőm, bátorságom nem volt hozzá? Ám gyanítom, a kettő ugyanaz.) Nem a Garrenek művét kerestem természetesen életem köd lepte tájain – nem polgárcsaládból származom, felmenőim, ameddig vissza tudom követni őket az időben, földművelők, kisemberek, éltek-ahogy-s- amiből-tudtak fajzatok voltak –; az identitástévesztéstől is mindig annyira rettegtem, mint az identitásvesztéstől; az én nagyapám legfeljebb magának és a családjának építendő házakban gondolkodhatott – a (nagy)polgárokétól nem kevésbé, csak *másképp* tartalmas élete során, s nem városokban, de ugyanazzal az elszánással-hittel kapaszkodott az értelmes életbe, mint a Garrenek, s magam is a mindenkori Garren Péterek eltökéltségével nyúlok únos-úntalan mindazon megfoghatatlan érték felé, melyet nagyapámék, nagyanyámék hagytak rám, mint ők apáik öröksége után (*Párizs, 1999. szeptember 26.*).

Reggelezések Tandarival

Vásárcsarnoki *reggelezés* (fél kilenckor), Tandarival. Dezső szokásos reggeli sétáján (körüttjén), friss, impulzív, örökös *telítettségben*, engem is át- s megváltoztatnak, *teletöltenek* a vele elmúlott órák. Kéziratot kérek tőle, szívesen hozom az Isternél, persze, ad.¹ A Kalligramnak Musil adta, a hatalmas *A tulajdonságok nélküli embert* – Musil tényleg magához méltó szellemre s kapacitásra talált benne. Ekkora potencia és intenzitás talán tényleg nem adatott a magy. ir.-nak, mondjuk, Weöres óta, mint ő. Aki, ráadásul, mint kevés óriás, emberileg is igen kedvelhető, szerethető. (Na, talán az embertelenül korai, békés álmomból felriasztó borzalmas telefonjai kivételével, bár amikor negyed öt tájt az ember meghallja a vonal túlsó végén az ő utánozhatatlanul s csipkelődőn kedves „Itt Tandori Dezső, a hajnali bagoly”-ját, menten kiszáll az álom a szeméből, s egyből felpörög csendes éjszakai üzemmódból mondjuk minimum ezerre.) (*1999. november 8.*).

História

Hornyik Miklós beszélgetős portréfilmje rólam az RTL *Színképében*, éjjel negyed tizenkettőkor. (Miklóst hat-hét éve ismerem – írásait persze már korábban, még az 1970-es évek elejétől kezdve –, amikor egy nap azzal állított be Blaha Lujza téri lakomba, hogy menjek el hozzá dolgozni a Csoóri Sanyiék s a Magyarok

1 A *Sohamár. De minek? (A holló megváltása)* lett ez, 2001-es megjelenéssel.

Világszövetsége megbízásából hamarosan induló Világszövetséghez, amire természetesen nemcsak hogy nem mondhattam nemet, hanem eszem ágában nem volt nemet mondani!) A filmet persze nézem, s ami érdekes, noha eleve gyanakodva ültem oda a képernyő elé, még tetszik is. (Pedig néhány rádiónyilatkozatom, -interjúm hallgatása közben legszívesebben a föld alá bújnék szegyenemben, s *igyexem* elhítni magammal, hogy nem is én beszélek a készülekben.) Ez pedig, hogy tetszik, csak és kizárólag Miklóst (és a stábot, mindenekelőtt Jely Ferencet, a rendezőt) dicséri;² mindketten a portrékészítés s interjúzás hétpróbás mesterei, és már rég megbocsátottam nekik, amikor vmikor szeptemberben seperc alatt *szétkapták*, afféle *teremtés előtti* állapotba hozták a dolgozószobámat, hisz a képernyőt, ill. a *képet* nézve az, háttérként, egész jól mutatott úgy, ahogyan ők látni gondolták. Miklós, amint fiatalabb korom kedvenc és sok nélkülözhetetlen ismeretet belém sulykoló interjúkötete, a hétényolc évvel ezelőtti forumos (így!) *Beszélgetés írókkal* – melynek új (első magyarországi!) kiadását feltétlenül meg kell jelentetnem az ISTERnél³ – bizonyítja, az irodalmi (írói) interjú nagymestere, aki kora, azaz az 1960-as évek második fele magyar irodalma legnagyobbjainak (egy Weöresnek, Dérynek, Örkénynek, Pilinszkynek, Németh Lászlónak, Illyésnek, Mészölynek és – igaz, évtizeddel később: – Ottliknak) a faggatásával tanulta, és rögtön a legmagasabb fokon művelte is az interjúkészítés és portréfestés tudományát (az *Iskola a határon* írója kivételével az 1960-as évek második felében, huszonhárom-huszonhat évesen). Képzelem, az ő bölcsességüktől elkényeztetve, a maga kaján mosolyával megnyit derülhetett sekélyes nyögdecseimen, nagyképűsködő semmitmondásaimon, lazaságaimon! S persze hogy mennyire össze kellett kapnia magát, hogy kihozzon belőlem apait-anyait, megmutatva-megteremtve számomra s belőlem azt, akit a beszélgetésünk előtt még én magam sem ismertem...

Ráadásul még azzal is meg voltam elégedve, ahogy a *Hotel História*t sikerült elmondásomban tálnom; tényleg működhet ez a vers, ha még nekem sem sikerült – s ráadásul kamera előtti lámpalázamban – elrontanom. Igaz, Mácsai Pál azért ezzel a verssel is jobb volt nálam ebben a műfajban, amikor néhány évvel ezelőtt a szó szoros értelmében *színre vitte* azt Tarján Tamás egyik, nem emlékszem már, milyen című tévés műsorában... Vagy itt is érvényes, amire az imént utaltam, azazhogy az ő értelmezése is segített utat nyitni számomra a saját versemhez, amiért most talán nem bögttem le vele teljesen?⁴ (1999. december 6.)

2 Később tőle is kaptam egy verses-képes albumot kiadásra (ugyanis filmes munkái mellett verseket is írt s festett is), mellyel azonban – támogatás híján – kudarcot vallottam, így kéziratát, leendő hagyatékom egyéb részeivel, átadtam a Petőfi Irodalmi Múzeumnak.

3 Ami 2000-re sikerült is.

4 Egyébként nem gondoltam volna, milyen sokan nézik éjszaka a tévét, illetve az RTL késő éjszakai kulturális magazinját. Legalábbis amint azt a mai gratulációk, telefonos és személyes visszajelzések számából leszűrhettem. Amihez, mintegy utójátékként, másnap délben Hornyik nyitott be a maga kaján (ördögi?) vigyorával a kicsinél is kisebb kiadómba a Tompa

Célra tartás

Mikula Valér barátom interjúzik velem Dunaszerdahelyen a szlovák irodalmi lapokról az egyik szlovák tévének (jelesül, hogy látom én azokat magyar szemmel); képzelhetni, micsoda ékes szlováksággal nyilatkozik a kamerának a beszélgetőpartnere. Eredetileg Valér kis Kukučín utcai egyszobásomat gondolta helyszínnek, mivel azonban az szokás szerint rendbekaphatatlanul romokban, rémületemben gyorsan megkértem a szomszédos Vámbéry Kávéházakat, hogy nem csinálhatnánk-e meg náluk a beszélgetést, ami nyilván nekik is jó reklám lehetne. Rá is álltak, pechjükre, mert a stáb – a tévés csapatok jó szokása szerint – rögtön szét is kapta a helyiséget, ám végül is vagy másfél-kétórányi küzdelem után, mindenki szerencsésen túlélte Mikula hajmeresztő vállalkozását: a kávéházak is, a tévések is, Valér is, és legfőképpen én is... Hálája jeléül a kortárs szlovák irodalom „kivégzőemberének”, kegyelmet nem ismerő kritikusának tudott, tinta helyett általában epét használó barátom az *5x5* című tavalyi, „újabb s régebbi szövegeiből” összeállított kritikakötetével lepett meg mint „öreg (azaz: régi) barátját”. Egyébként, ez írásait is ismerve – melyekben általában adagonként öt-öt könyvről nyilatkozik meg öt-öt mondatban⁵ –, minden tekintetben igazat adok neki: irodalomról egyedül csak az ilyen példaszzerűen *éles* és *pontos* mondatokkal, csak ezzel a *célra tartó könyörtelenséggel* érdemes írni, mint ő teszi... (2001. november 22.)

Nagy és szép?

Nagy Endre nevét nem szokás gyakran emlegetni mostanság. Sőt, egyáltalán nem szokás, s nemcsak mostanság, általában nem. A lexikonok szűkszavúan írnak róla, szerepét, jelentőségét inkább csak a(z igényes) magyar kabaré megteremtésében és felvirágoztatásában ismerik el. A balról, a „haladó hagyományok” felől irányzatos „spenót” ugyan felsorolásokban itt-ott megemlíti, illetve irodalomjegyzékekbe szorítja, íróportréira hivatkozik, de statisztál annak a „polgári bírálattól” a „szocialista szatíráig” eljutott, Gábor Andornak szentelt fejezetben is, a más oldalról – egyfajta „posztmodern” irodalomszemlélet és -olvasat felől – ugyancsak „irányzatos” *A magyar irodalom története*i Névmutatóiban viszont még a nevét sem lelhetni meg... (Még Lukits Milosa kapcsán sem, aki pedig a maga idejében nem mások, mint Szindbád, Esti Kornél vagy éppen

utcában, az interjú *leadása* utáni lelkiállapotom s megdicsőülésem foka felől érdeklődve. S hogy mielőbb elhallgattassam, gyorsan meg is hívtam őt egy *kiadós* ebédre, mondván, legalább addig nem élcelődik velem, amíg a szájába vett falatot rágja...

- 5 Magyar térfélen Balázs Imre József élt ezzel a módszerrel kortárs művekről irt kritikái *Ezeregy mondatos* gyűjteményében, melyben nem kevesebb, mint száz könyvről nyilatkozott meg tíz-tíz mondatban (Marosvásárhely, 2017, Lector Kiadó).

Kakuk Marci édestestvére volt...) Ha pedig valaki mégis szóba hozza itt-ott még mostanság is a nevét – kabarészövegei, illetve kabarészervezői munkássága, műfajteremtő igyekezete mellett –, szinte kizárólag *A kabaré regénye*, valamint az *Egy város regénye* kapcsán. Ja, és vagy másfél évtizede, 1998-ban Fráter Zoltán adott közre tőle egy remek novellaválogatást a Norannál *A kockás város* címmel, amely azonban messze nem volt elég ahhoz, hogy a rá példátlan súlyként nehezedő s egyébként korántsem jelentéktelen szépírói kvalitásait is eltakaró, írói munkássága egyéb területeit, eredményeit agyonnyomó könnyű műfaj teher-tételét életművéről, megítéléséről, értékeléséről eltávolítsa, azaz, ahogy Fráter fogalmaz, „saját sikereinek lett kis híján áldozata”. Amit talán az is bizonyít(hat), hogy bár ez ízléses kis könyvecskéhez a kiadó jóvoltából már rögtön a megjelenése napján hozzájutottam, sokáig magam sem tudtam megszabadulni a Nagy Endrével kapcsolatos előítéleteimtől, olyannyira, hogy egészen az elmúlt napokig érintetlenül raboskodott sűrűn megrakott könyvespolcaim egyikén, a humorista Nagy Bandó András és a költő Nagy Gábor közé beszorítva. Mivel azonban mostanában, így, egyenletes tempóban bár, de egyre messzebb hagyva magam mögött hatvanadik életévemet, fokozódó érdeklődéssel kezdem figyelgetni – és bevallom, egyelőre, élvezni is – azokat a fizikai, lelki, szellemi, mentálisbéli, de mindenképpen dimenzionális változásokat, melyek egyértelműen az öregedés folyamatához köthetők bennem, s ennek folyamányaként a könyvszekrényeimben is egyre sűrűbben kutatom fel az ezen új élményeim értékeléséhez, „olvasatához” is használható támpontokat, támasztékokat. Így nyúltam (vissza) mostanság néhány korábbi nagy, némely esetben egészen fiatalkori olvasmányélményemhez, mint például – csak kapásból említve – Illyés Gyula *Kháron ladikján*hoz, esetleg Déry Tibor *Ítélet nincs*éhez vagy akár a *Kedves bópeer...!* című bűbajos regénykéjéhez. Más oldalról pedig, a *nagyobb világból* is említve egyet s mást, mondjuk Fritz Riemant, akinek *Az öregedés művészete* című bölcs kézikönyvéről még negyvenen innen írtam (a varsói repülőtér tranzitvárójában körmölgetve recenziómat az akkori *Könyvvilágnak*), vagy mondjuk az egyik leghitelesebb amerikai irodalomértő és -magyarázó, Malcolm Cowley *Nyolcvan év magasából* az olvasónak címzett öregséganalíziseit, s persze kihagyhatatlan mozdulattal nyúltam Simone de Beauvoir vaskos *Az öregségéhez*, melyet nem is annyira öregeen írt (nagyjából annyi volt, amikor megjelentette, mint én most, hatvankettő csupán). És hát az sem szorul magyarázatra, hogy Arany János őszikéit vagy Szilágyi Domokostól az *Öregek könyvét* is állandóan a kezem ügyében tartom (Arany egyébként pillanatnyilag már csak két esztendővel idősebb nálam, Szisz kapitánynak pedig – aki máig nem avuló könyvet írt róla – akár apja is lehetnék már). Szóval, ilyen körülmények között villant szemembe hirtelen Nagy Endre, az apósom, a lelkes könyvgyűjtő hírében volt költő, Ozsvald Árpád könyvtárából hozzánk került könyvecskéjének, az *Öregek kalauzán*ának az 1933-as Nyugat általi kiadása, mely első ízben az előző esztendőben jelent meg a Panteonnál. (Idetartozik, hogy Nagy Endre e kis könyvét több, műveit ismertető bibliográfia, életrajzi esszé – így a Péter László-féle

Új Magyar Irodalmi Lexikon vagy Hegedűs Géza Irodalmi arcképcsarnok-beli portréja is – említetlenül hagyja, más oldalról viszont, s ezt ugyancsak meg kell említenem, a Noran 2000-ben ezt is megjelentette új kiadásban.)

Egyébként a hatvanegy évesen elhunyt Nagy Endrének is a *bátyja* vagyok már, aki mindössze ötvenhat éves volt, amikor az *Öregek kalauza* című kis remeklését megjelentette, tehát a mai közszemlélet szerint még messze nem öregen, igaz, az ebben kifejtett álláspontja – s kora konvenciói – szerint az ő idejében az ember öregkora még ötvenedik életévétől számított... Azaz ilyen alapon, életkora által is indokoltan, teljes joggal és a tárgyával kapcsolatos személyes tapasztalatainak birtokában nyúlt e témához. S ha az imént remeklésnek neveztem kalauzát – csak mellékesen vetem fel, hogy Riemann professzor is kalauznak szánta könyvét az öregedéshez, miként, hozzá hasonlóan, e természetes folyamatot *filozófus* kabarészerzőnk is művészetként fogja fel –, tettem ezt teljes joggal: a fentebb említett két-három címen, s még talán néhány, itt most nem említett művön kívül magam nemigen ismerek a magyar (értekező) prózában hozzá fogható s vele (is) mérhető írásművet (ami egyértelműen az én hibám lehet). Még ha a Nagy Endre utáni fentebbi példáim úgy-ahogy cáfolják is – vagy legalább árnyalják – arra vonatkozó nyitó tételét, hogy az irodalom ilyen-olyan mértékben bár, de magukra hagyta az öregeket s figyelmen kívül az öregséget, és még azok is, írja, akiket az irodalom úgymond „halhatatlanított” (mint pl. Lear, Goriót apó, Bolkonszkij herceg), „a dekompozíció vigasztalanul elszomorító ábrái” csupán „elszigetelt magányukban”. Akárhogy is vesszük, sugallja, illúzióink semmiképp sem lehetnek az öregséggel kapcsolatban, ám ebben a kilátástalanságban is egy dolog mindenképpen segítségünkre lehet, ez pedig a „humor felülnézete”, s ha a természet nem is segít abban, hogy „az öregséget minél szebbé” tegyük, nem is akadályoz meg benne bennünket, mert az, fizikai velejárói ellenére nem csekély mértékben lelki probléma is. Amikor pedig valamilyen bőrgyógyászati problémájával az író szakorvoshoz került, s az felajánlotta neki, hogy „megszabadítja” őt a ráncaitól is, mert „a huszadik században ez már nem probléma”, így utasította őt vissza: „A ráncaimat nem adom! Ha tudná doktor úr, milyen nehezen tettem szert rájuk!” S ez az, ami eszközünk, fegyverünk lehet az öregedéssel szemben: a humor, a joviális szembenézés bölcsessége. És ez a bölcsesség emeli a kabarétréfák és kabarékommentárok nagymesterét, Nagy Endrét is mindennapi életünk visszásságai és viszontagságai fölé, s ez az *együttérző felülnézet* adja teszi/teheti meg a derű csodaszerével gyógyító terapeutánkká is. Ha pedig elfogadjuk, hogy nemcsak testi bajaink, hanem öregségünk is diétás étrendet követel meg tőlünk, nem csupán azokon enyhíthetünk, hanem azt is beláthatjuk, „nagy és szép út az öregség”, melyen egyedüli dolgunk kitartani, ahogy, így a nagy igazság, a szív is „az élet utolsó pillanatáig kitart az emberrel”, s ha – idézem – már nem bírja tovább, akkor sem úgy hagyja ott – bár tegyem hozzá gyorsan: általában – „gazdáját, mint a rossz cseléd: csapkodva, széllal-durrall, fenekestől fölforgatva a házat. Megvárja szépen, amíg mindenki elalszik, elkaparja a tűzhely paraszát,

eltakarítja a nappali dúlások nyomait, lehuzza a függönyöket, aztán lábujjhegyen, észrevétlenül kisompolyogva beteszi maga után az ajtót”...

Itt azonban meg kell állnom és bevallanom, hogy Nagy Endre alig 130 oldalas kis kalauza szem(revéte)lészésének még csak a felénél sem tartok. Melynek (szinte) nincs lapja, melyről legalább fél oldal ne várna számítógépem klaviatúráján zongorázó ujjaim segítségére, hogy könyvből átkerüljön ezekre az általam írt lapokra is. Melyek teljes mértékben megegyeznek mindazzal, amit e kérdésről közel száz évvel ezelőtt magam is gondol(hat)tam és ír(hat)tam (volna). Ami azt is bizonyítja, mindazon tapasztalatok és gondok, melyek az idő megelőző felvonásai során könyvében és gondolkodásában összegződtek, túlték őt, s ugyanígy túlélnek engem is... Ezért kalauza kései olvasójaként magam sem tehetek mást, mint hogy hitelesítem az általa leírtakat. Igaz, Nagy Endre morfondírijai és tanácsai nélkül is rendesen meg tud (meg fog) öregedni az ember... Nélküle viszont mégis egy kicsit szegényebben halnék – és halunk – meg... A lényeg, szűröm le könyvből magamnak, az ember, ha képes rá, ne veszítse el a tartását... és igyekezzen derűs szemmel nézni és viselni a világot akkor is, ha akaratlanul végigfolyik állán a nyála vagy időnként észrevétlen levedzeni kezd az orra... Mert a legfontosabb, hogy bár „az ember sírva jön a világra”, igyekezzen „mosolyogva távozni” belőle. Hiszen ha „sírástól mosolygásig hosszú és küzdelmes” is a pálya, „ez a végső mosoly mindent igazol”...

Na, jó, tegyek azért egy apró kiegészítést: *-hat... Igazolhat... (2012. november 27.)*

Hozadék

Mivel délután gasztroenterológiai felülvizsgálatra készültem a gyomrommal, szükségem lett volna a legutóbbi leletemre is. Amelyet persze az istennek sem találtam ott, ahol lennie kellett volna. S bár most nem az időről időre rám törő rendteremtő düh, környezetrendezési igyekezet szállt meg, elég sok mindent föl kellett túrnom magam körül és átrendeznem *iratos* fiókjaimat ahhoz, hogy végül – nagyszüleim izsai földjeinek még a két világháború közötti telekkönyvi kivonatai között – rátaláljak Hegyi dr. múltkori diagnózisára.

Viszont most volt ennek az egész életemet végigkísérő, tartós időhiány miatt még i. e. – értsd: időszámításom előtt! – állandósult krónikus időzavaromból fakadó szétszórtságom oltárán feláldozott (pocsékba ment) fél napomnak egy váratlan hozadéka is: hirtelen – mintha a semmiből – ráletem azokra a régi-régi könyvfesztiválos meg könyvhetes fotóimra Hornyik Miklóssal meg Mátis Líviával, amelyek felkutatására már a *Határsértők* Hornyik-portréjának írásakor is rápazaroltam vagy fél napot. Így aztán rögtön be is szkenneltem és hamari buzgalmamban el is küldtem közös barátunknak, Ambrus Lajos pajtásomnak – nem tévesztendő össze a versel(get)ő erdélyi A. L.-sal – Egyházashetyére, múlt idők – árnyalakoknak, ködképeknek a legkevésbé sem nevezhető, nagyon is

élő – kedves alakjait megidézendő. S persze, meg is jött író-szülősgazdánk azonnali válaszlevele – ki stílszerűen *Lugas* címmel írja esszé(regény)folyamát már év(tized)ek óta –, melyben ünnepi szónoklatra kér a falujában – klasszikus poétaelődjével: falujukban (noha Lajos gyulai születésű) – tartandó idej Berzsenyi-emlékünnepeken. Persze, nem a jelentkezésem adta hirtelen ötlettől vezérelve, mert már régebben is beszéltünk erről a szándékaról, s legutóbbi találkozásunkkor, a decemberi PIM-beli Kortárs-esten is jelezte, hogy az idén az én ünnepi beszédemmel számol Berzsenyi szülőházánál. Az emlékünnepe (újra)szervezését még Líviával kezdték 1990-ben, s azóta csinálták, csinálja, ahogy írja, „Szerényen, de szépen...” Elnézve eddigi felkértjeik illusztris névsorát, s főleg, hogy Lajos úr milyen fantasztikus sorozatot (szolgálatot) kezdett el Lívia *barát-néném*mel, s hogy ez a kezdemény máig élni tud, igazán megtisztelőnek tarthatom idej rám gondolasát... Kérdés, Dani-uraság is annak tartaná-e...

Hetyei turnémtól – s az ott remélt társaságtól és *tágasságtól* – egyébként hasonló élménytelen társas(ági) órákat remélek, mint amilyenekben a decemberi Kortárs-esten szerencsételtetett részem lenni, mert ez, itt, Dunaszerdahelyen már nem teljesen az én világom (amint már írtam is valahol, nem oda jöttem vissza 2008-ban, mint ahonnan 1985-ben elmentem). Amire mindig főleg olyankor kell rádöbbernem, ha sikerül néhanap kimozdulnom itteni (be)zártaságból, vagy akár messze földi véletlen – s véletlen – látogatóm akad, mint most hétfőn is, amikor Kántor Lajos vetődött el hozzánk az élettársával. Mellesleg, csak néztem Lajost, csak ámultam-bámultam rajta, nyolcvanéves kora felé is milyen vígan vonatozgat Kolozsvár és Dszerdahely között, miközben még ma is annyit dolgozik, mint a ló... én meg... hol leszek én már nyolcvanéves koromra...⁶ Lehet, hogy fű se... fa se már... esetleg csak a messzi ég... (2016. március 8.)

Lajos bá'

Még a múlt héten pénteken Zsuzsával már indulóban voltunk a Vermes-villabeli Kortárs Magyar Galériába, ám a korzóról mégis visszafordultunk (ahol épp a megnyitóra tartó Lipcsey Gyurival és Kulcsár Ferivel is találkoztunk), s mentem kutyát sétáltatni, mondván, többet ér ez mindenféle kiállításmegnyitói bájolgásnál. Szokolczay Lajos mai leveléből viszont kiderül, hogy ő is itt volt, azazhogy még mindig *képes*, „roskatag állapotában” is leutaztatnia görbebotját – mert újabban azzal kénytelen parádézni mindenhol (igaz, most Bence fiát kérte meg, hogy *dobja el* őt autójával hozzánk) – Bpestről Dszerdahelyre egy csoportos kiállítás képei kedvéért. Lajost viszont szívesen megöleltem volna, amiért mégis ott kellett volna lennünk a megnyitón. S időnk is lett volna bőven

6 Ekkor még, senki sem sejt(h)ette, hogy a nyolcvanat, bármily döbbenet, neki sem sikerült: a következő évben, két héttel a születésnapja előtt, őt is elszólította sorsunk igazítója és rendezője.

Zsuzsával, ti. Anna hétig Fókusz-próbán volt. Na most már marad csak öreg barátom mai levele, amely azonban mindennél beszédesebb. Kedélye, kedélyessége pedig különben is külön szín bármelyik napomban. Ráadásul már délutánra megérkeztek (igazán szólhatott volna, hogy itt van a városban), bár dolgozni jött ilyen korán, ui. lefotózott vagy hatvan képet, hogy később írni tudjon róluk. Azután az is célja volt jövetelének, hogy művészeti írásainak frissen megjelent, *Nagybányától Picassóig* című, kereken ezeroldalas (!!!) könyvből⁷ adhasson egy-egy ajándékpéldányt Kulcsár Ferinek, Dolán Gyurinak, Lipcsey Gyurinak, Kopócs Tibornak és a KGM-nek meg nekem, mivel azonban velem nem sikerült találkoznia, az enyémet Kulcsárnál hagyta. S hagyott egyet a számomra új, „születésnap könyvből”, a levelezésének csupán apró, ám nem elhanyagolható töredékét tartalmazó *Szakolczay levelesládájából* is (melyet, mint írja, folytatnia kellene, hiszen „ezernél több dolog kimaradt” belőle). Ehhez még ott, „kiegészítőként”, a *Magyar Napló* márciusi számában a Cs. Szabóval való levelezésének története (*Levelezőtársam: Cs. Szabó László*), továbbá a *Hitel* ugyancsak hármasként számában egy újabb, facsimilével „dúsított” összefoglalója a levelezéséről (*Levelezés – emlékezés*), valamint az *Agria* 1., szintén márciusi számában hetvenöt évének *boldogságfutama* is (*Hetvenöt lépcső – a boldogságba*). Lajos, amióta ismerem (márpedig ennek lassan ötven éve lesz, olyan régen, hogy akkor ő még Varga volt, én meg olyan fiatal, hogy bár tréfából, de vígan Lajos bá'-ztam őt), világeletemben nagy szervező, lótot-futó ember volt, aki képes volt egyszerre, egyugyanazon időben öt helyen is felbukkanni, ha kellett (tőle olvastam a szerkesztő-lét eddig legtömörebb, legfrappánsabb megfogalmazását, azaz, aki nem képes egy nap huszonnégy órájából huszonötöt dolgozni, az ne menjen szerkesztő-nek), így csupán magában a levelezése is ládákat tolthet meg. Ezért aztán az sem csoda, hogy az Írószövetség Bajza utcai székházában rendezett születésnap könyvbemutatóján, ahogy írja – mert sajnos, valamilyen okból azon sem lehettem ott – „szűkek voltak a termek”. Beszámolója szerint „Komoly műsor volt” – Lászlóffy Aladár-versekkel (Lázár Balázs előadásában), továbbá Mendelshonduettek (Lajos feleségét, Faragó Laurát Tallián Marianna kísérte alt hegedűn), barátunk pedig, a műsor végén – gondolom mindenki nagy derűtségére (megrökönyödésére?) – Liza és Tasziló duettjét énekelte el Pitti Katalinnal Kálmán Imre *Marica grófnőjéből* („Én, öreg hülye, ha már beteg vagyok, legalább a kedélyvilággal próbáljak meg kimászni a csávából”), még elpróbálni se volt idejük, mert a primadonna csak a műsor végére érkezett meg Szombathelyről, ahol a Nyugat-magyarországi Egyetem docense, és délután még órája volt, de így is hatalmas sikert arattak, s a jelenlevők csak „néztek, mint Rozi a moziban”.

Lajos egyébként holnap veszi át a Parlamentben a Széchenyi-díjat, melyről maga se tudja, mint írja, megérdemelte-e, mindenesetre úgy gondolja, elég sokat dolgozott életében, bár még így sem biztos, mindenesetre örülni kell „annak,

7 Amihez azóta egy újabb ezeroldalasat tett hozzá képzőművészeti tárgyú írásaiból (*A táj lélek-arca*. Budapest, 2021).

ami van”, esetleg, azon töpreng, nem kellene-e ott is *élelnie* valamit? Ez bizony nagy szám lenne az „öreg üstfoldozótól”, ahogy magát nevezi nem egy nekem (s gondolom, másnak is) szóló ajánlásában, erre – mint Lajos bá’ újabb „napsütötte bukfencére” – biz’ isten befizetnék magam is!

Egyet nem értek csupán: mostani könyvmonstruma nekem és Zsuzsának szóló ajánlása alatt miért szerepel még egy 2015 novemberi időpont, aminek egyetlen magyarázata lehet csupán: örökifjú barátom már rögtön tiszteletpéldányainak hónapokkal ezelőtti átvételekor dedikálta nekem (nekünk) a könyvét, bízva annak mielőbbi átad(hat)ásában, amire azonban csak hónapokkal később kerülhetett sor. Egy kicsit azért mégis jól jártam azzal, hogy a múlt heti kiállítás-megnyitót végül kihagytuk Zsuzsával, ugyanis így nem nekem kellett hazacipelnem a Vermes-villából Lajos mázsás könyvét, hanem Kulcsár Feriék – épp az imént – házhoz szállították azt... (2016. március 14.)

Regényzene

Tegnap betöltöttem a hetvenet. A gyertyám hát változatlanul ég... ég még... még ég... A családi ünneplés azonban prolongálva, majd meglesz, amikor Zsuzsák hazajönnek Párizsból. A helyzet ugyanis, hogy nemrég újból felélesztettem az anno magam bevezette családi hagyományt. A legidősebb lányom, Kati (alias Kiskata), ugyanis annak idején azt kapta tőlem 18. születésnapjára, hogy elvittem őt Párizsba világot látni. Juli (azaz Julijul), két évvel később azt, hogy őt meg Rómába. Most, évtizedekkel később, a legfiatalabb Annát pedig azzal ajándékoztam meg 70. születésnapomon, hogy az édesanyját egy néhánynapos autóbuzos kirándulásra küldtem vele Párizsba. Ilyképpen pedig magamat is azzal, hogy ez időre elnéptelenedett otthonunkban körberaktam magam könyvekkel, s irány, mondjuk: Dél-Tirol – Bolzano.

Van, aki Márai 1940-es *Vendégjáték Bolzanóban* című fantáziáját örökös kassai polgárunk legjobb regényei közé sorolja (lásd például a mű korabeli, egyöntetűen lelkes fogadtatását), van, aki nem (s színpadias szónoklatainak túladagoltságát, vontatottságát kifogásolva csupán „résztéteket” tulajdonít neki). Magam azonban, ahogy haladtam előre benne, már nem is regényként olvastam, hanem *szövegzeneként*, zenejátékként, zeneműként (nem először, s gyanítom, nem is utoljára). Mondatzeneként, szövegoperaként. Ahol a mondat hangzása hordozza a jelentését, ahol a mondat muzsikája jelenti a mondandóját. De *olvasható* benne a mondatok koreográfiája is, melyeknek írója azok táncára – lejtésére, libbenésére, szökkenésére, perdülésére-fordulására, látványelemeire, látványkénti megjelenésére, létezésére – összpontosít. Magyarán: *néztem, hallgattam* Márai művét, s olyan *mondatművek* együttesének láttam, melyben azok – noha külön-külön entitásokként – összekapaszkodva találják meg lényegük, érik el *hivatásuk* be- és kiteljesedését. Persze, a *Vendégjáték*... ezen elemeire, illetve zeneszerűségére többen is felhívták a figyelmet már. Miként rögtön a regény legelső,

Nyugat-beli magyarázója, a tragikus véget választó Komor András, aki, mint mondja, nem ismer magyar regényt, „melynek ennyire lényeges eleme lenne a *hang*” (kiemelés – T. L.), s a mozarti *Don Juannal* veti össze a magyar író Casanováját (ahogy itt a mű főalakja magát nevezi: „vándorszeretőjét”). Mert Márai műve „szabályos opera”, amely azonban mit sem törődik az „opera szabályai-val”, olyan opera buffa, mely részeivel minduntalan elkalandozik a műfajától is és egészétől is.

A mind életében, mind utóéletében méltatlanul kevésszer hivatkozott, ám a legnagyobb jelentőségű esztétáink közt számon tartható Baránszky Jób László *A Márai-probléma* című, lényegkiemelő tanulmányában egyenesen a „Márai-stílus művészi megvalósításának csúcspontjára” helyezi – az 1942-ben megjelent *Gyertyák csonkig égnekkel* együtt – a *Vendégjáték...*-ot. Melyből összehatásában erős artisztikus jellege ellenére sem türemkedik ki erőszakosan az artisztikuma. Egyébként, érdekesség, hogy a *Gyertyák...*-nak is címet adó motívum, végjelkép már itt, a velencei szökevény történetének utolsó *jelenetében*, *A válaszban* is felbukkan: „A szoba kihűlt, a gyertyák csonkig égtek és keserű búzzal füstölögték.” Miként ugyanez ott az időben közvetlenül a *Vendégjáték...* melletti *Szindbád hazamegyben* („A gyertya csonkig égett...”), sőt az évtizeddel korábbi *Zendülőkben* (1930) is („Most szólalt meg először. Megbámulták. Zavartan lesütötte a szemét. A gyertya csonkig égett. [...] S mint valamilyen nagy érvet mondta még: – A gyertya is leégett”). Megjegyzem itt (még?) Márai egészen másképp szervezi a mondatait, másképp strukturálja a szöveget, mint a *Vendégjáték...*-ban, műve itt még egyértelmű próza, vitathatatlanul regény. Ami még inkább aláhúzza a tételt, hogy nem mindig szerencsés rákényszeríteni az akaratunkat, elhatározásunkat készülő írásművünkre. Legjobb, ha rá is figyelünk, s ha meggyőződünk róla, hogy indokoltan teszi, diktálni is hagyjuk őt. De nem motiválta-e e pályaeleji, életközepi monoton önismételgetését valamiféle legbenső elszánás, tudatos(an választott) életkrédó is, hisz végül neki magának is sikerült csonkig égetnie a saját gyertyáját is? (No, ez, Máraihoz is méltatlanul, kicsit giccsesre sikerült, bár az igazságtartalmával gyaníthatóan nincs baj.) Mindenestre – s talán éppen ezért – filozófiának is erős a *Vendégjáték...*, ez a próza álarcát magára öltő zenemű, melynek nemegyszer bölcséleti traktátusokként működő mondatáriái elménk legrejtettebb rétegeit is mozgásba hozzák bennünk. Olyan irodalom, hangsúlyozom: ez esetben, amely nem ítéhető meg csak az irodalom felől, olyan mű, mely különböző művészeti és tudományágakat, műnemeket, műfajokat kapcsol egybe, melynek nézése nem jelenti a *látását* is... Amihez mondatzenéjének hall(gat)ása is hozzásegíthet bennünket... (2019. szeptember 28.)

Jenei Gyula

Haldoklós, hazudós

– jegyzetvers –

az öregotthonban anyám lábfejét nézem. ketten leszünk a szobában. ő akkor már öntudatlanul fekszik az ágyon, hanyatt. néha motyog csupán valami furcsa félébrenlétben. féltudatban. félig még itt, félig amott. próbálok elképzelni, milyen filmet vetít szemhéja mögött a morfium. azzal teszik elviselhetőbbé a fájdalmat a gondozók. de az is lehet, másfajta csillapítót használnak, s én is teljesen másra gondolok, és csak amikor ezt a verset írom, akkor gondolom úgy, hogy így gondolom. mert ami történik majd, ugyanolyan bizonytalan, mint ami elmúlt. nézem anyám lábát: harminckilences, hosszúkás. a körmöket le kéne vágni. nagyok. szólhatnék a gondozónőnek, vágja le. esetleg adnék neki valamennyi pénzt. levághatnám én is, ha lenne nálam olló vagy körömcsipesz. de ha lenne, levágnám? egy haldoklónak? arra a kis időre? talán ezt nem is ott, az ágynál gondolom, hanem jóval később. akkorra már biztosan megszeliődül az érzés. elvackolódik a tudatalattiban, hogy onnan irányítsa cselekedeteimet. hogy ne hagyja nyugton a lelkiismeretet. a levágtatlan körmök, az elmulasztott szeretet és gondviselés lelkiismerete. nézem anyám lábát. kilóg a takaró alól. és akkor vagy később eszembe jut, öregségére mennyi kékes, göcsörtös visszaret növeszt a lábszárán, de azt épp takaró fedi. odakint az utca szennyére hull a hó. nézem anyám lábát, a csontok és inak védvonalait, amint visszahúzódik mögéjük a hús, ahogy elfogy a test, halkul az élet, nézem a pergamenszerű, szürkés vagy ki tudja, milyen színű bőr apró barázdáit, s visszarémlik, milyen lesz fiatalon. mezítlábas nyári estén. vagy később,

JENEI GYULA (1962) költő, szerkesztő, újságíró, tanár. Legutóbbi kötete: *Szabadulószoza*. Verebes György grafikáival (2022).

fájós-bütykösen. anyám lába a halálos ágyon. hogy jutnak eszembe majd éppen ezek a képek? talán megtapadnak valahol a koponyám belső falán, s beszéltetnek magukról? vagy csak verset akarok írni, s más híján anyám lába a téma? vagy inkább az én lábam? néha, zuhanyzás közben, ijedten kapom el tekintetemet a lábfejemről. kitöltik még a szövetek a csontok közét, a köröm is le lesz vágva, mégis anyám lábfeje jut eszembe a sajátomról. a létezés botránya. amikor majd ezt írom, lehet, bevillan valami ímél. egy filmről levelezek valakivel, arról, hogy a műalkotásnak mennyire szükségszerű adaléka a fény, a sátántangóból kilátszhat-e a remény? az egyik tanárától hallott idézettel érvel az illető: *ha az egész égbolt le is szakad, egy pacsirta mindig fölfelé repül.* mikor otthagynom anyámat tovább haldokolni az öregotthonban, a járdákon sós latyak a hó. később tavasz jön. addigra eltemetjük anyámat, és lehet, pacsirták is lesznek az égen, ám nem ismerem fel őket sem alakjukról, sem tollazatuk színéről, sem repülésük ívéről, sem hangjukról. de hogy ne legyen szomorú a vers vége, pacsirtarepülésnek hazudom azt, ahogy püfölöm a klaviatúrán a betűket, miközben a mennyboltról omlik alá, egyre csak potyog a vakolat.

Horváth László Imre

Rosseb

(Regényrészlet)

„A Dunától ferdén fel a Balatonig az a keskeny csíkban terjedő mocsaras völgyvidék: a Sió-Sárvíz tája mindig keményen és szúrásra készen csillogott, mint a hüvelyéből kirántott kard, [...] valahányszor szabadon vért lehetett ontani, valahányszor alkalom nyílt a fojtott keserűség kiöntésére, a bosszúra, isten a megmondhatója, mi miatt. Ilyen harciasak a szolgák? Ilyenek; a puszták népe kitűnő katona. A világháború kezdetén a kaposi 44-es gyalogezred négy hónap alatt négyszer semmisült meg, s négyszer támadt fel újra. A puszták fiai nem sajnálták a bőrüket. Hősiesség és halálmegvetés dolgában a monarchia népei közül csak a bosnyákok versenyezhettek velük, amint e szakma német hozzáértői tárgyilagosan megállapították.”

(Illyés Gyula: *Puszták népe*)

Somogysámson, Pálfa

I.

Még abban az évben leszerelték, őrmesteri rangban. Kaposváron megint találkozott Lőke Imrével. Káosz uralkodott, a tanács hatalmat nemrég rombolták le, a laktanya udvarán jöttek-mentek a különböző fegyveres csoportok. De az ezred és a hadsereg hivatalos státusát is igyekeztek fenntartani.

Lőke Imre vendéglőbe hívta. November végén nem akadt munka otthon, Kis János nem sietett sehova. Beültek az Obsitosba. Népszerű hely volt a városban, kerthelyiségében kisebb tánctérrel, jó konyhával, környékbeli borokkal és szikvízzel, abból Lőke látható könnyedséggel rögtön rendelt két-két kancsóval. Libát ettek, levest és sültet lila káposztával. Lassan csordogált el a délután, Kis János is oldottan viselkedett, hatott rá a kolostor úri közönsége. Persze Lőke beszélt igazán. Átveszi a takarékpénztár vezetését társként, igazgató lesz. Meg is nőszül hamarosan. Ha megszorulsz, János, mindenben számíthatsz rám.

A szőlőhegy elég messze esett mindentől, a tanácskormány fosztogatása nem ért el oda. Kisék jól álltak, a borukat eladták, inni ivott mindenki a háború után is. Torokon, lakodalmakon folyt a bor, egy kereskedő még Fehérvárra és Pestre is vitt belőle.

HORVÁTH LÁSZLÓ IMRE (1981) költő, író, Budapesten él. Utóbbi kötetei: *Nézd, havasak a fák, tél van* (regény és versek, 2018), *Helyőrség Maszadában* (regény, 2018).

Kis János eztán helyyel-közzel visszajárt az Obsitosba. Itt találkoztak az ezred katonái, tisztesei, még a tisztek is benéztek. A Rosseb-bakák békében se hagyják el egymást, ez volt a jelmondat, be is tartották. Énekeltek és ittak a holtak emlékére.

Se őt, se Lőkét vagy bárki egyebet nem hibáztatott senki, mert fogságba estek. A másik két zászlóaljat a végén Bauer hazahozta fegyverrel, zárt alakzatban. Először Ausztriában meneteltek. Ott elvették tőlük a lovaikat meg a szekeket, de máshoz nem mertek nyúlni. Már tanácsrendszer volt az osztrákoknál is, ott se sokáig tartott. De azok legalább nem lőttek rájuk. Lőttek viszont a vonatukra a horvát usztrasák. Meg a szerbek, mikor Délvidéken ment át. Ők meg visszalóttek. Valahogy csak megérkeztek Kaposvárra. A kormány megbízottja várta az ezredet, a katonáknak megmondták, mehetnek haza. Haza is akartak menni. Pedig küldhették volna őket a szerb vagy a román ellen is. Megtudták volna a gazemberek, mi az a Rosseb-baka.

Ezt már főleg a következő év nyarától mondogatták, miután kihirdették a trianoni békét, az ország megcsonkítását. Az Obsitosban gyász honolt, ahogy máshol is mindenütt. Mécsesek égtek a bajtársak emlékére, akik ezért adták az életüket, hogy a vereség végül az ország idegen kézre hordásával járjon. Holott mindnek bevették a pofáját. A szerb, a román kushadt, azok a gyáva dekkoló csehek, a semmi szlovákok most mind magyar területet kaptak a franciáktól. A horvát meg a bosnyák még úgy-ahogy, azok legalább harcoltak becsülettel, most biztosan nem repesnek az örömtől, hogy a szerbekkel vannak egy országba zárva.

Kis János sohasem politizált, nem gondolt semmit. Az aljas béke őt is keserűséggel töltötte el, de mélyen belül nem érdekelt. Somogyországból nem vittek el semmit. A szőlő megmaradt, neki dolga volt. Azért persze együtt énekelt a többivel. A véleményét nem firtatták, távol is állt tőle az olyasmi, az meg végképp esze ágában se lett volna, hogy vitatkozzon bármilyen elvont problémán. Vele se vitatkozott soha senki, megbecsülték, öreg katona az ezreden belül, még a tisztek is bólintottak, mikor meglátták.

Még márciusban az apjával és néhány közelben élő napszámos családdal, akiket tisztességesen megfizettek, kinyitották a szőlőt. A kapa máshogy állt Kis János kezében, mint régen. Egyre csak az árokra gondolt, ahogy a földet mozgatta. Könnyen és gyorsan haladt. Megerősödtél, megügyesedtél odaát, mondta az apja. Ha nem hánytam volna elég gyorsan a földet, én se lennék itt magának. Aztán megmetszették a szőlőt. Néhány tőkét meghagytak, azokat ledöntötték, nagy munka volt, veszködtek vele, de frissítette az állományt. Aztán ahol szélesebb volt a bakhát a sorok között, vetettek egyebet is bőven. A szőlő aljába pedig lucernát, ahol nagyobb földdarabot szereztek. Megmetszették a gyümölcsöszt is, az apja büszkeségét. Kis János is új szemmel rögtön nagyon megszerette, szilva, birs, többféle alma, sárgabarack, ringlő, téli körte és a diófák. Mellette nagy konyhakertet alakítottak, a környéken esős idő után jól lehetett gombászni is.

Edit a gyerekeivel együtt velük élt. Másik nővére, Mária a faluban maradt. Mivel neki hazajött a férje, folytatták a gazdálkodást annak a családjá, a Csajágiak birtokán. Azt is ugyanúgy generációk keserves munkája hordta össze. Mivel a földjük közelebb volt a faluhoz, Csajági sógort annak idején elvitték a vörösök. Megverték és hazaküldték, hogy megúszta ennyivel, ha beszolgáltatja a terményt, rendben, hogyha nem, hamarosan népbíróságra kerül, az meg kötelet ad. Erre az mikor hazaért megmosdott, a padlásról a szalma közül előszedte a Mannlichert, még éjszaka elindult dél felé, Szegedre. Mindenki tudta, ott gyülekezik a nemzeti hadsereg. Nemsokára különítményesként tért vissza. De a következő évben onnan is leszerelt. Ha kellett, ők is dolgoztak a nagy szőlőben, Kis János meg szívesen járt a Csajági-birtokra, ha épp arra volt szükség.

Sokan meghaltak két évvel azelőtt spanyolban. Kis János anyja kivétel volt, a húga nem, a betegség a fiatalokat támadta leginkább. Sok leszerelt katonával is végzett, vagy a fiatal feleséggel, akire a fronton gondoltak. Az ország özvegyek országa lett, azok egymást keresték, ha megvolt a szimpátia, össze is kötözték, megint házasodtak, a gyerekeknek kellett másik anya vagy apa, a földre meg a dolgos kéz.

Edit nem akart újra férjhez menni. Úrnő volt a Kis-birtokon, anyja után órá szállt az irányítás. Nem lehetett eldönteni, hogy apja és az öccse volt gyámoltalan, vagy inkább ő akaratos, mindenesetre jól gazdálkodott. A gyümölcsös a két férfi szerelme maradt, a szőlő borát és a törkölyt kiegészítve sokféle pálinkát csináltak. Üzletnek is jobb, de az már az ő gondja lett, ahogy a nyolcvan szárnyasból álló nagy baromfiudvar, amit nevelt, mellette disznókat is a férfiakkal, nyolcat-tízet is egy évben. Ha feljöttek a hegyre tárgyalni a bor és pálinkakupecek vagy bárki üzleti ügyben, Edit is odaült a kötényében. Ugyan hallgatott, de a döntést végül ő hozta meg. Egyedül Lőke Imre látott át rögtön a dolgon. Mikor vizitelte a családot, rögtön udvarolni kezdett a birtok urának, ahogy Editet nevezte, tréfálva sajnálkozott, hogy már előbb megnősült. Edit erre fogadkozott, úgyse menne férjhez többet, ideje sincs, itt van a nyakán ez a két mamlasz meg a gyerekek és a birtok gondja.

II.

A következő év nyarának elején három juhászbojtár kopogtatott a portán. Edit beengedte, leültette, megebédeltette őket. Aztán mikor az apja és János is megtértek a Csajági-birtok kapálásából, őket is leültette melléjük. Beszéltek volna, de ő beszélt helyettük.

Pogány Gyuri küldte őket Pálfáról, az Apponyi-pusztáról. Egész addig gyalogoltak. Pogány nem bízott a postában. Három napja keltek útra, megaludtak a kukoricásban az út mellett. Pogány hívta Kis Jánost magához, a pusztán nagy ünnep lesz, Pogány nőül harmadjára. Az asszonyok eddig mind elhaltak mellőle, ez majd talán jobban bírja.

Kis János másnap elvitte a szekeret, ráültette a három bojtárt. Ketrecekben tyúkokat, süldő malacot, kishordóban bort, nagy demizsonokban pálinkát pakolt fel. Edit bőven csomagolt ételt, az út két napig tartott, nem siettek. Tamási előtt megaludtak az út mellett, másnap délre értek Pálfára, a pusztára.

Ott már javában tartott a mulatság. A lakodalom ugyan csak másnap kezdődött, ez a vőlegény napja volt. Mivel a vőlegény a pusztá legtekintélyesebb cselédje volt, Pogány György törzsőrmester, ezért már akkor délben is húzták a cigányok és folyt a bor. Mikor a szekér megjelent, és a már ittas Pogány meglátta, ki ül a bakon, olyan diadalmas indulót húzatott, mintha a császár érkezne győztes hadjáratról.

Kis János mulatott három napig. A cselédek szállásai kisebb várost alkottak, hosszan elnyúló házakban felosztva sorakoztak egymás mellett. Körülöttük az istállók, magtárak, pajták. Bár harmadjára házasodott, a lakodalom mégis nagy ünnep, Pogány akkor is ragaszkodott hozzá, ha sokadik alkalommal történik is csak egyszer az életben. Maga mellé ültette Kis Jánost, és végig itatta. Ő maga nem találkozott a többivel, sose járt az Obsitosban, csak azokkal a bakákkal tartott kapcsolatot, akik a patriarchátusa alatt vagy közvetlen közelében éltek. Azok viszont jártak hozzá, mintha még mindig parancsnok volna a fronton. Különben is úgy vezette a népét, mint egy fejedelem. Kis Jánosról sokat hallottak, kicsoda ő, és mit jelent igazi Rosseb-bakának lenni. Már alkonyodott, mire a sok köszöntő után két szót egymáshoz is szóltak. Túlélted hát te is, nagyjából ennyit tett ki a beszélgetés, majd ittak tovább.

Kis János itt találkozott Makár Sárával. A lány árva volt, tizenhét éves. Két bátyja harcolt a háborúban, a 19-es gyalogezredben, egyikük tért vissza fél karral, aztán az is felakasztotta magát, mert nem kellett a munkája senkinek. A lány Pogány udvartartásában élt, ahogy a cselédek általában, sokakkal együtt egy szobában. Csendes volt, de akaratos, alacsony termetű, erős mellekkel, szőke, hosszú haját vastag fonatba fonva hordta. Kis János ránézett, azt gondolta magában, ez jó lesz feleségnek. Pogány valamit észrevett belőle, Makár Sára is lesütött szemmel mosolygott a részeg hősre. Tettetett bosszúsággal vette, mikor az ünnepelt ráparancsolt, ezentúl ő hordja a híres vendégnek a bort.

Pogány nagydarab, jó kedélyű, vérmes asszonyt választott magának harmadjára. Kund Margit maga is már két férjen volt túl, de a törzsőrmester nem félt a kihívástól. Ráadásul a két férj mindegyike a háborúban esett el, az első ütközetben, a második elkapta a spanyolt a hadifogságban. Az első után, mivel hősi halott özvegye volt, valami földet is utaltak ki, ez lett a hozomány. A többi cselédektől eltérően ők nem sokat adtak rá, maradtak a pusztán, aminek Kund Margit legalább annyira volt úrnője, mint Pogány az ura, így mintha nagy dinasztikus házasság kötöttet volna éppen Pálfán. Még a többi pusztá népéből, sőt a környező falvakból is jöttek szerencsét kívánni és mulatni, félezerre is felgyűlt a násznép. Kis János táncba vitte Makár Sárát, a lány nem is táncolt mással, aztán már fel se kérték.

A következő napon a lagzi maradékából tartott gazdag ebéd után a délutánt végigbeszélgették. Kis a tervezettől eltérően még egy éjszakát maradt, megaludt a pajtában. Az előző naphoz képest képest szinte üres volt, a lagzi legtöbb vendége már hazament. A lány búcsúzásként azt mondta neki, a pajta bejáratától számítva a második kazal mellett aludjon, ott a legkényelmesebb.

Kis Jánost elkerülte az álom. Hallotta, ahogy Makár Sára átjött a sötéten és bemászott mellé. Csak a posztó hálóruháját viselte, alatta a meztelenségét.

Másnap vele együtt ment vissza a szekéren Somogysámszonra, a szőlőhegyre, az új otthonába. Edit és az apja úgy fogadták, mint régi családtagot. A következő hónapban a pap összeadta őket a falu templomában. Nem rendeztek nagy lakodalmat, csak szűkebb társaság ünnepelt a szőlőhegyi préháznál. Lőke Imre és Pogány azért eljöttek a feleségeikkel és gyerekeikkel. Egy évre rá Sára lányt szült, a következő télen egy másikat.

III.

1927 novemberében érkezett el Kis János életének legrosszabb éjszakája.

Sára a harmadik gyerekkel kezdett vajúdni, valamivel idő előtt. Semmi sem úgy történt, mint az előző két esetben. Az asszony rettenetesen rosszul lett, erősen vérzett, lázában félrebeszél. Rögtön küldtek az orvosért, egy órán belül ott is volt. Forró vizet, tiszta szöveteket kért.

– Kórházba vinni nincs idő, ahhoz Kaposvár messze van. János, nem tudok jót mondani magának. Üljenek le imádkozni. A magzat halva van, ki kell vennem.

Még egy óra telt el, esti sötétségben.

Edit a gyerekeket átküldte a szomszédba. Kis János egyedül ült a tornácon, cigarettázott. Aztán kijött az orvos. Szólnia sem kellett. De azért kimondta. Az is a fronton szolgált, korábban megesett, hogy együtt poharaztak. Olyankor ismételte el, amit kapatosan mindig szokott, hogy az orvos számára sosincs vége a háborúnak.

– Nem tudtam elállítani a vérzést. Egyik sem tudott megmaradni.

Leült mellé, maga is cigarettát vett elő. Az inge még állig véres volt. Sára vére, gondolta Kis János. A kezét épphogy megtörölte. Kínlódva szívta a dohányt, mindjárt hármát is belőle. Kis János nyolc éve látott ilyet utoljára, ütközetek után.

Aztán bement az asszonyához. Az ágyuk mészárszékre hasonlított, bár már szépen elrendezve feküdt Sára teste, de látszott, nagy fájdalmakon eshetett át a végéig. A lepedőt és az ágy környékét is vér borította mindenütt. A csecsemő letakarva feküdt az asszony mellett. Kis János letérdelt, és megcsókolta a felesége kezét, aztán megint kiment. Hallotta az apja zokogását a teraszról, Edit vigasztalta az öreget, neki is ömlött a könnye, köténnyel törölgette.

Az orvos elment. Kis János visszaült a lócára, hogy újabb cigarettát sodorjon magának. De inkább a kezébe temette a homlokát. Estem volna el inkább,

ennyit mondott. Edit várt egy keveset, aztán odament, elé és keményen pofon vágta. Eszedbe ne jusson. Két lányod maradt tőle, azokat fel kell nevelni. Az enyémekeket is. Aki elesett, az a Zoltán volt, te meg itt vagy. El kell temetnünk Sárát és a kisfiút.

Bementek a szobába és megmosták az asszony testét, átöltöztették.

A pap reggelre ért ki, Sárát elvitték a ravatalozóba. Másnap temették el őket, közös sírba a templom mögötti temetőbe, Kis János anyjának a sírja mellé.

Ezután végképp Edit vette kezébe a család sorsát, és tartotta egyben őket. Kis János árnyékká vált. Nem csinált mást, csak dolgozott, hagyta, hogy virradattól sötétedésig munkával teljenek el a napjai. Ennél jobbat Edit sem tudott kitalálni neki. Azonkívül evett, aludt. Apjukkal nehezebb volt, az nem fordult magába. Érzelmes lett, Sára elvesztése már túl nagy csapás volt neki. A két kislány inkább az anyjukra ütött. Edit fektetés után ült le az első években mindig sírni egy keveset. Mivel még aprók voltak, őt tartották az anyjuknak, más választásuk nem lévén. Az apjuk ott volt, mint egy kőszikla, még kedves is volt velük, de attól még távolra sodródott.

A szőlőben, a borral, a kertben akadt elég munka, hogy minden napját csordultig kitöltse vele. Ha nem volt, elment máshova segíteni. Disznóvágásra járt a rokonságban, szomszédokkal épített házat, kinek mi kellett. A testével élt, végül a háborún is nagyrészt az segítette át, hogy képes volt rá. Egyetlen embernek tette szóvá, hogy amit csinál, annak tudatában van, elmenekült az életéből ebbe az életbe. Lőke Imrének, aki feljárt hozzá hallgatni a teraszra. Lőke két gyerekét veszítette el azokban az években, az ő családját is fojtogatta a gyász. Rajta is csak olyan ember társasága segített, akivel együtt harcolt a háborúban. Az ugyanazt gondolta, amit ő gondolhatott, a többi nem értette. Ha annyi más sik ottmaradt, neki miért nem volt egyszerűbb golyót vagy repeszt fogni? Hogy ne erre a pokolra maradjon életben, ne ezt építse majd fel.

Aztán idővel az élet mégis folytatódott. Lőkének másik gyerekei születtek. Kis János örült neki, hogy kikerült a siralomvölgyből, hogy újra dolga lett még, ha jobbára ki is maradt ezután, és csak ritkán jött fel a hegyre üldögelni. A maga részéről úgy telt továbbra is az idő, ahogy Sára halála után. Sosem nőszült újra. Edit fel se hozta neki, hogy új asszonyt keressen, ismerte ennyire, még ha árnyékként élt is köztük.

Somogysámson

I.

Az évek eltelték. A lányok már elsőáldozásra mentek. A család átvergődött a gazdasági válságon is, olyasmit természetettek, amit mindig el lehet adni. Aki búzába fektetett, mert a szíve oda húzta, mind tönkrement. Ahogy Csajági is. Végül a sógor kiment Kanadába munkásnak, jó időre rájuk hagyta a családot.

Kis János bejárt a faluba a nővéréhez segíteni, meg azok is hozzájuk. Ezzel is évek teltek. De Csajági nem kallódott el mégsem, odakint egy gyárban megcsinálta a szerencsését, főrmén lett, nagy ember, házat is vett az idegenben, aztán fogta, és kivitte a családját magához.

Edit Lőke Imre tanácsait követve gazdálkodott. A pénzüket az ő bankjába rakták, a pálinkát és a bort vagy bornak való szőlőt ő segített eladni saját üzletfeleinek. Akkoriban már nem jártak az Obsitosba. Az ezred veteránjai meghasonlottak, különböző bajtársi szövetségek alakultak, politizálni kezdtek. Hívták őket is maguk közé. Már nem csak arról beszéltek, hogy vissza kell szerezni az elrabolt országrészeket. Kis János már arra is csak hümmögött, mert végül is miről beszélnek? Háború nélkül hogyan szereznének meg bármit. Akkor viszont háborút akarnak? Épp ezeknek nem lett elégük belőle? De nem szólt semmit. A revíziót ő is akarta, hiszen magyar volt, de úgy gondolta, majd az Isten valahogyan helyreállítja a dolgot, hiszen igazságtalanság, az nem vitás. De ettől az ő életében elég kellett legyen egyszer meghalnia annyi millió embernek a fronton.

Ahogy az évek teltek, a hangulat nemcsak egyre harciasabbá vált, hanem a zsidók ellen is fordult. Kétféle ember adta a bajtársi szövetség tónusát, akik szónokoltak. Egyik fajtájuk csak turista volt a fronton, alig szolgált valamit, vagy csak úgy keveredett oda, olyan is akadt, aki a háborúban részt sem vett. A másik, a rosszabb fajta, aki nagyon is sokat szolgált, bátran harcolt, és Kis János tudta róla, hogy beleőrült a háborúba. Az ilyen is élte tovább az életét, iparosként dolgozott, gazdálkodott a földjén vagy tisztviselőként iratokat könyvelt. De közben mindvégig örült maradt, alig várta, hogy visszamehessen lövöldözni, szabadon embert ölni.

Németországban már nyíltan a zsidók ellen és az új háború mellett kardoskodtak. Ezt vették át lassacskán az ilyen gyűléseken is. A németek megint beleszóltak minket is, csóválta a fejét Lőke Imre, aki hamar kilépett a társaságból a többi zsidó tiszttel, tisztessel és legénységi taggal együtt. Ezek az ezred nem kis részét tették ki, köztük volt Bauer Gyula is. Kis János velük együtt maradt el a gyűlésekről.

Végül már csak az ő présházánál találkoztak, Lőkén kívül néhány közeli bajtárs járt csak fel hozzá borozni. Pogány Gyuri is átjött olykor ilyen alkalmakra. Kis János többé nem ment a Pálfaibirtokra, ahol boldog lehetett három napig. Az egy másik ember volt, aki nincs többet, csúszott ki a száján, mikor egyszer Pogány leszidta, miért nem jön. Sára remek lány volt, de keress újat magadnak, én is kerestem. Te is egy másik ember vagy, Gyuri.

Pogány se járt el a bajtársi szövetségbe, bár hívták. A maga részéről egyre sodródott a szocialisták mozgalmába. A cselédség nagy nyomorban élt, főleg mióta a birtokokat kiadták, nagyüzemként működtek, és a gazdák kegyelmes igazgatásának írmagja se maradt. Pogány népét kizsigerelte a munka, a válság, az éhezés, a düh. Itthon kellene igazság, mondta, nem egy újabb háború a környező népekkel. Mert azok megesküdték, ha a magyar egyiket megtámadja,

mind nekiesik. A gyűléseken álmodnak, még hozzá veszélyes álmokat. Hiába volt erős a Rosseb, erős, mint a fene, az biztos, mentünk körbe, karikába harcolni az egész világ ellen, de hát ki bírja azt? A nagyokos németek se bírták a saját örültjeikkel.

Lőke Imrét és sokakat mégis elsorvasztotta, megette a sok beszéd és újságcikk, az új kormányok új emberei, akik már nyíltan úgy beszéltek, mint a legvérmesebb bajtársak. Mert azok is voltak, Gömbös Gyula ugyanolyan hordószónok katonatiszt volt, a kormányzó őfőméltósága pedig mint valami zsoldosvezérből lett reneszánsz fejedelem, elsősorban a vérmesebb katonáinak akart udvarolni. Azok fogják majd elárulni, meglásd, mondta Kis Jánosnak. Eladják majd a németeknek kilóra. Ahogy minket is eladtak húsz éve. Mint a Sforzák Milánóban, fegyverrel veszik el tőle a hatalmát. Emlékszel Milánóra? Mikor Itáliában voltunk?

A Gömbös-kormány bukását nem érte meg, meghalt még a miniszterelnök előtt, akit szintén a halál tett le a hivatalából, míg Európa az új háború hajnalában élt. Lőke Imre gyors lefolyású tüdőrákot kapott, betegsége hónapokig se tartott, bár már évek óta hírt adott magáról.

Kis János a tavaszi munkákat végezte, készítette elő nyárra a szőlőt és a földet. Tavasz elején tudta, hogy a barátja nagyon beteg. Júniusban egyik este Edit várta a tornácon könnyes szemmel. Kezében volt a gyásztávirat, amit az özvegy mégiscsak kiküldött neki. Pedig nem szerette a hegyet, a katonákat, sem a férje paraszt barátját, akihez annyira ragaszkodott. Kis János felvette az egyenruhát, és elment Kaposvárra a temetésre. Lőke kikeresztelkedett, már az apja is. A katolikus temetőben ott tolongott a zsidó rokonság is, és velük együtt a város polgári elitje. Azonkívül majdnem a teljes Rosseb-ezred, aminek Lőke Imre volt az egyik legjobb tisztje a háborúban. Kis János őrmester a főtisztekkel együtt vitte a koporsót, hogy ő is vigye, külön kikötötte a halott a végrendeletében.

A toron nem sokat időzött. A volt Rosseb-bakák, ahogy mindenki, a közelgő háborúról beszéltek. Kár, hogy a Lőke nem érte meg, mondták, ilyen fiatalon meghalni. Bizony hiányozni fog a vonalból. Hitler beszédét hallgatták egy hátsó szobában a rádión. Kis János most hallotta először a hangját. Persze az újságban sokszor látta az új fekete kefebajszú német vezért, aki szintén a nagy háború veteránja volt, igazságot követelt országának, és nagy ütemben fegyverkezett. Most pedig bevonult a Rajna-vidékre.

Következő alkalommal, mikor Kaposváron moziba kísérté a lányait, mert hosszas nyaggatással rávették, hogy vigye el őket, a film előtt vetített híradóban látta Hitlert. Úgy tűnt, egész Németország fegyverben van már megint. Nürnbergről mutattak képeket, hatalmas stadionban százezres tömeg éltette a vezért, mind egyenruhában. Kis János komoran ment haza a vidám nyári filmről vihorászó lányaival.

- Nyakunkon a következő háború - mondta Editnek.

Acsai Roland

A fenyőrigók fotójáról

Fenyőrigók fotója
a szemben készül el,
amíg a semmi sodra
magával nem cipel.

A szürke ég alatt mész,
a szürke föld felett,
csupáncsak néhány perc még,
aztán megérkezel.

A kislányod eléd megy,
kezében ott a plüss.
Ágból fakad az élet,
családfán ő a rügy.

Játszol vele pár percet,
és ő játszik veled,
így mind a ketten nyertek,
és nem lesz, aki vesz.

A semmi immár távol,
akár a tűnt rigók.
„Itt minden boldogság volt” –
a hangjuk messzi szól.

ACSAI ROLAND (1975) író, költő, műfordító, drámaíró. Legutóbbi kötete: *Áttelelő nap* (2023).

Az állatbolt

A zebra-pintyek újra
itt vannak már velünk,
akár két élet súlya,
amit lemérhetünk.

Ott vettem a kalitkát,
ahol egy szárnya tört
veréb ketrecben ugrált
sok évvel ezelőtt.

Tandorival bejártunk
meglátogatni őt,
ha arra vitt a lábunk,
mint régi ismerőst.

Megtudtam a boltostól,
hogy Vili volt neve,
azóta már elpusztult,
néhány évtizede.

Persze, Dezső sem él már
és nincsen madara...
Így hoztam a kalitkát
a pintyeknek haza.

Időt idővel mérni,
élettel életet –
időtlenységben fénylik
a fénymag és köles.

Mit értek

Nagyobb kalitkát kaptak
a zebrapintyeink.
A foltos és a barna,
kik itt élnek velünk.

A hangjuk halk, dudáló,
gurul a sok köles.
A szárnyuk égi zászló,
fejünk felett lebeg.

Ha éjjel összebújnak,
egymást melengetik
a testek és a tollak
egészen reggelig.

Mi meg alszunk az ágyon,
míg fel nem keltenek.
Mit értek boldogságon?
Hát éppenséggel ezt.

Újpalota, telve telő

Újpalotára kimentem a pintyért, és hazahoztam
táska-melegben a busszal, a hímet először. Az ablak
mit mutatott a szememnek, a szívnek? A városi parkot
és a lakótelepek vonulását szürke csapatban,
míg kopogott a madár a sötétben, a sárga dobozban.
Dél lehetett pedig, és alakult odakint az idő már.
Itt van azóta a pinty mivelünk, meg a párja is itt van –
óra se tudja lemérni a telve telőt idejével.

Mangi naplója

2. rész

Visszatérek 1914. szeptember elsejére. Akkor már zűrzavaros volt a hangulat, de minket nem érintett közelebbről a háború. Gyönyörű napos, meleg idő volt. Nálunk szénahordás, amibe szokás szerint bekapcsolódtam. Az én munkám a padlásra felhányt széna helyezgetése volt. A széna porzott, fejem felett a cse-réptető forró meleg volt. Lent a mosókonyhában a fürdőkád tele meleg vízzel, amibe minden forduló után lubickoltam. Felségesnek éreztem a tisztaságot és felüdültséget. Körülöttem minden gyönyörűnek hatott.

Szekér zörgött be az udvaron. A veranda előtt megállt, leugrott róla a barnára lesült fiatal férfi sportöltözetben, és mosolygón szökdelt fel a lépcsőn. Mint a villanyütés hatott rám. – Mint a mesék királyfia! „A királyfi!” – De csak egy pillanatig tartott. Üdvözölt, és én szaladtam vissza a szénarakáshoz. Szüleim, testvéreim is a verandán voltak. Ő kedvesen bemutatkozott és üdvözölt mindenkit. Ő az új, idehelyezett tanár, aki részére hetekkel ezelőtt kért az igazgató elhelyezést két hónapra, míg a teljes összkomfortos lakás elfoglalható lesz, amit ő már felvett részére.

Másnap a város közepén egy hosszú átjárón találkoztam az új tanárral. Két leányt kísért vidám beszélgetés közben. El akartam surranni mellettük, de ő mosolyogva felém lépett, úgy kérdezte: „hazafelé?” – „Nem” – mondtam én kurtán. A két leány a város legmagasabb kasztjához tartozott. Úgy gondoltam, talán fájna, ha nem köszöntene nekem hasonló találkozásnál a fess tanár. Annál is inkább menekülni kívántam, hiszen újra az villámlott belém: „a királyfi!” Ettől az érzéstől minden erőmmel szabadulni akartam.

Még polgárista koromban apám nyáron hadgyakorlaton járt, anyám beteg kistestvérünket vitte Pestre, orvostól orvosig. Mi, kicsinyek három itthon vakációzó nővérünk gondozására voltunk bízva; elég szabadon vakációztunk mi, kisebbek is. Én könyveket fedeztem fel, egy sorozat Jókai-regényt. El is olvastam belőle pár hét alatt esztendőkre valót is. Jókai mesélő hangját, modorát, csodálatos szép mesemondását élveztem. Hőseit bálványoztam – és most, hogy olvasás

közben hirtelen képzeletembe tolakodik mindenfajta „hős” szerepében egy, egyetlen egy férfiarc, ezt nem fogom túrni. Nekem nem kell. – Mert minden regényhős alakjában az új tanárt láttam, éreztem. – Sikerült annyi, hogy nem olvastam többet szépirodalomból egy novellát sem. Meg is tartottam – majdnem öt évig.

A tanárunk nem költözött el a másik, neki szánt lakásba. Valószínű, a háborús idő miatt. Várhatta ő is, hogy behívják; meg is történt.²⁸ És akkor enyém lett szobája minden olvasnivalója. Szigorúan tartottam a fogadást, soha nem nyúltam még kedves versíróimhoz sem. Törtem a fejem filozófián, történelmen, földrajzon. Művészettörténet, biológia, össze-vissza minden. – Amit nem is az ő könyvtárában találtam, de legjobban szerettem, Prohászka könyvei, írásai voltak.

1915-ben megkaptam az óvónői oklevelet is, de nem érdekelt. A munkaköröm nagyon kibővült, a háborús időben a kis gazdaság gondját is magamévá tettem. Apám, aki, szegény, nyugdíjazásban nehezen bírta irodája hiányát, mondta, mikor a háború okozta nagy tanítóhiányban meghívtak Felsőpatyra alsó osztályokat tanítani: „Téged is nehéz lenne nélkülözni.” És én nem is tudtam volna elhagyni. Most már nem vágyakoztam semmi után, ami szebb, értékesebb, magasztosabb. Úgy éreztem, ez az életforma, amibe a háború szörnyűsége sodort, teljesen betölti életemet. Mennyi sok emberi bánatot, nyomorúságot kell észrevenni, megérteni, és ha lehet, segíteni.

Az 1918-as összeomlás idején került haza a mi tanárunk. Az első nap estéjén sokáig volt együtt velünk. Örvendezett, hogy a fiúk²⁹ megvannak nálunk, bár az egyik orosz fogságban. Elbeszélte a hazafelé történt utat, hajóval az Adrián. Magyar csapat volt. A legénység a hajófenéken fagyapot terítéken hevert, rumot ivott és kártyázott. Össze is vezett egy részük a kártyán. Dulakodtak, felrúgták a padlón álló olajlámpát. A fagyapot iszonyú lángra gyúlt. Aki tudott, kimászott, fel a fedélzetre. Oltani nem lehetett; lokalizálni kellett a tüzet. A néhány ott levő tiszt parancsára tömték a feljáró nyílását, amivel lehetett. Mikor már azt hitték, sikerült, az egyik kis hadnagy, aki aznap örvendezve említette, úgy számította, hogy az édesapja névnapjára ér haza, a tömítés tetején állva mondta: „Hála Istennek, talán sikerült!” A következő pillanatban beomlott a tömítés, a kis hadnagy lezuhant az égő pokolba.³⁰ M. B. nagyon megszerette őt. Nagyon fájdalmas volt neki ezt adni hírül az édesapának.

Anyám úgy örült szerencsés hazatérésének, könnyezve mondott hálát a Jó Istennek. M. B. annyit mondott: „Ne legyünk nevetségesek, Kováts néni!” – Nem

28 1916 novemberében vonul be tartalékos hadnagyként. Pilsen–Nagykanizsa–balkáni hadszíntér, Albánia az útvonal.

29 A második házasságból az elsőszülött: Kováts István (1891–1967); a legkisebb: Kováts Ferenc (1902–1982).

30 Az égő hajó történetének ilyen drámai leírása csak itt, a naplóban olvasható. (M. B. emlékezésében két tiszt szerepel: a magyarral a francia kapitány is belezuhan a lángsírba. *Szép-szeretet*, 33.)

is vettük észre, hogy ateista.³¹ Tovább is kedves volt, és jó modorú, de nagyon ritkán láttuk. Reggel elment, este későn jött. – Én pedig, úgy látszott, tökéletesen kigyógyultam a „királyfi”-ből. Hiszen ez a szeptemberi első találkozás rég kiúgozódott belőlem, az emlékezetemből is. Néhány hónap és Gyula hősi halála után, a cél és gyakorlás – mindenki, minden szenvedő fájdalmának enyhítése – tökéletesen lefoglalt. Most, ahogy visszagondolok azokra az évekre, magam sem értem, hogyan lehetett annyi munkával megbirkózni, annyi szenvedő, testi-lelki beteg minden kínjának, bajának enyhítését, gyógyulását el is érni.

Otthon a konyha gondja – anyám gyenge és beteg lett – rám szakadt; apámmal a kis földbirtokon intézkedtünk, dolgozgattunk. Aztán a Szoc. Missz. szegény öregeit, a hadiárvékat látogattam. Ma már nem tudom elképzelni, hogyan fért bele egy napba az is, hogy csacsogtam mindenről öregnek, fiatalnak, vidáman-szívesen, hogy ne nézzenek olyan keserű, savanyú képpel a jó Isten világába.

1919 márciusában posványba merült az egész ország. Nincs háború, de nincs béke sem. Elfolyt a sok nemes vér – értelmetlenül. Egy borús, esős napon M. B. szokatlan időben, délben jött haza. A konyhába beköszöntött, aztán sietett a szobájába. Nagymosás napja volt, és mi riadtan néztünk össze: a nagy munka miatt az ablakok is nyitva maradtak nála, és a kályha sem volt befűtve. Engem tuszolt az egész mosó társaság, szaladjak, és csináljak rendet. Bent az ablakhoz futottam először; mikor a másodikat is becsuktam, vettem észre, hogy ő a heverőn fekszik, csukott szemekkel. Ijedten léptem feléje, de már szólt is: „Margitka, bocsássa meg, hogy nem álltam fel, rosszul érzem magam.” Abban a pillanatban mellette termettem. Mint aktív szociális munkás, mindjárt vallattam is: „Mi fáj, hol fáj? Meghülés? Hozzak forró teát?” Csak feküdt, a szemét sem nyitotta ki. – „Hívjam a mamát?” – Erre ő kinyitotta a szemét, végtelen kedvességgel felmosolygott rám, úgy mondta: „Margitka, nem is tudja, milyen jót tett velem! De most hagyjon magamra!” – Ki is szaladtam mindjárt; meg sem értettem, mit miért mondott... Folytattam tovább a munkát.

31 Ez az „ateista” voltára utaló válasz a bevonulás előtt (1916-ban), búcsúzáskor hangozhatott el. (Bár igaz, hivatástörténetének erre az időszakra, a visszaérkezésre vonatkozó gondolatai súlyos lelki gyötrődésről árulkodnak: „1918. november végén értem haza férgesen. A legnagyobb féreg azonban a lelkemben volt. Az ország tele zűrzavarral, felfordulással. Akárcsak az én lelkem!” *Szépszeretet*, 37.) Kováts Ferenc, akkor 13–14 éves családtag így emlékezett vissza egy levelében 1975-ben: „Édesanyám, aki buzgó, vallásos, istenfélő asszony volt, azzal búcsúzott tőle: »Isten vele, Tanár Úr, a jó Isten majd visszahozza, mert majd sokat imádkozunk érte.« S a Tanár Úr az ő szokásos, kedves modorában köszönte meg az érte való imádságot a következő szavakkal: »Nagyon szépen köszönöm, Kováts néni, a fáradozását, bár annak nem sok köze lesz esetleges visszajöttömhöz.«” A levélben olvashatunk a hazatérés napjáról, az esti beszélgetésről is – ekkor hallhatták az égő hajó történetét – és a „Tanár Úr” vallomását: „Beszélgetés közben egyszer csak odafordult Édesanyámhoz, és azt mondja: »Külön megköszönöm Kováts néninek az imádságait, mert most látom, hogy azok nélkül, az Isten különös segítségére nélkül soha haza nem kerülök. – Hogy megmenekültem, egyedül az Úristennek köszönhetem.«”

Később többször is hazaért ebéd utáni órákban. Néha a verandán futottam el mellette. Köszöntött, elmosolyodott, én is mosolyogtam. Talán azon, hogy most már dél körül be kell fűteni, meg ne fázzék szegény. Eszembe jutott, milyen elanyátlanodottan nyúlt el a heverőn a múltkor.

Egy napon, estefelé járt az idő, mikor kilépett a konyhába, és kérte szépen anyámat, bemehetnék-e én a szobájába, a kályha tüzeit segíteni éleszteni. – „Természetesen” – felelték, és én – mivel éppen kézimunkáztam – gyűszűvel az ujjamon siettem utána. A nagy cserépkályha közel állt az ajtóhoz. Gyorsan lehajoltam a kályhaajtót nyitni, aztán vidáman felkacagtam: „Hiszen ég!” – Közben leejtettem a gyűszűt az ujjamról. Ő utána hajolt, matatott – mintha reszkető kézzel – a padlón, formás cipőcském körül. Én láttam a gyűszűt, mosolyogtam ügyetlen mozgásán, és hirtelen felkapva a gyűszűt, fordultam az ajtó kilincse felé. – „Ne menjen még, Margitka – mondta gyorsan. – Mutatni akarok valamit, amit nagyon szépnek fog találni.” – A szoba másik sarka felé indult, én utána lépegettem. Kitaláltam, hogy a szoba közepén az asztalon álló magas vázában a tizenöt szál friss, nagy fejű, fehér krizantém az, ami olyan szép. Éppen akkor gyúlt fel az utcai villany, az ablakon át világított az igazán csodaszép fehér bokrétára. Ő gyors mozdulattal ült le a heverő sarkára, én egy lépésnyire egy asztalkához támaszkodva lelkendeztem a virág szépségén.

Végigsimított a karomon. – „Ilyet nem szabad!” – mondtam, és egy lépést távolodtam. Fojtott hangon mondta: – „Jobb lenne, Margitka, ha most nem lenne itt.” – Abban a pillanatban ösztönösen, nagyon gyorsan röppentem az ajtó felé. Ő utánam ugrott, két lépéssel elért; kisiklottam a kezéből, de a kötényem a markában maradt. Reszketve a fájdalomtól dőltem az ajtóhoz. Az öntudatlan magasságból zuhantam valami szörnyű mélységbe. Hiszen úgy bánt velem, mint egy közönséges szobalánnyal! – Soha nem nézek rá többet! És: nem mehetek vissza a konyhába kötény nélkül! – Nyújtotta is már felém, úgy mondta nagyon csendes hangon: – „Bocsásson meg, Margitka, ezek vagyunk mi. Kitör belőlünk az állat. Most csacsogjon, most filozofáljon!” – Olyan nagyon fáj, nem tudtam szólni. Mint egy közönséges szobalányt! Soha nem szólok hozzá többet. Azt éreztem újra, hogy igen, valami megmagyarázhatatlan érzés fűz hozzá, de nem kell. Nem kell! Menekülök tőle. – Inkább támolyogtam, mint kiléptem a folyosóra, hogy ki ne törjön a sírás belőlem, aztán gyorsan be a konyhába.

Szüleim hántolgatták a babot, pattogott a padlóra, kis öcsém szedegette fel az asztal alatt – fütyörészve egy akkor divatos sláger: „Bözsi, ne sírjon, Bözsike édes, feledjen el... Maga a legszebb emlék életemben...” Hirtelen én is a padlón guggoltam az asztal alatt, mintha én is keresgélnék, iszonyúan gyötrődve. Hiszen ez nekem is szól! Ez az igazság, ez a valóság! Nem következhet utána semmi; olyan biztosan nem, mint a halál... Kiosontam a másik ajtón a verandára, onnan a sötét udvarra. Sírtam keservesen, de nem sokáig. Azán legyűrtem mindent, szaladtam vissza, folytattam a munkámat. Soha nem vette észre senki, hogy valami fáj. Nagyon fáj.

Itthon is kerültem, még az utcán is, és büszkén állapítottam meg magamban, hogy teljesen idegen nekem ez az ember. Talán azért is, mert szinte komor volt az arca, a szája szegletében két keserű ránc, barázda. Egyszer szokatlanul, dél-előtti órában jött haza. Éppen a szobáját takarítottam, jobban mondva végeztem a takarítással. Új könyveket láttam, azokat nézegettem. Mindjárt kínálta is, válasszam nyugodtan, ami érdekel, bármikor vigyem csak magammal. „A psychoanalízis haladásá”-t vettem fel. Meglepődött, és egy másikat is nyújtott felém. „Az elsodort falu” volt. Vissza is utasítottam; nem mertem elárulni, hogy hány éve böjtölöm a regényes írásokat. De amit ismertetett belőle, a magyarság újjá, egészségessé és nagyra teremtése tervéről vázolt nekem, átvettem a könyvet. És elolvastam. Sok érdekes és szép, igaz gondolatot élveztem olvasása közben. Az érzékiség vastag szennyét úgy olvastam, mint aki piszkos, mély sárban jár, de jó erős csizmában. Meg is mondtam; ő nem hagyta helyben. Én már annyira erősnek éreztem megint magam, hogy sajnáltam. Sajnáltam, hogy olyan zord lett az ábrázata, keserű a hangja. Mégse akarok törődni vele. Idegen.

Jó tűzifát kaptunk, egy része az övé lett. Azt mondta, kell neki a fizikai munka, fel fogja fűrészelni. Délutánonként, mikor az udvaron jártam, sokszor mosolyogva, részvétellel néztem, hogy kínlódik a kis fűrészszel a vastag hasábocon. Aztán előhozta a szerszámoból a nagy fűrészszel. Ezzel persze csak ketten lehetett dolgozni. Hát dolgoztunk is, egész vígan, végre, úgyhogy ez az új védencem, akit a búsongás vagy komorság állapotából kacagásig lehetett gyógyítani. Akkoriban politikai vonalon kezdett írni; a helyi lapban hozták, vagy maradt kéziratban. Nekem beszélni szokott róla, vagy elolvastatta velem. Hozzászóltam a gondolkozásához, a betűihez úgy, ha valamelyik cikkéből másolni, vagyis tisztázni akart, nekem kellett kibetűzni. Ezután rendesen diktáltam is minden írását.

Egyszer csak megint elszomorodtam. Jókedvvel beszélgettünk, a fizikai és szellemi munka után. Sokszor vitakoztunk is; én hamar tűzbe jöttem a magam igazáért, amin ő mosolygott, és úgy szerelte le a nagy hangomat, hogy csókolt. De ez durvának tetszett, mint a harapás. Lelkileg nagyon szenvedtem tőle – én soha-soha nem csókoltam. Szerencsémre nem volt időm elemezgetni sem az ő, sem a magam lelki gondjait. A vasárnapi szentmise, ami feltarisznyált egy hétre való türelemmel, lelkiezővel és bizalommal, kitartásra minden nehézségben; értelmesebbé és könnyebbé tette a küzdést.

A vakáció rám nézve nehéz szenvedés volt végig, az utolsó napjáig. Jó érzés volt, hogy nincs közelemben M. B. Megnyugtató, hogy magamra kényszerítettem azt a vélekedést mint igazságot, hogy hozzám tartozó, de úgy, mint a kis Köbli. Igen, úgy szeretem is, mint a Köblit. (Ezt a pici gyereket egy szörnyű nyomortanyáról hoztam el magunkhoz. Másfél éves kis csontváz. A nyomorúságtól, mint egy kis macskatest, éles vonalú hátgerinc, a bőrön kormos piheszerű szőr feketélt.) Az anya teljes nyomorék, egy tizenegy éves, nagyon vézna kislánnyal és egy öt éves, életre valóbb kisfiúval a szörnyű levegőjű, nehéz füst szagú szobában. Tél volt, mikor megtaláltam őket. A kicsi fiút kivettem a bölcsőből,

és hazavittem magunkhoz. Anyámmal együtt fürösztöttük – három vízben, mire a kormot lemostuk róla. Másnap elvittem a Csecsemővédő rendelőjébe. Az orvos, drága-jó lélek, lelkes gyermekorvos, először nagyon felháborodottan kiabált, de azért ellátta gyógyszerrel, engem meg jó tanáccsal. Egy hónap múlva vittem megint a rendelőbe; ezer grammot gyarapodott, egészen ember formája lett. És amin legjobban csodálkoztam, értelmes kis ember – úgy, hogy ezután már apám az ebédlő asztalhoz is engedte az ölemben. Egy-két hónap múlva, ha imádkoztunk a terített asztalnál, nézett-nézett nagy, fekete szemével, és összehette a két kis kezét.

Keszthelyen töltöttem pár hetet nővéremnél. Nem tudtam sem élvezni a kedves Balatont, sem kipihenni a megszokott sok otthoni elfoglaltságot. Néha úgy vonultam el a társaság jókedvétől, mint a beteg. Most nagyon szigorúan kényszerítettem magamra, hogy nem lesz többet lágyság bennem, a modoromban még kevésbé. Nem, nem és nem.

Szeptemberben, az iskolaév kezdetén, szigorúan fogtam az új módszerhez. Az első napokban elkerültem, úgyszólván ő keresett meg, és kérdezte, miért tartok haragot. Nem kért mást, mint hogy ne neheztelek rá, legyünk jó barátok. Olyan volt, mint egy elárvult... [...] Most mondta el, mi volt az oka és célja annak a szobájába rohanásnak az iskolából a '19-es év tavaszán. Életundor, az egész akkori élet, a maga céltalannak érzett tovább élése. A revolveréért jött; azon töprengett, hova távozzék, hogy anyámékat kímélje az öngyilkosságával járó kellemetlenségektől.

M. B. ezután mindig többet mondott el az életéből, gyermekkorából. Édesapja nagyon értelmes parasztember volt; ahogy mesélt róla, úgy él emlékezetemben, ahogy sok hasonló magyar paraszttal találkoztam. Talán a fajban rejlő öröklött képességek életre kelése a gondolkozni tudásban, józan életmódban és ösztönösen jó modorban. Az ő édesapja mint katolikus hívő is egész ember volt. Édesanyja, a „vén Renan” leánya, nem volt buzgó hívő, de becsületes, jó lélek. M. B. nagyapja lelkes olvasója volt Renan könyveinek, és híve elméletének. Apai nagybátyja, M. József pap lett; úgy emlékszem, abban az időben a Rákócziánium igazgatója volt. Úgy mesélte, hogy nagybátyja kikereste levéltárakban a nemesi levelüket – vissza a történelem lapjain Endre király koráig. Az eredmény: Mikhál és Simon bán – ők az ősök. A Sopron megyei Kismarton volt letelepülésük helye. Innen kerültek Marton családtagok Zalába, Kiskomáromba is. A ft. Marton igazgató úr aranykulcsos kamarásságot várt a felkutatás eredményétől. Sem M. B., sem apja soha nem csatlakozott ehhez a vágyálomhoz.

Mikor Bódi született, egyetlen leánytestvére már férjnél volt. Négyéves kisfia is volt már. A kis Bódit eleven, jó eszű gyermeknek ítélték. Gimnáziumba a premontreiekhez, Keszthelyre vitték. A négy felső osztályt Nagyszombatban, a jezsuitáknál végezte. Nagyon becsületes és jó tanuló diák volt. Mikor erről az időről mesélt nekem, a jezsuita atyákat mindig szeretettel emlegette. Kezembe adta imakönyvét; forgatva a lapok között, szép, művészi Krisztusképeket találtam. És ami a legmegkapóbb volt, a könyv lapjainak felső szélén

ez a mondat – az ő írásával: „Filius Mariae non peribit.”³² Legalább minden 10–15. lapszálon. Azt mondta, nem tudott betelni a Szűzanya-gondolat szépségével és fenségével.

Az egyetemi évek alatt változott át az idealista, tiszta életű ifjú szabadgondolkodó férfivá. Latin–magyar–történelem szakra³³ készült, de minden tudományágban nyakig merült. Éjszakákon át olvasott. Rövidlátó lett, azóta cvikkert viselt. De megnyílt előtte a természettudománynak széles látóköre; úgy érezte, vakon botorkált eddig a dajkamesék útján.

Gondolatvilágának fékjét elszakította, szexuális vágyai gátat törtek. Elmerült egy új szellemi világban. Testi–lelki szabadságot teremtett magának.

Nem készült doktori disszertációja sem; tanári állásra helyezést kért. Megkapta Petroszényt.³⁴ Egyik felsőbb osztály főnöke lett. Négy év alatt, amíg ott volt, a fiúk nagyon megszerették. A fegyelmezést megoldotta, megalakította velük az „Önnevelők köré”-t. Programmot³⁵ szerkesztett nekik 12 ponttal. Követendő példakép: Franklin Benjamin. Cél: mindig jobbá lenni. Eszköz: jóakarát. A programmot, ahogy ő akkor megírta – a teljes, agyonhasznált ívpapírt –, nekem adta, megvan még ma is.

A volt tanítványai fel-felkeresték levelükben kéréssel; tőle várták pubertáskoruk nehéz kérdéseinek eligazítását az ország másik végéről. Ő kezembe adta a leveleket: olvassam, értsem meg a férfivá válás nehézségeit. Olvastam, de nagyon rossz ízzel – a harmadik levelet már nem fogadtam el. Nem is tudtam, mi az onánia.

M. B. nevelő volt a javából; nem is csodálkoztam azon, hogy engem is átnevelni próbált – talán ösztönösen. Télen, mikor a sok elfoglaltságom csökkent, szüleim szívesen engedtek el hazulról rokonlátogatóba. Most Bajára készültem. B. készített nekem úttervet is. Menet: Gyékényesig sínautóval, tovább vonattal Bajáig. Visszafelé: Budapestig hajóval a Dunán. A hajó délután indult, nagyon élveztem is az utat. Reggel 5-kor érkeztem; kiszállva a hajóból, a Rákóczi út felé indultam. Megtaláltam a szállodát is – Astoria vagy Adria volt-e, nem emlékszem. Ahogy fáradtan és dideregve beléptem, kellemes volt a tiszta, meleg levegő, finom légkör és az elegáns, jó modorú fiatalember – úriember –, aki felvette a szobarendelést, és átadta a kulcsot. Csinos kis szobalány kísért fel a tiszta, szép szobácskába. Kis idő múlva bekopogott, és kérdezte, parancsolok-e fürdőt. Dehogy „parancsoltam” volna, hiszen meg kellett volna kérdeznem, mennyibe kerül. Boldogan mosakodtam ki a hajó füstjéből, és olyan álmos lettem, azt hittem, rögtön aludni is fogok. Nem tudtam elaludni. Hirtelen idegenségét éreztem itt mindennek. Hiszen anyám nem is tudja! Mama! Mama! – sikoltottam

32 „Mária Fia nem vész el.” (Az imakönyvet később, 1924-ben mutathatta meg M. B. – Lásd 57. lábjegyzet.)

33 Puskely Mária adatai szerint a budapesti bölcsészkar magyar–latin–görög szakára iratkozik be 1905-ben. Puskely Mária: *Marcell Atya. Élete és lelkiisége*. Bécs, 1986, Prugg Verlag, 13.

34 1910-ben.

35 Sic! A naplóban „programmot”, miként az utca is „ucca” volt az akkori helyesírás szerint.

volna legszívesebben. A kedves, hervadt arcát láttam hunyt szemmel. Mögötte a kemény férfi arcát, aki majd várja, hogy meséljek az utazásról.

Felkeltem, felöltöztem. Csendesen lementem a lépcsőn, a portán leadtam a kulcsot. Bandukoltam az utcán, cél nélkül. A földet néztem. Sok-sok galamb tipegett előttem, csipegetett a földről. Mikor felröppentek, vettem észre, hogy a Ferences templom előtt állok. Beléptem. Alig néhány lépés után egy csodálatosan szép feszület állt, magasodott előttem, szemben a bejárattal. Azt éreztem, láttam csodálatosnak, hogy a corpus nem függött a kereszten, hanem úgy simult rá. Valahogy felfelé feszült a két kar, hívón felfelé – a magasság felé. Sírós volt a hangulatom, és sírtam. Sirattam a 33 éves, szép, fiatal életet a kereszten. Aztán meg kellett értenem: nem halál ez; az Ige élete. Életadó élete. Az Igét nem szabad nekünk magunknak, magunkban megölni.

Könnyebb szívvel folytattam az utat – „Budapesten”. Képtárakat kerestem fel. Elüldögéltem a bejáratnál Szinyei Merse ragyogó zöld bokrai előtt, Fényes Adolf Szent Ferenc-es képein tüszögtem: miért nyúl ilyen témához? – Ma már talán más szemmel nézném. – Üdültem Paál László csodálatosan eleven életű erdőrészei között. Végig hallgattam az Urániában egy keleti utazó előadását a hindu népről, ami nagyon lapos volt. A Zeneakadémián átvettem a prospektusokat. A Nemzetiben a „Bánk bán”-t néztem végig; itt mint aki valahogy hazatért, megnyugodtam. Este 11 órakor indultam haza; előtte, délután még visszamentem a szállodába. Felszedtem a kis cőkmókot, mentem a portára. Most három elegáns urat is találtam ott, akik mind nagyon szolgálatkészek voltak. Mikor otthon elmeséltem, M. B. azt kérdezte: és borraivalót mennyit kaptak? – „Ó – mondtam én –, olyan úriembernek? Nem is mertem volna!” – Erre ő óriásit kacagott: – „Hiszen azért hajlongott, ő volt a portás!” – Aztán megjegyezte lemondón: „nem lehet magát megérteni, Margitka! Nem tud nagyvonalúbb lenni?” – Nem feleltem, nem is érdekelt, mi az, hogy nagyvonalú.

A farsangot végigtáncolta, bosztonozni nagyon szeretett. Tüzesen udvarolt a város szép leányainak. Aztán mire kitavaszodott, azt mondta, csak csömört érez.³⁶ Szabad levegőt, mozgást kívánt. Öreg kollégájával nagy sétákat jártak a hegyek között – ahogy mondta, legtöbbször hallgatagon, gondolkodásba merülve. Az ősz tanár bácsi Göcsej hegyvidékét gyönyörködte, ő a szabad levegőt, pacsirtadaltól zengőt, életre keltőt.

Egyik nap szép szelíden annyit mondott: „Margitka, ássuk fel a kertet!” – „Hiszen már az ősszel felástuk!” – Azt mondja rá: „De biztos, hogy ad valami szerszámot a kezembe!” – „Hát persze, hiszen tapasztalhatta, hogy nem tűrök keserves ábrázatokat lézengeni körülöttem!” – Erre már kacagott.

36 1920 első hónapjaira emlékezve írja M. B.: „Abyssus abyssum invocat... (Ps. 41,8.) Örvény örvényt hív elő. A mélység magasság után kiált. A mélybe zuhantam, szörnyű örvényben voltam, s ez a borzalmas »abyssus« az Egekbe kiáltott, oly mélyen volt... A tékozló fiú a seretések vályújából evett, – tovább, mélyebbre talán már nem is lehetett volna süllyedni... Mi jöhet még ezután? – Én Istenem! Én édes jó Istenem! Az Angyalok Eledele. A Salutaris Hostia – az Üdvösséges Ostya. Ez az Édes Szűzanya hivatása. Ez az Ó feladata: Jézushoz vinni, Jézust adni, sőt – Jézussá nevelni!” *Szépszeretet*, 39–40.

Egy másik napon egész nap csepergett, esett az eső, ő diktálni kért. A borús idő is nyomasztó volt, a hangulata is, és nagyon figyelniem kellett a majdnem olvashatatlan gyors írását. Mikor készen voltunk a politikai cikkel, ő komor arccal nézte tovább az írást. Én lassan felálltam az asztal másik oldalán, hogy más tennivalóm után lássak. – „Ne menjen még – kérte halk hangon –, beszélni kell!” – Felállt ő is, aztán fel-alá járkált egy ideig. Most vettem csak észre, hogy erősen feldúlt. Beszélni kezdett visszafojtott indulattal. (Én kihagyom a szereplők nevét és hazáját.)

Első állását foglalta el, telve fenséges szép gondolatokkal. Kedvére való lakást talált a hegyoldalban egy kedvesen formás kis villában. A gimnáziumban a felsőbb osztályokat kapta – nagyon komoly tervvel az ifjúság jellemes emberanyaggá neveléséhez. Belekapcsolódott a városka társadalmi életébe és a társaság életformájába. A vidám, egészséges fiatalembert asszonyi vágyak környékezték. Más volt, mint a nagyváros olcsóbb szintű léggömbje. Talán csábítóbb. Tisztább, józanabb életre vágyott.

Bálozás közben talált egy nagyon szép lányra. Szerelmes lánghalászában, mint talált kincset, túl magasra értékelte. Így is rajzolta tervezetében a jövőt: a szellem, a művészetek világában együtt járni, együtt élni magas, nemes célért. Visszhangra nem talált – míg aztán az iszonyú döbbenet át nem zúgott egész valóján: ez a gyönyörű szép arc, a csodás szempár néz, de semmit nem lát abból, amit az ő képzelete elébe rajzol, de süt belőle az unalom és a lustaság. – Így mondta ő.

Utána az történt, hogy áthelyezést kért az ország másik szélére. A vakációt külföldi utazással kezdte. Münchenből visszaküldte a gyűrűt, és elbúcsúzott örökre. Azt az összeget azonnal fizette, amit bánatpénznek vagy fájdalomdíjnak hívnak. Most az dühítette, hogy hat év telt el azóta, és felszólítja ügyvéd hátralék fizetésére. (A szép leányt utódja – szintén fiatal tanár – már az első félévi működése után eljegyezte, és az évben feleségül is vette.) Csak néztem, néztem anyásan a háborgó férfit. Hiszen mind a kettőnek igaza van – a cselekedet az egyéniségük vetülete, kisugárzása. Kiadta magából ezzel a keserűséget. Rám nézett, elmosolyodott. Én is elmosolyodtam, úgy kérdeztem: „megnézzük a kis galambokat? Tudnak-e már repülni?” – Egy ilyen felnőtt férfi keserű kirobbanását nem tudtam más szöveggel enyhíteni.

Megírta a „Magyar haláltánc”-ot. Valósággal úgy gyötrődte végig. A kommunizmus megszűnte után sem tudott megnyugodni. Nem tudott hinni a fel-támadásban. Mikor ezt a dolgotat impúrumból tisztázta, akkor kért először, hogy diktáljam. Úgy éreztem közben, hogy újra átéli azt a gyötrődést, amit akkor érzett, mikor a revolveréért jött haza, hogy valahol véget vessen életének. – Hiszen az nem is olyan rég volt. A kéziratot őrzöm még most is.

Az „Elsodort falu” bíráló ismertetése lett egy másik előadás felolvasó száma.³⁷ Először kezembe adta a könyvet jó előre, hogy olvassam végig, azután diktáljam,

37 A Marton Boldizsár kézírásával és aláírásával készült két tanulmány hozzánk került, mi őrizzük. A „Magyar haláltánc” végén egy utalás: „Felolvasta 1919. dec.” – K. F.

amit róla írt. Nem tiltakoztam az olvasás ellen; nem vallottam be, hogy „fogadalmam tiltja”. Nehezen ment az olvasás, de végigolvastam figyelmesen, hogy felelhessek belőle, mint az iskolában. Olvasás közben úgy éreztem, mint aki lucskos sárban jár, de – bagariacsizmában. Mert ő kérte, hogy olvassam; magamtól talán le is tettem volna. De a színes mesélő hang, stílus épp úgy hatott, kellemesen, mint Jókaié kislány koromban.

A bálozó idő elmúltával is látogatta tovább a lányos családokat. Kedves, szellemes modorával reményt is keltett. Nem dicsekedve beszélt nekem róla, inkább sajnálkozva; a nagylányos mamák olvasztó kedvességétől menekült. Beszélgetés közben a vétkezésről úgy fejeztem ki egy hirtelen kítőző érzést: – „De ez bűn! Ezt nem szabad!” – „Ugyan, Margitka, ez meg fogalomzavar. Maga azt sem tudja, mi az a bűn.” – „De tudom: ami testi vagy lelki kárt, fájdalmat, szenvedést okozunk másnak – magunknak is –, azzal vétkezünk is.” – Megmosolyogta.

Kevéssel ezután valami szűkebb körű muri volt egy este a kaszinóban. Másnap a kertben dolgoztunk; beszélgetés közben elmondta, mi történt az este. Egy szép fiatalasszony arra kérte, kísérje haza őt a két kicsi gyereket lefektetni. Az ura nem szakíthatja meg a kártyacsatát. Elkísérte, nem kellett messze menni. Felmentek a házba, végig a lakáson, de nem a gyerekszobába, ahol a cselédlány is aludt már, hanem a hálóba.

A fiúkongregáció ünnepélyén inspekciózás került rá. Jezsuita páter volt az ünnepi szónok. Nem emlékszem már a szövegre, ahogy elmondta, de haragosan a „hülye jezsuitát” szólta le, aki Hegelt idézte. „Hogy meri ő idézni, fel sem fogja!” (Másik éven Vass József volt a szónok; őt még jobban lecsepülte.) Sohasem vitatkoztam vele. El is kerültem az együtt foglalkozást is, mikor úgy kirobbant az Egyházra. Csak annyit tudtam mondani: gondolkozzon, és ne vétkezzen.

A következő iskolaévet kedvetlenül kezdte. Panaszkodott a fiúkra, mennyire neveletlenek, zajonganak, fegyelmezni sem lehet. El is szomorodtam ezen a panason, időm sem volt a beszélgetésre, kurtán intéztem el. A tanár az oka, aki kedvetlenül, zordan masíroz köztük. – „Most tessék meglobogatni előttük Franklin Benjamin zászlóját! És dalolni is hozzá!” – Csak elmosolyodott, de tudom, mit gondolt a nyelvelésért.

Kapálgattunk, ő megint morgós hangulattal politizált, zúgolódott. Írni szeretne. Feszül a gondolatoktól. De nem érdemes; gondolkodni sem érdemes. – Mit is csináljak ezzel az ágról szakadt emberrel? – „Tudja, mit? A vezérkari életéből megvannak a naplók – hiszen ő vezette – a hadi helyzetről, és megírja egész albániai tartózkodását! Nem lenne jó újra átélni? Bizonyosan megnyugszik a mai sorsában.”

Kapott rajta, és írt. Kisregény kerekedett belőle; a *Zalamegyei Ujság* szívesen fogadta.³⁸ Naponként részletekben jelent meg – három-négy oldalnyi rész az írásból –; a szöveg sokszor naponkint készülgetett. Ő felélénkült, sokszor mulatta is... A tanáriban a fiatal kollégákkal együtt mulatott rajta, akik úgy gon-

38 A fõnt említett „Muzulmán sírokon” címû kisregényrõl van szó.

dolták, ha már regényes ez a rajz, legyen női szereplője is, nem lesz unalmas. Meg is alkotta ezt az alakot is: egy bájos, ifjú, szép mohamedán leányzót, akit martalócok kezéből szabadít ki. Beviszi sátrába, megnyugtatja. Beszélni nem tud a nyelvén, de megérti, hogy a leányka ártatlan, érintetlen. (Itt a hangulatos szöveget már elfelejtettem.) Az a lényeg, hogy a hős menten beleszeret; elhatározza, hogy hazaviszi hazájába, és feleségül veszi. De ez még messze van, nem is biztos, meg már unja is a komponálást... Portyázásról megtérve a leányzót holtan találja a sátorban.³⁹ Nagy jelenetet rendez a siratással. Meg kellett kérnem, hogy annyit, egy egész oldalon át ne bőgesse azt a szegény jámbor tisztet. – Ma szívesen olvasnám el újra, ha a ruszki invázió szét nem szórja a könyveket. Én ebből az egy kötetből csak a címlapot és a második lapot találtam meg az ő – M. B. – dedikálásával. A könyvet magát azóta sem tudtam megszerezni.⁴⁰

Hiányzott neki már nagyon egy külföldi nyári vakáció, de nincsen pénz ebből a nyomorúságos fizetésből. Törtem a fejem; amit kisütöttem, dr. Székely Lászlóval⁴¹ közöltem – akkori hittanár kollégája, végtelenül értékes lélek –: lehetne-e M. B.-nek meglepetést szerezni azzal, hogy a „Muzulmán sírokon” kiadásával pénzt teremtsünk a vakációra? Kiadni sikerült is, de sajnos nem sikerült a könyv gyors eladása. A külföldi utazás későbbre maradt.

Egy szép, verőfényes tavaszi vasárnapon a városban sétálásból haragosan, harapós hangulatban ért haza. Mondja: ez mégsem járja! Ifjú hölgyek perselyeztek az utcán valamilyen jótékony célra. Párosával, frissen, csinosan és jókedvűen virágos kis perselyt dugtak az orra alá. Minden ötven lépésre új pár. Mérgelődött, hogy utolsó pengőjét is kiadta, mire hazaért. A háború utáni idők nyomorúságában arra fakadt: hát ezt a támadást lehúznám egy goromba riportban. – Mosolyogtam, nem szóltam semmit. Este levázoltam az esetet, nem gorombán, csak egy kicsit csípősen. Akkor még hiányzott a házból írógép, ezért határozott, férfias betűkkel próbáltam írni. Aláírásnak Nagy Jánost akartam firkantani,

39 A kisregényben nem a sátorban lelt rá a holttestre. „Magasan járt már a nap, mikor jelentették neki, hogy Leila vérbosszú áldozata lett. Mikor tőle távozott, az úton egy rokona megleste s leszúrta, mert gyaur férfit szeretett.” I. m. 112.

40 Puskely Mária Marcell atyáról szóló érzékeny és alapos könyvében (Puskely, i. m.) ezt írja a kisregényről: „nincs okunk arra, hogy lemondjunk a Muzulmán sírokon adatairól, megkérdőjelezzük forrás-értékét”. Részben igen, részben viszont óvatosan kell kezelni forrásként: például a komitácsi-Hasszán kaland, vagy a női szál (több is!) egyértelműen „vadromantikus fantázia szüleménye”. Izgalmas filológiai kutatással lehetne rámutatni egy-egy szerelmi fordulat jókai előzményére, de – időben és térben – közelebbi példát is lehetne hozni, amiből a szerző meríthetett: az akkor Zalaegerszegen (is) népszerű – hiszen egerszegi születésű – ifjúsági író, Donászy Ferenc *Buda hőse* című regényét említhetjük. Szendrey Árpád hadnagy alakja pedig, aki „a Halál országában a vasegészség élő példájaként járt-kelt, s övé volt az erdő, a völgy, a szakadék... , a föld és a menny... , magasság és mélység, – az Isten...” (*Muzulmán sírokon*, 41), erősen emlékeztet az 1919-ben kiadott „Elsodort falu” mitológiai magasságokba emelkedő főhősére, Bőjte Jánosra.

41 Székely László (1894–1991) 1919 és 1922 között volt gimnáziumi hittanár Zalaegerszegen Pehm József mellett, s ekkor a gimnáziumi cserkészcsapat parancsnoka és az iskola Mária-kongregációjának vezetője is.

de eszembe jutott, hogy ez a név bőségben van, és még kellemetlensége is lehet valaki ártatlannak. Nagy – már le is volt írva, hát hozzáírtam még, hogy Balog és András. Bedobtam a postaládába. Másnap a szerkesztői üzenet így szólt: „álnév alatt nem közlünk”. Egy lapon válaszoltam hamar: „nem álnév”. És a harmadik napon szép rendesen leközölte a „Z. U.”. M. B. mindjárt kitalálta, hogy ki volt a tettes, és jót kacagott rajta.

Én aztán rákaptam, csupa játékból, az írásra. „Nagy Balog András” bírált, okoskodott, honfibúval kesergett „hona állapotján”, politikába nyelvelvén – morórus vén bácsi. Nem hiszem, hogy ne tudta volna a szerkesztőség, ki rejtőzik a nagy hangú név alatt. És csak múlt egyik év a másik után, Nagy Balog csak irkált. Már nem is tréfát űzve, hanem egy-egy élményt komolyan véve. Egy öreg szegényem haldoklása; a Szoc. Missz.⁴² húsvéti lelkigyakorlata Prohászkaival. – Rendesen egyedül jöttem az egerszegi csoportból, és így nagyon jó volt. A szent püspököt ott láttam először. Írásaiból ismertem már, és most, amikor a mellékoltárnál misézni láttam, csodálatos volt az arca, mikor a passiót olvasta. Jézus színéváltozásakor a három apostol nézhetett így a „Hegyen”.

A következő éven a szokott (Szoc. Missz.) egyetemi templomban tartott lelkigyakorlaton a sekrestyében kerestem fel a gyóntatót. Hiszen úgy nézhettem itt – valóságban látva – azt, akit a „Magasságok felé”-ből és a „Háború lelke”-ből közeli ismerősként szerettem, becsültem. Gyónás közben M. B. alakja is belekerült a szövegbe, aki mint valami nyűg, nehezíti az életet. És én hiszem, legjobb lenne, ha afrikai missziós területen gondoznám a rászorultakat. Prohászka püspök annyit mondott csendesén: „nem mész el, kislányom, Afrikába. Pogányabb világ lesz Magyarországon.”⁴³ Isten megmutatja neked az utadat, feladatodat.”

Szinte szégyenkezve nyugodtam meg teljesen. Miért is kellett fárasztanom ezzel is a túlterhelt embert?! De akkor, amikor a szentmise véget ért, vagyis az áldoztatás befejezésekor, mint csodát láttam rendkívüliségét. Annyira tömve volt a templom, hogy én is a szentélyben maradtam, így láttam közelről a püspök urat – kedves, üde arc, friss, ruganyos mozgás –; minisztránsa fess, fiatal katonaszázados. Az áldoztatást a püspök egyedül végezte úgy, hogy az áldozók a nagy templom hosszán, az oltártól az ajtóig térdepeltek váltott sorakozással. Az orgona halk bűgása, a sok-sok asszony csendes, fegyelmezett helycseréje áldoztatás közben csodálatosan jó érzés volt. De legkevesebb másfél óráig tartott. A végén csodálni való az volt, hogy Prohászka püspök éppen olyan ruganyos lépésekkel mozgott, mint reggel, az arca fényes a verejtéktől, de fáradtság jele nélkül, ajka mozog ima közben. A délceg katona – lehorgadt fej, gyűrött arc – rogyant lábakon követi.

42 K. M. a Szociális Missziótársulat „kültagfogadalmas” harmadrendi tagja volt – a családban nem egyedüliként. A női szerzetes intézmény tagjai Krisztus szociális királyságának megvalósulásáért dolgoznak; céljuk az Egyház szolgálata katolikus szellemben megszervezett szociális munkával (1908–1950; 1989–).

43 Vö. „Ha Úr Jézus nélkül Istentávolban vagyunk, ott fölfordul aztán minden intézmény, a család, az állam is, s lesz a földön új pogányság, vagyis a féktelen, kegyetlen s ostoba embernek világa.” In: Prohászka Ottokár: *Krisztus királysága* (1927).

Mikor a templomajtón kiléptem, menekülni kellett a város tarka zshivajától. Egy csendesebb utcában a másik oldalra indultam át. Annyira telítve voltam még a templomból hozott gondolatokkal – hallottam a biciklicsengőt, de fel nem fogtam egyszerre –, hirtelen megálltam, mert abban a pillanatban megértéssé vált a töprengésem. Olyan keményen álltam, hogy mikor a bicikli hozzám vágódott, én meg sem inogtam, hanem a szegény utasa a földről ugrott fel, és bizony jól összeretemtett. Sajnáltam egy pillanattal, de szót sem szoltam, mentem tovább, hiszen szétszóródtak volna a megtalált, kivilágosodott megértéseim a prédikáció szövegéből.

Felmentem a Gellérthegyre. Gyönyörű volt a magasban. Csend, ragyogó nap-sütés, virágba borult hegyoldal. „Talpig hősín nászruhában állottak hajlós ágú szilvafák.” Szent Gellért szobrát mint beszélő csodát néztem sokáig. – El-múlt a háború, de ennek a békének zúrzaros a hullámmása, sötét felhőkkel gomolygó a jövője. „Hiszek Magyarország feltámadásában”? Nem tudok hinni. Nem azon a csapáson járunk. Ismerem a lelki, anyagi, szociális nyomort. Borzalmas erejű változásnak kell lenni még, hogy az iszonyú ellentétek lélekben és anyagban valamikor elrendeződjenek. – Szent Gellért ezer esztendeje a daloló munkáslány énekéből érezte ki „a magyar nép szép szimfóniáját”. Méltó az életre nemzete; és most is szüntelen „kínálja, kínálja a keresztet” – a nemzet életéért. (Otthon ebből hangulatkép íródott a Z. Ú.-nak. M. B.-nek sohasem volt hozzászólása az irkálásaimhoz, csak jókat kacagott, ha olvasta. Erre az egyre annyi volt: „szépen megírta, Margitka”. Egyébként nem beszélünk róla.)

Úgy emlékszem, májusban itthon is lelkigyakorlata volt a Szoc. Missz.-nak. P. Fiedler jezsuita atya tartotta. Nagyon komoly, nagyon tartalmas beszéd volt minden részlete. Közben mindig M. B.-re kellett gondolnom. Nem lehet, hogy ha beszélgetne velem, nem csillapodna a rend iránti ellenszenvem. Hiszen egyetemi idején sem látott közelről jezsuitát! Otthon mindig beszámoltam a beszédekről. Ő most már nem fitymálta, hanem csak mosolygott. És én nagy merészen arra kértem, hogy látogasson fel a szobájába, a plébánián, ott fogad férfiakat esetleg. Ő megbotránkozva utasította vissza. Másnap megkerestem dél felé én magam. A Prelátus dolgozószobáján át kellett közlekedni; kérdeztem, hogy szabad-e. F. atya hosszú léptekkel sétált le-fel a szobájában. Komolyan köszöntöttük egymást; én mindjárt kérelemmel kezdtem, hogy látogatását köszönöm ki egy férfi részére. Ő kérdezte, ki ez az ember. Megmondtam, de azt is, hogy értékes, és hogy jó is... Ő azt kérdezte: „beteg?” – „Nem.” – „Nincs lába?” – „Van.” – „Nem tud menni?” – Arra már nem tudtam felelni. A szikár, magas páter keményen tekintett le rám, úgy mondta: ismerem az ilyet. Nagy hangú fráter, gögös alak. – Én sikoltani tudtam volna, hogy: nem! De a torkom elszorult, a szemem tele könnyel. Még keményebben nézett, és azt mondta: nem megyek! Isten áldja! Fordultam, mentem az ajtó felé. Eszembe jutott, hogy köszönteni is illenék. A könnyem kipottyant; láttam, már mögöttem állt, keze a kilincsen, úgy mondta mosolyogva: „Csak térítgesse tovább!”

Délután a kerti munkánál ő kezdett kérdezzetni a páter előadása felől. Hirtelen úgy éreztem, hogy mindjárt pörölni fogok vele. De aztán nem, inkább

hallgattam. Az érzést, amellyel ránéztem, így fejezhetem csak ki: mint a kis Köblit vagy a nagyorrú Nani nénit, úgy szeretem ezt a tévelygő embert is. Dehogyan bántom egy szóval is. Nem árulom el a délelőtti látogatást sem.

Észrevette, hogy nem vagyok vidám. Ő beszélgetett, közben arra kért, ülünk le egy kicsit a padra, mert neki még menni kell délután; egyik hegyi villa tulajdonosnője jön körülnézni, és a pincekulcsot őnála hagyta. (Ismertem a hölgyet, itt laktak régebben.) Az ásó nyelével játszogatózott, úgy beszélt. – „Igen, a mamámhoz megyek” – mondta nevetve. Nem akartam, de hirtelen azt mondtam: „Ne menjen oda!” Kérve mondtam; ő erre nevetgélve: „De igenis, mert én fiacskája vagyok, és nem teszem meg, hogy ne engedelmeskedjem. És a kulcs nálam van.” – Kényszerítő érzés volt, hogy azonnal rávágva, határozottan mondjam: „a saját fiának legyen anyja, ne Magának!” – Ebben a pillanatban játékosan fordult felém az ásóval; a nyél szabad vége a mellcsontomhoz vágódott. Nagyon megrémült, de megnyugtattam, nincs semmi baj, menjen csak nyugodtan. Túlságosan komoly lett. Este keresett, hogy megmondhassa: nem ment el oda, a kulcsot a vincellérnek adta.

Prohászka püspök úrnál kerestem segítséget. Arra kértem, vagyis kérdeztem inkább, hogy M. B. felkereshetné-e, és mely napon. Postafordultával kaptam a választ: „Szentháromság vasárnapját kivéve bármely vasárnap várom. P. O.”

A vakációban sikerült a külföldi utazás, igaz, egyelőre Ausztriába. Beuronban, úgy emlékszem, bencés kolostorban kapott szobát.⁴⁴ Nagyon kedvesen írt róla. Azt írja, nagyon jól érzi magát, boldog és vidám. Szobája ablakából a szentélyre lát.⁴⁵ „Örülök – írja –, mint aki megtalált valamit, amit elvesztett. Magának is örülök, Margitka, hogy mindezt megérti. Nagy, nagy béke, amit érzek.”

Johan Gietsehl⁴⁶ novícius fráter volt a kiszolgáló segítsége. Egyidős lehetett velem, a háborút végigküzdötte, százados volt. Mint novícius kevesebbet beszélgethetett, de utána leveleztek, ami sokat jelentett M. B.-nek. J. Gietsehl leveleit később nekem adta, de ma nem vehetem elő, pedig olyan jó lenne. A háború végén sok minden elpusztult.

Nem történt úgy, hogy most már minden rendben lesz. A kiegyensúlyozottság, ami leveleiből érződött, nem volt még teljes.

(Folytatjuk)

44 A helyszín pontosabban Seckau, a beuroni bencések kolostora. Itt „egyszerű vendéglőben vett ki lakást” (*Szépszeretet*, 58) egy hónapra.

45 „Mangi”, a visszaemlékező napló lejegyzője – mintegy negyven év távlatából, amikor vélhetően e napló születik (1970 körül!) – itt két helyszínt, évet és történést csúsztat egybe: Seckau (1923) után Mödling a következő állomás (1924 nyara), a verbiták temploma és lelkigyakorlatos háza, ahol M. B. negyven napos lelkigyakorlatot tartott. Itt kapott második emeleti cellája valójában a „szentély szomszédságában volt”. *Szépszeretet*, 70.

46 Sic! – A teljes névvel csak itt találkoztunk. A kézzel írt szövegben elírás lehetséges.

Szente B. Levente

Ezer-virág kertje leszek

(vívódásaink)

falak derekában
hallom recseg-ropog a vén téglá
beszélget benne szalma a szikkadt sár
nyom és nyög ami egykor benne még összefért

kínosan porlik szétesik minden
oldódnak feszültségek mint testben valami gyógyszer
beton-nyelven hova-tova szólongat temetőbogárként
noszogat ez a kényszer

milyen kínos
ó mennyire az
tudva hogy elveszítem önazonosságom
kezeid másmilyen módon érintem majd meg

lassan pompázó ezer-virág kertje leszek
valamennyinek te mind tudod a nevét
és csak nézlek és nézlek míg te visszanezel belém
szerelmes fáknak apró csemetéket nevelgetek

falakon innen és túl
szívedben akár egy lábjegyzet
ezer-virág kertje leszek

SZENTE B. LEVENTE (1972) költő, újságíró, a Magyar Kultúra Lovagja, Papp Árpád Búvópatak-díjas, az Erdélyi Magyar Írók Ligájának tagja. Legutóbbi verseskötete: *Tündéerkert* (2023).

Útnak indít

jó kedvet adj Uram
hadd viseljem el azt is
ki szemközt velem a tükörben áll
útnak indít – szó-szél szavad csókká szaggat tép
épp úgy elnyűtt kabátok mindegyikét vállamra adja
és feltarisznyál abból ami csak két ember között van
mint aki világát készülné átölelni
neki is úgy tanították –
érezzem
felismerje
megköszönjem

Vajon miért nem

mindegyre azt kérdezem magamtól
mi történne ha a világon minden ember
ki valamely közösségi platformon ott van
egyszerre kitennének egy háborúellenes
vallomást
jó ideig semmi más nem jelenne meg
vajon miért nem –
miért nem megy ki minden ember az utcára
éljenek azok bárhol is
naiv bolondnak néznek
mert mindegyre azt kérdezem másoktól
de a nők az asszonyok még hallgatnak –

Ez volt az élet

Harmadik rész

Gimnáziumi történelem és irodalom tanáraink természetesnek tartották, hogy egyetemen tanuljak tovább, s szüleimhez hasonlóan én magam is ezt akartam. Apám gimnazista koromban sokat példálódzott az egyetemmel, s rendkívül büszke volt, hogy felvettek. Később, amikor az egyetemi éveim alatt hordott, immár kopottas kalapomat hazavittem, apám attól kezdve abban járt a mezőre. Egyik ismerőse viccelődve meg is szólította, hogy milyen divatos kalapja van. Apám büszke válasza: Ennek több esze van, mint magának, mert ez öt évig járt az egyetemre.

1960 szeptemberétől teljesült életem nagy vágya, kollégistaként „budapesti lakos” lettem. Rajongtam a fővárosért, mindenekelőtt a színházakért. Harmadik és negyedik gimnazista koromban a téli és tavaszi szünetekben pár napot pesti rokonainknál töltöttem. Megnéztem egy-két színházi előadást, így láthattam egy esztrádműsorban a halála előtt nem sokkal hazájába visszatérő Jávor Pált, aki öregen is sugárzó egyéniség volt, hivatásának mestere. Bejártam a Nemzeti Galériát, amely akkor az Országházzal szemben, a Kúria épületében volt. 1959 karácsonyán – életemben először – Operában is voltam, ráadásul egy nap alatt két előadást láttam: délelőtt a *Sevillai borbélyt*, este pedig a *Hunyadi Lászlót*, amelynek címszerepét egy zömök kis énekes alakította.

E némi fővárosi tájékozottságom ellenére a nálam sokkal műveltebb, idegen nyelvű szakkifejezéseket használó egyetemi hallgatókkal való találkozásom nagy megrázkódtatást jelentett, aminek következtében műveltséghiányomat behozhatatlannak ítéltam. A hozzám hasonló, köztük a nálam is tájékozatlanabb vidéki társaim döntő többsége azonban nem érzékelte ezt a mi fura, kívülről nézve akár kissé szégyenletesnek is látszó helyzetünket. Engem viszont lebénított, véleményem megformálásában korlátozott, így általában szinte autistaként hallgattam. Az első év második félévének elején került kezembe Shakespeare *III. Richárd* című drámája, amely Gloster, azaz a majdani III. Richárd híres monológjával kezdődik: „De én, aki nem játszani születtem, / Sem tetszelgő

tükröknek udvarolni, / Kit durván véstek és szerelem fénye nélkül / S riszáló nimfák előtt nem feszíthet, / Kit megfosztottak minden szép aránytól / S a természet becsapott természetemmel, / Ki torzult, félig-kész, s idő előtt / Küldettem el e lélegző világba / Bénán s idétlenül...” – és így tovább. Megdöbbenő hatással volt rám ez az önvallomás. Újra és újra elolvastam, s úgy belém vésődött, hogy álmomból felriasztva is el tudom mondani. Egy ideig nem értettem, hogy miért hatott rám ennyire? Pedig a magyarázat nagyon egyszerű: szellemileg, lelkileg éreztem kivetettnek, nyomoréknak magamat.

A kollégiumi élet azonban segített. A második félév elején az elhúzódozó kollégium-felújítás miatt kiköltöztetett elsőéves fiúk többségét egy húszágyas terembe zsúfolták, így e nem éppen lakályos helyzet következtében a szokottnál gyorsabban megismertük egymást, s a hasonlók, összeillők baráti körei is kezdtek kialakulni. A miénkből később életre szóló barátság is lett. Itt találkoztam Rózsa Endrével, az ötvennégy évesen meghalt kitűnő költővel, aki így figyelmeztetett az 1960-as évek közepének torzító hatására: „Az ember már a dolgokhoz / terepszínű pofát vág / de van-e joga gondolkozz / feladni minden álmát / cipelni kinn és benn a málhát / s az út szélén, mint a lovak / füvet rágni vagy méla szájszák / abrakjaként a csókokat.” Bandi költőhöz méltóan a szerelemben is élen járt, s 1964 nyarán megnősült. Én voltam az esküvői tanúja, majd példáját követve az egyetem elvégzése után valamennyien családot alapítottunk, és továbbra is „összejártunk”. A szilvesztereket is többször együtt töltöttük, részben Varga László irodalomtörténész, illetve B. Révész László filmrendező barátaink lakásán. A kezdetben hagyományos szilveszteri összejövetelek lassan csendes beszélgetésekké alakultak, amelyek, azt hiszem, mindannyiunknak nagyon sokat jelentettek. Ezekon néhányszor ott volt Németh Imre, a fiatalon meghalt folklorista és Horváth Jenő történész barátunk is. Az idő múlásával azonban minden megkopott, és sajnos a hat kollégista barátból már csak hárman vagyunk életben.

Az akkori egyetemi oktatásra emlékezve az sem feledhető, hogy annak szellemisége magában hordta a janicsárrá nevelődés veszélyét is. A sikeresnek beállított Kádár-rendszer, amivel Hruscsov szovjet pártvér is szeretett dicsekedni, azt sugallta, hogy történt, ami történt 1956-ban, de a súlyos áldozatok ellenére vagy árán Magyarország rátalált a lehetséges legjobb útra. Ez a vélekedés sokakat megérintett, annál is inkább, mert a forradalom eltiprása nyilvánvalóvá tette, hogy amíg a Szovjetunió létezik, addig annak fennhatósága alól nem tudunk kiszabadulni. Magyarországnak tehát – a többi csatlóshoz hasonlóan – Moszkva uralma alatt kell a politikáját alakítania. Az 1956. november elején végrehajtott fegyveres „kommunista ellenforradalom” tehát felszámolta az 1956-os forradalom vívmányait, visszaállította a kommunista önkényuralmat, azaz egy szélsőbaloldali ellenforradalmat hajtott végre, egyértelművé téve a Moszkva által meghatározott szigorú politikai kereteket. Így alakult ki a Kádár-féle ellenforradalmi rendszer, amely viszont kissé eltért a többi kommunista rendszertől, mert nem tudta teljesen semmissé tenni a forradalom örökségét.

Ebből következően a szovjetcsatlós országok közül az egyik legelviselhetőbb lett annak ellenére, hogy e rendszert súlyos fogyatékoságok jellemezték. Az egyetemeken pl. a forradalom leverése után átrostált és megbízható „elvtársakkal” feltöltött tanszékek oktatói között több kínosan buta ember akadt. Egyik – ráadásul marxizmus-leninizmus oktató – a „mennyeség és minőség” kérdéskörébe gabalyodva – filozófia előadáson – így vágta ki magát: „Elnézést elvtársak, de összetévesztettem a mennyeséget a minőséggel”. Mellettem valakiből kitört a józan megállapítás: „Hát ne tévessze össze.” A szerencsétlen oktató végül úgy magyarázta előadásainak sikertelenségét, hogy az évfolyam ellenségesen fogadja a marxista-leninista eszméket. Erre a tanszék néhány oktatója bejött egy-két előadásra, elbeszélgetett néhány hallgatóval, végül ezt az alkalmatlan oktatót eltávolították az egyetemről, de a hozzá hasonlók többsége maradt.

Ugyancsak kritikán aluliak voltak a régi magyar irodalomról tartott előadások, azaz felolvasások. Tolnai Gábor „professzor” ugyanis – akinek, mint később megtudtuk, érdemleges tudományos tevékenysége sem volt – a katedrán asztalhoz ülve mások könyveit olvasta fel. Egyéniségéből annyit téve hozzá, hogy a lapozáskor, húsos nyelvvel nyalt egy nagyot az ujjain. Az irodalom iránti szeretetemet azonban ez sem tudta kikezdeni annak ellenére sem, hogy a lányok után nyálát csorgató professzor szexuális szolgáltatásért jó jegyeket adott. Ezt egyébként én – naiv falusi fiú – akkor el sem tudtam képzelni. Amikor nála vizsgáztam, egy lány mindenáron az utolsónak akart maradni. Ezt tudomásul vettük, így ő utolsóként ment be, majd erősen kipirultan jött ki a vizsgáról, amit én a vizsga izgalmának tudtam be. A lány ráadásul azt kérdezte, nem hallatszott-e ki valami? Én teljes tudatlanságomban visszakérdeztem: Minek kellett volna kihallatszani? Erre azt válaszolta, hogy a professzor úr, mint reformátust megkérte: énekeljen el egy zsoltárt. Én pedig ezt a választ akkor minden gyanakvás nélkül el is hittem, s csak jóval később értettem meg a történeteket.

Az oktatás állapotát tehát nemcsak a „létező szocializmus” fogyatékoságai züllesztették, hanem az alkalmatlan oktatók is. Igaz, ezzel akaratlanul is elősegítették a „rendszerkritikus” értelmiség folyamatos utánpótlását. Szerencsénkre azonban többségben voltak a tanítást hivatásuknak tekintő, színvonalas előadásokat tartó tanáraink: László Gyula régész, Hahn István, Sinkovits István, Szabad György, Balogh Sándor történészek; Kardos (Pándi) Pál, Sötér István, Németh G. Béla, Király István, Bóka László, Czine Mihály irodalomtörténészek, valamint az etikát, illetve filmesztétikát oktató Huszár Tibor és Nemeskürty István. Felkészült tanárok voltak, többségük komoly tudományos munkát is végzett.

A valóság megismerésének igénye – fiatalok lévén – egyre hevesebben követelte a tényekkel való szembesülést, amit az Eötvös Collegium szellemisége csak felerősített, így ott egy szociológiai csoportot hoztunk létre. Maga a szociológia ekkor vívta harcát a megcsontosodott marxistákkal, első lépésként azért, hogy elismertesse magát. Ez az akkori körülmények közt csak úgy sikerülhetett, hogy az egyetemi szociológiai tanszéket és oktatást szervező fiatal kutatóknak sikerült elfogadtatnia: a szociológia is marxista tantárgy, hiszen e fogalmat

„Marx is használta”. Mi is csatlakoztunk ehhez a szociológiai szerveződéshez, és részt vettünk mint adatfelvevők és feldolgozók egy, a szabad idő eltöltését vizsgáló program megvalósításában. Horváth Jenő, Rózsa Endre és jómagam – 1964 őszén, háromheti munkával – a hódmezővásárhelyi adatfelvételt végeztük el.

Jellemző, hogy 1964 elején még gondot okozott baráti körünk elhatározása, miszerint a kollégiumban megemlékezést tartunk március 15-éről. Végül is tervünk sikerült, s az 1848 márciusa előtt tisztelgő összejövetelen jelentős számú kollégista vett részt. Mi végigjártuk a történelmi emlékhelyeket, meglátogattuk a Kerepesi temetőben nyugvó nagyjaink sírjait, illetve az Opera esti *Bánk bán* előadásán kokárdát tűzve vettünk részt, nem kis feltűnést keltve, de nem felejttem a szeretettel ránk mosolygó arcokat sem.

Bár 1964 októberének közepén világméretű megdöbbenést keltett, hogy Hruscsov kommunista pártvezért és miniszterelnököt megfosztották tisztségeitől, de a moszkvai puccs még kevésnek bizonyult ahhoz, hogy felnyissa az 1956 után újra elhomályosult szemeket. Ehhez szükség volt egy újabb megrázkódtatásra, az 1968-as prágai tavaszra és annak elfojtására. 1956 ugyanis leleplezte a kommunista rendszer embertelen mivoltát, 1968 pedig azt bizonyította, hogy a marxista-leninista elvekre épült, szocialistának nevezett rendszer megreformálhatatlan, tehát bukásra van ítélve. Jellemző, hogy a janicsárrá vált hallgatók közül épp a legtehetségesebbeket gyötörte meg ez a számukra kényszerű felismerés, miután ők a kor legismertebb marxista gondolkodóinak – Lukács György, Antonio Gramsci stb. – műveire támaszkodva igyekeztek bizonygatni a „marxizmus reneszánszának” bekövetkeztét, s kezdetben hittek is a marxizmus megújulásának lehetőségében. Ezt részben a „Vissza Marxhoz!” jelszó fogalmazta meg, kimondatlanul is azt állítva, hogy Leninen túl kell lépni. Pár évvel korábban ez még fontos változást jelenthetett volna, de 1968-ra már elégtelen volt.

A kommunista korszak egyetemi szellemisége elsősorban azoknak a történész hallgatóknak okozott gondot, illetve vitte néhányukat tévútra, akik a 20. századdal akartak foglalkozni. A régebbi korok esetében ugyanis érvényesülhetett a tudományosság, születhettek új és érdemleges tudományos eredmények, az 1917 utáni történelemről szólva viszont ez nagyon nehéz volt, mert a hivatalos és bírálhatatlan marxista-leninista igazságoknak nevezett megállapítások módosítása is a „szocialista eszme” megkérdőjelezésének minősült. A kutató tehát ha nem tudta az új tényeket marxista-leninistának álcázni, eleve nem is juthatott szóhoz. A 20. század több fontos kérdését, így a bolsevizmus történetét is csak tőlünk nyugatra lehetett komolyan kutatni, de ezeknek az eredményei alig-alig tudtak beszivárogni hozzánk. Lehetett olvasni nyugati újságokat, folyóiratokat az egyetemek és a kollégiumok olvasótermeiben, de ezek az ottani, kommunista vagy ahhoz közel álló szellemiségű kiadványok voltak. Nekem nagy hiányt jelentett, hogy az egyetemi éveim alatt nem tudtam rendszeresen hallgatni a Szabad Európát, amely a nyugati véleményeket ismertette, és volt több hasznos, látókört szélesítő műsora, pl. az „Olvassunk együtt Marxot!”. Ez arra mutatott rá, hogy a magát marxista-leninistának nevezett gyakorlat

milyen nagymértékben különbözik még a marxi elképzelésektől is. E korlátozott tájékozódás ellenére a rendszerrel kapcsolatos kétségeim megmaradtak, viszont szükség lett volna arra, hogy tudományos alapossággal bizonyosodjak meg a megreformálhatatlan marxizmus-leninizmus értelmetlenségéről.

1964 nyarán a jénai egyetem cserelehetőséget kínált az ELTE német szakos diákjainak, miszerint őket most hajlandók vendégül látni, hogy a következő évben ők jöhessenek Magyarországra. A meghívó azonban későn, a nyári szünet előtt érkezett. Az egyetemi adminisztráció más feladatokkal volt elfoglalva, így néhány német szakos hallgató és oktató adott igenlő választ az ajánlatra, és kezdett hozzá a szervezéshez, de nem sikerült a keretszámot német szakosokkal kitölteni, így egyik német szakos kollégista barátunk szólott nekünk, mint jó ismerőseinek, hogy lehetőségünk van szinte ingyen az NDK-ba utazni, és ott pár hetet eltölteni. Az NDK-s kirándulás részben felhőtlen szórakozás volt, de nagyon sok kulturális ismeretet és élményt is adott. Jénából többször is ellátogattunk Weimarba, megtekintve a Goethe-, Schiller- és Liszt-házakat, s a rengeteg műemléket. Naumburgban gyönyörködhattünk a középkori német építészet hatalmas templomában s annak szobraiban. Uta hercegnő csodálatos szoborarca örök emlék maradt. Megismerkedtünk Lipcse és Drezda nevezetességeivel, így a múlt nagyszerű értékei mellett az akkori keletnémet jelen egyre sivárabbnak tűnt. Mert azt is tapasztalnunk kellett, hogy az NDK-s kommunista rendszer a magyarnál is szemellenzősebb, és németesen szabályozottabb volt.

Ennek az utazásnak a során bontakozott ki egy szépnek látott kislány és köztem a szerelem. Azt hiszem mindketten nagyon boldogok voltunk, de a megismerkedésünk utáni tanév nagyon gyorsan elillant, amelynek végén én vidékre készültem, ő pedig fővárosi lévén a hátralevő két egyetemi év után sem gondolt szülővárosának elhagyására. Így kapcsolatunk elsorvadt. Közben az ötödévesek vidéki tanítási gyakorlata idején összeszerelmesedtem egy velem korú tanárnővel, de ez a kapcsolat sem bizonyult tartósnak, miután az egyetem elvégzését követően földrajzilag még távolabbra kerültünk egymástól, amiben nekem is részem volt.

Nemzetközi tapasztalataink 1965 tavaszán ismét bővültek. Az Eötvös Collegium és egy vele kapcsolatot tartó bolognai kollégium diákjai csereakció keretében meglátogatták egymás országát. A néhány napos olaszországi tartózkodás során Bologna mellett Firenze és Velence volt a legnagyobb esemény. Sajnos az Uffizi Képtár már akkor is tömve volt látogatókkal, így az élmény korántsem volt tökéletes. A „Vénusz születése” (Botticelli) és a többi nagyszerű alkotás mellett szinte úgy kellett elhaladnunk, mint a május 1-jéken felvonulónak a tribün előtt. A kollégium, ahol elszállásoltak bennünket, szép bútorzatú, egyszemélyes szobákból állt. Nálunk legjobb esetben is négyszemélyes szobák voltak vaságyakkal. A hozzánk látogató olasz egyetemisták nagyon vidám dolognak tekintették ezt a szegényes múltba való kirándulást, mi pedig náluk a jólét hibáit kerestük, s a külön szobákban az elmagányosodás kezdetét véltük felfedezni. Ugyanakkor látnunk kellett, hogy az embereknek sokkal

jobbak az életkörülményeik, mint nálunk. Jó ruhákban jártak, kényelmes lakásokban éltek, az utak tele voltak személyautókkal, s nem találtuk a „nyomorgó munkanélküliek tömegeit” sem.

Az egyetemen én csak közepesen teljesítettem. Általában a színház iránti rajongásom foglalta le minden időmet. Volt olyan hét, hogy hat este színházban voltam, színházi speciálkollégiumokra jártam, de olyanokkal, akiknek már megvolt a színházi szakmában előre biztosított helyük, csupán a diplomát kellett utólag megszerezniük. Én pedig csak a majdani diplomámra hivatkozhattam. Tehát ha valahol nem, ezen a területen a tájszólással „hangulatilag” is megalapozott műveltséghiánnyal biztos, hogy nem kapaszkodhattam meg. A színházi rendezés tanulmányozása céljából az Egyetemi Színpad munkájába bekapcsolódva egyszer szóba került a színészi alakítás és az átélés lélektana, s a beszélgetés során én Diderot Színészparadoxon című írásának néhány gondolatát említettem meg. Kiderült, a többiek ezt nem olvasták, s egyikük el is ismerte, hogy okos dolgokat mondtam, ennek ellenére nem az idézett gondolatokról, hanem – kétségtelenül jóindulattól vezérelve – a tájszólásomtól való megszabadulás mikéntjéről folytatódott a társalgás.

Egy alkalommal két rendezőnek készülő főiskolást hívtak meg beszélgetésre. Egyikük egy kistermetű, vézna fiú két doboz, különböző fajta cigarettát tett ki maga elé az asztalra, s hol az egyikből, hol a másikkól gyújtott rá. Én nem tudtam szabadulni a cigarettázásnak mint testi élvezetnek ettől a nagyképűsködő bemutatásától. Ráadásul akkor ezt mintegy a „művészi” viselkedés természetes formájának érzékeltem, amely világban nekem eleve nem lehet helyem. A rendezéssel való kacérkodást tehát abbahagytam, de a színháztól nem tudtam szabadulni. Úgy döntöttem: színházelmélettel, színháztörténettel fogok foglalkozni. Szerencsétlenségemre azonban e speciálkollégiumokat a Színháztörténeti Intézet és Múzeum akkori főigazgatója tartotta, a szellemileg megrokkant, de hajdan a szegedi fiatalok mozgalmának résztvevőjeként jobb napokat látott és ezek emlegetéséből élő Hont Ferenc. Jártam tehát az ő óráira, sőt hozzá írtam a szakdolgozatomat is az 1956 után bemutatott új magyar drámákról, de egyre inkább megbántam, hogy e témát választottam. A kedvetlenül végzett munka csak közepesre sikeredhetett, így egyértelművé vált, hogy színháztörténész sem lehetek, mert egyetemi tanulmányaim befejezésekor ezen a területen sem számíthattam semmiféle intézeti, gyakornoki állásra. Ezzel párhuzamosan új érdeklődési és tevékenységi kört alakítottam ki magamnak. Negyedéves koromban tanárom, Balogh Sándor biztatására behatóbban kezdtem foglalkozni a 20. századi magyar történelemmel, s ettől kezdve ezt tekintettem szakterületemnek, azaz ekkor kezdődött el történelmi pályám megalapozása. Az elhelyezkedés szempontjából azonban ez már elkésett irányváltás volt, mert e kevesebb mint egy év alatt érdemi munkát nem tudtam felmutatni. Mivel a fővárosban elhelyezkedő barátaimhoz közel akartam maradni, nem tehettem mást: elfogadtam a Budapesthez legközelebb kiírt magyar-történelem szakos tanári állást, amit egy dunaiújvárosi általános iskola hirdetett meg.

Számomra 1965 ősze sorsdöntő változások kezdetét jelentette. Az első dunaújvárosi iskolai napok egyértelművé tették, hogy pályát tévesztettem, s a sok kötelező adminisztrációs feladat arra is rádöbbsentett, hogy az egyetemen a kutatómunkát komolyabban kellett volna venni, mert minden lazaságom ellenére is ez érdekelt a legjobban. Szokásom szerint gyorsan tenni akartam, s az adott helyzetben a helytörténettel való foglalkozást láttam kivezető útnak annak ellenére, hogy a tanításra való felkészülés, a dolgozatok javítása és az osztályfőnöki feladatok elvégzése nagyon sok időt vett igénybe. Október végén felkerestem a dunaújvárosi múzeumot, hogy volna-e lehetőség külsőként helytörténeti tevékenységet folytatni. Érdeklődésem váratlan meglepetést keltett, aminek oka az volt, hogy épp egy hozzám hasonló munkatársat kerestek, de ezt én nem is sejtettem, s ezért furcsállottam, hogy az igazgató és munkatársa – akik épp a padlóra terített ásatási rajzok fölött térdeltek – gyakran és jelentőségteljesen egymásra néztek, majd újabb és újabb kérdéseket tettek fel, elsősorban egyetemi végzettségem, tanulmányaim iránt érdeklődve. A beszélgetés végén a szokásos – általában az elutasítást jelentő – formulával bocsátottak el: majd értesítenek. Én pedig megadtam az iskola és a munkásszálló telefonszámait. Másnap legnagyobb meglepetésemre üzenetet kaptam, hogy a múzeumi munkatárs beszélni akar velem. Ekkor tudtam meg furcsa viselkedésük okát: szükségük lenne egy egyetemet végzett történészre, akivel betölthetik a nemrég kapott újkori muzeológusi állásukat, annál is inkább, mert ebbe egy helybéli elvtárs szeretné bejuttatni nem kellően szakképzett feleségét, s ők ennek a megakadályozására keresnek egy megfelelő munkatársat, aki Fejér megye helytörténeti feladatát el tudná látni. A dunaújvárosi véletlen tehát a pályamódosítás olyan mesebeli lehetőséget nyitotta meg előttem, amilyenről álmodni sem mertem. Pár nap múlva mentünk Székesfehérvárra, hogy a megyei múzeumi igazgatóságon is megismerjenek, hiszen a kinevezés a megyei igazgató jogköre. Az ismerkedés kölcsönösen jól sikerült, s miután a dunaújvárosi „elvtársnő” jelentkezését sikerült elhárítani, a megyei tanács művelődési osztályának jóváhagyásával 1965 novemberében, elsejétől visszamenőlegesen kineveztek helytörténész muzeológusnak a dunaújvárosi múzeumba, de munkaköri kötelességem Fejér megye helytörténeti feladatának az ellátása volt. Ezzel általános iskolai tevékenységem két és fél hónap múltán véget ért.

Nagy szerencsémnek tartom, hogy a Fitz Jenő vezette Fejér megyei múzeumi szervezethez kerültem, mert amint Takács Imre Székesfehérváron élő költő mondta, az egy kis európai oázis volt, ahol a műveltség és a szabad gondolkodás határozott meg mindent. A múzeum immár túl volt az 1964-es nagysikerű Csontváry-kiállításon, amely – s ez akkor meghatározóan fontosnak számított – a hazánkba látogató Hruscsov feleségének is tetszett. Ezzel Nyina Hruscsova akaratlanul, de hiteltelenítette egyes hazai marxista-leninista esztéták és kultúrpolitikusok szocialista realizmust féltő aggályoskodását, akik ennek következtében kénytelenek voltak felhagyni pl. a Csontváry „rajztudásának hiányát” felhánytorgató bírálataikkal. Így a múzeum tekintélye megerősödött,

s hozzáláthatott újabb céljai megvalósításához, sikeresen hártva el a helyi politikusok otromba beavatkozási kísérleteit. Ezekkel ugyanis néha még arról is vitatkozni kellett, hogy miért van szükség régészetre, ami szerintük csak akadályozza az „új és nagyszerű” dolgok létrehozását. Különben is a múzeumban már elég sok a „rég-i kancsó és kacat”. Ez a tanácselnöki vélemény ugyan kellemtelen volt, de nem perdöntő. Ugyanakkor nekem, mint Dunaújvárosba kinevezett újkori muzeológusnak az volt az elsődleges feladatomban, hogy a „szocialista város” múltjának anyagát gyűjtssem és rendezzem, így részben a múzeumi szervezet „villámhárítója” is lettem, bizonyítva, hogy a múzeum az új dolgokkal is foglalkozik. Tudományos tervemként – az elvárásoknak megfelelően – a szocialista város történetének megírását jelöltem meg, amelynek első, bevezető fejezete azonban nem lehet más, mint az előzmények, azaz Dunapentele történetének megírása a városalapításig. Így tehát időt nyertem, és ez a hagyományos helytörténeti munka megfelelt mind nekem, mind az egyetemi doktori értekezés feltételeinek. Két év alatt el is készültem vele, s 1968 tavaszán sikeres doktori szigorlatot tettem. A „szocialista várostörténet” megírását pedig – amelynek során bizonyos tényeket eleve el kellett volna hallgatnom – továbbra is sikerült elodáznai.

1967 elején egy, a város fiatal pedagógusai számára rendezett farsangi összejövetelen ismerkedtem meg életem asszonyával, Tenczer Mária gyógypedagógussal. Kölcsönösen megtetszettünk egymásnak, s az én lelkes kezdeményezésemre egyre több időt töltöttünk együtt. Júliusban házasságot kötöttünk, majd meglátogattuk az Ipoly mellett, illetve Zalában élő szüleinket, hogy megismerhessék házastársunkat. Ezt követően ifjú feleségem beköltözött hozzám, a múzeumba. Én ugyanis – miután a munkásszállón ellopták az orkáncabátomat, az albérletek pedig drágák voltak, nem is szólva arról, hogy a szobát kiadó családok „jelenlétét” én nagyon kényelmetlennek tartottam. Néhány hónapi hánykolódás után tehát beköltöztem a dolgozószobámba beállított vaságyra, azaz a múzeumban laktam. Így a vaságy lett a nászi ágyunk, amelynek szűkös volta fokozta a mézeshetek izgalmát. Testünk ugyanis szinte mindig érintkezett egymással, és ez újabb és újabb szerelmi gerjedelmekhez vezetett, egészen az álomba zuhanás fáradtságáig. A lelkes és gyönyörű együttlétnek meg is lett az eredménye. Kilenc hónap múltán megszületett első lányunk, Dóra, akit három év múlva követett húga, Kinga.

Nekem a családom, 47 év boldog házasságom volt életem legnagyobb és legszebb ajándéka, amely feleségem szomorú halálával ért véget. Első gyermekünk megszületése után – az akkori dunaújvárosi viszonyoknak megfelelően – 1968 nyarán kaptunk egy tanácsot, azaz állami bérlakást, ami nagy ajándék volt, s rendkívül alacsony fizetésem érzékelhető „kiegészítése”. Lakáshelyzetünk rendeződése későbbi sorsunkra is kihatott, mert azt nagyobbra, majd 1972-ben – miután az ELTE bölcsészkarára kerültem oktatónak – budapestire tudtuk cserélni. A Kádár-korszakban ugyan nagyon rosszul éreztem magam, de a családom a maga módján kárpótolt, s igyekeztem is minél több időt az otthonunkban

tölteni, annál is inkább, mert családszerető, „otthonülő” voltam. 1971-ben, szülői segítséggel sikerült egy Trabantot vásárolnunk, s lányainkkal gyakran látogattuk a vidéken élő nagyszülőket. E mellett rendezvényekre, színházba jártunk, valamint éveken át az Opera vasárnap délelőtti bérletes előadásaira. A nyarakat is együtt töltöttük Ipoly mentén lakó anyósoméknál. Délelőttönként feleségem segédkezett édesanyjának a konyhán, míg én a népi-falukutató mozgalom történetét írtam. Délutánonként pedig lányainkkal együtt mentünk az Ipolyra.

Visszatérve 1967 tavaszára – kezdeményezésemre az általam vezetett dunaujvárosi irodalmi színpad bemutatott egy fiatal költők verseiből összeállított műsort, amit sikerült elfogadtatni a városi ifjúsági napok egyik rendezvényének. Ez utóbbi azért volt fontos, mert így anyagi lehetőséget kaptunk arra, hogy a fiatal költők személyesen is részt vehessenek az estjükön. Városunkban köszönthettük tehát Ágh Istvánt, Buda Ferencet, Búzás Andort, Rózsa Endrét, s természetesen az est szereplője volt az akkor Dunaújvárosban élő Kalász Márton is. Irodalmi színpadom tagjai lelkesen tanulták az általam kiválasztott verseket, s jól el is mondták azokat az ifjúsági presszót megtöltő közönség előtt, amely lelkesen tapsolta a hallottakat. Kivéve néhány hivatalos elvtársat. Egyikük már az előadás alatt, rám célozva, odasúgta szomszédjának: Kiket hozott ez ide? Buda Ferenc egyik verse ugyanis az erőszakos téesszervezések idején városokba menekült fiatalok nélküli falu képét így idézte meg: „Félárva, fakó öregek görnyednek a répasorokon, / görnyed a kétszázhatvan forintos remény.” Akkor ugyanis 260 Ft volt a téessznyugdíj. Rózsa Endre a fiatalok cselekvési lehetőségének hiányát kifogásolta: „de akit úszni sohase hagytak, nem fúl-e már a szárazon bele abba, / hogy tudja, vízbe dobják majd, s nincs többje rá, csak egy élete.” Búzás Andor arra figyelmeztetett, hogy a fiatalságnak „semmi sincs elég jól soha, ezért mindig igaza marad”. Kalász Márton pedig az írók véleményének barátságtalan fogadtatása ellenére is az irodalom társadalmi fontosságát hangsúlyozta: „Kimondtam, nyugodtan gáncsoljatok, / értelmet vele nekem adtok. / Dolgokról itt akkor is én beszélek, / ha az üvöltésbe bele szakadtok!” Kemény, de igaz szavak. Érthető, hogy az „elvtársaknak” nem tetszettek. A városi KISZ-titkár be is hívatott, s tervezett ledorongolását azzal kezdte: Nem gondolom-e, hogy nagy hülyeséget csináltam? Határozott nemmel feleltem, majd egy feltűnően hangos vitát követően eltávoztam. Ezek után nem csodálkozhattam azon, hogy a várost vezető elvtársak körében egyre rosszabb vélemény alakul ki rólam.

1967 és 1970 között kiállítások sorát kellett rendeznem. 1967-ben a novemberi bolsevik hatalomátvétel 50. évfordulójáról készültek a kiállítások. 1968-ben az őszirózsás forradalom évfordulójára emlékeztünk ugyan, de igazából 1969-re, a Magyarországi Tanácsköztársaság 50. évfordulójára kellett nagyszabású emlékkiállításokat rendezni. 1970-ben Lenin születésének 100. évfordulója volt a központi feladat, továbbá az 1945 utáni 25 esztendő megünneplése. A „nagy évfordulók” kezdetén a munkásmozgalom történetének bemutatásával foglalkozó

fővárosi szakértők keresték fel a vidéki muzeológus kollégákat, hogy útba igazítsák őket. Hozzám, Fehérvárra egy idős hölgy érkezett, megnézte a tervezett kiállítások helyét, köztük a Csók István Képtárat is, amelyben épp a szentendrei festészetet bemutató kiállítás volt látható. Én botor udvariassággal megemlítettem neki, hogy egyúttal meg lehet nézni a szentendrei festészet legkiválóbb alkotásait is, az „elvtársnő” azonban rendre utasított: „Nem azért jöttünk!” Majd elkezdett velem fel-alá járkálni a hatalmas teremben, s közben hosszú előadást tartott a munkásmozgalom-történet bemutatásának fontosságáról, a szocialista forradalmak nagyszerűségéről, valamint az elmúlt 25 év eredményeiről. Tanácsokat adott, hogy az egyes témákat a teremben hol lenne célszerű bemutatni, de a képekre rá sem nézett. Én mindent meghallgattam, majd a nagy októbernek nevezett témakör kiállítását egy kisebb teremben a legjobb tudásom szerint megcsináltam. A 25 év történetét viszont a nagyteremben kellett bemutatni, s az eltelt időszak építményeit, újdonságait felnagyított fotókon bemutató kiállítást a megyei „elvtársak” elismerően nyugtázták.

Munka tehát akadt bőven, mert egy-egy eseményre több helyen is kiállítással akartak emlékezni, amelyet ráadásul a helyi pártvezetés egy-egy tagjának felügyelete mellett kellett elkészíteni. Ennek következtében a tudományos igény állandóan ütközött a pártpropagandával. Külön gondot okozott, hogy én felkerestem a megyében élő és a szovjetorosz polgárháborúban harcoló egykori vöröskatonákat, akiknek a névsorát egyébként a megyei párbizottságtól kaptam meg. Ez azért érdekes, mert a mintegy 18 idős férfi közül csak az a kettő vagy három számított „hivatalos” veteránnak, akik 1945 után kommunista párttagok lettek. Ők kitüntetésekkel ellátva és megfelelő nyugdíjjal a különböző rendezvények díszelnökségeinek is állandó tagjai voltak. A többivel viszont senki sem törődött. Volt köztük, akit az ötvenes években kuláknak nyilvánítottak és tettek tönkre, s most is átkozta magát, hogy annak idején a vörösök oldalán harcolt. Olyan is volt, aki múltjának ezt a részét nagyon szégyellte, de nem merte megtiltani, hogy a veteránok közt szerepeljen. Ez is mutatja, hogy a véletlenül múlt, ki hova került. Mert ha egy fogolytáborból elsőként a vörösök toborzói kerestek fel, az éhező, nyomorgó foglyok, akiknek megfelelő élelmezést s egy rövid katonai szolgálat után a hazatérés lehetőségét ígérték, velük mentek, menekülve a fogolytáborban fenyegető esetleges éhhalál elől. De így volt ez azokban a táborokban is, amelyeket elsőként a fehérek toborzói kerestek meg. Ezt azonban a fehérek oldalán harcolók 1945 után igyekeztek eltitkolni, néhányan pedig átváltak vörösre, amit a kommunisták nem is firtattak, így politikai propagandájuk büszkén hirdethette: 300 ezer magyar vöröskatonára harcolt a bolsevikok oldalán. Nagyon ritkán előfordult némi kis zavar, s Fejér megyében is akadt, aki emlékezett egykori főparancsnokuk, Petljura nevére, és hivatkozott is rá nem tudva, hogy a bolsevikok egyik legádázabb ukrán ellenségét nevezte meg, aki hadserege élén igyekezett megakadályozni hazájának Szovjet-Oroszországhoz való csatolását. Mivel a tényeket senki sem ismerte, e „szerencsétlen elszólást” gyorsan sikerült meg nem történné tenni.

Az orosz polgárháborúban harcoló magyar „vöröskatonák” döntő többsége nem volt kommunista, s hazatérve sem vált azzá, de ezt 1967-ben nem lehetett hangoztatni. Pedig ezek a sokat szenvedett idős emberek – akikről a beszélgetéseink alkalmával portréfotókat készítettem – megérdemelték volna némi figyelmet. Egyikük pl. arra a kérdésemre, hogy a múltjáért kapott-e elismerést, a fogsorát köpte ki, hozzátéve, hogy az ávosok fehérváron taposták ki a fogait. A hatalom azonban nem új, ráadásul a hivatalos pártvélemény módosítását jelentő ismereteket várt, hanem olyan látszólagos „újdonságokat”, amelyek csupán az eddigieknél teszik látványosabbá a megszokott, zökkenőmentes ünnepelést. Ennek érdekében azt is feladatommak tekintették, hogy a kiállítást megnyitó „elvtársaknak” írjam meg a beszédeit is, amit minden esetben erőteljesen kifogásoltam. Így a kiállítással kapcsolatos véleménykülönbségek, valamint a beszédírásokat nehezményező, néha sértő megjegyzéseim miatt a helyi „elvtársak” többsége nagyon rossz véleményt alakított ki rólam. Mindezt csak súlyosbította, hogy sikerült elérnem: az 1967-es kiállítás megnyitására meghívtak minden élő veteránt, akik részt vettek az 50 évvel korábbi oroszországi eseményekben, és biztosították számukra a beutazás lehetőségét. A kiállítás megnyitása után külön is köszöntötték a 14 idős férfit, köztük a szovjet hadsereg Magyarországon állomásozó parancsnokságának egyik főtisztje. A veteránok portréfotóit – egy-két kivétellel csupa nehéz életű, idős férfi arcképét – feltettem egy nagyméretű, a Szovjetuniót ábrázoló vaktérképen azon helyekre, ahol emlékeztük szerint harcoltak. A baj abból lett, hogy nemcsak az arcok tükröztek nehéz évtizedeket, de a rövid állófogadás során, a néhány pohárka konyaktól megereedt a nem hivatalos veteránok nyelve, s panaszukat hangos szavakkal kezdték mondani. Még az is elhangzott, hogy „akkor törött volna el a lábam, amikor ezért a rendszerért egy lépést is tettem”. Erre a helyi „elvtársak” és a szovjet vendégek gyorsan távoztak, én pedig egy-két muzeológus kollégámmal igyekeztem csitítani és vigasztalni a felháborodottakat. Ezért a tettemért sem kaptam dicséretet.

(Folytatjuk)

Farkas Arnold Levente

nehéz

első töredék, pócsmegyer,
huszonhárom május huszon-
hat, péntek, mítosszá sűrű-
södöm, egyetlen szóvá, a-

mi nem kimondható, lassan
közelít a következő
évszak felé a magány, oly
könnyedén kapja hátára

az őszi szél, mint álmában
nehéz terhét az áldozat,
mindenki számára érthe-

tetlen, megtorpan mégis, uj-
jai a csönd morzsáit ta-
pogatják, szűrő szárazság

második töredék, pócsme-
gyer, huszonhárom május hu-
szonhét, szombat, kultúránk a
halál kultúrája, mítosz-

szá sűrűsödöm, egyetlen
szóvá, amit senki nem ért,
lekértük a feltámadást,
ez citromfű, ez kamilla,

FARKAS ARNOLD LEVENTE (1979) költő, író. Legutóbbi kötete: *brácsahúr* (2022).

ez menta, olyan a lány, mint
a nő, ugyanazt akarja,
a tekintetedet, szemed

arca hűbérese, mert nem
részleteiben a test, de
az arc, ami mindent betölt

harmadik töredék, kecske-
mét, huszonhárom május hu-
szonnyolc, vasárnap, szeretnék
írni egy verset, kultúránk

nem a halálé, nem is az
életé, egyszerűen csak
halott, planetáriumban
hallgat a terv, a múlt falán

a múltat ábrázoló kép,
kihajolt az ablakon, hogy
elköszönjön, gyomra helyén

akkor már sötétség lakott,
mert fölösleges a templom
annak, aki nem létezik

Bohóc, kivégzések és mahorka

Lengyel viszonyulás az oroszokhoz a modern szépirodalom tükrében

Békeidőben vagy hadiállapotok közepette, emigrációban vagy lengyel (nyelv) területen íródtak, úgy tűnik, egy részére az oroszokkal kapcsolatos 20. századi modern lengyel beszámolóknak igaz az idegenkedés. Mindez egy olyan skálán jelenik meg, amelynek egyik végpontja a hűvös távolságtartás, a másik pedig a több évszázados megszállás okozta csendes ellenérzés, sőt, olykor a nyílt szembe-szegülés.

Henryk Sienkiewicznek a felosztottság, illetve a korabeli orosz megszállás alatt íródott Trilógiája (*Tűzzel-vassal, Ogniem i mieczem*, 1884; *Özönvíz, Potop*, 1886; *Kislovag, Pan Wołodyjowski*, 1887) a lengyel hazafiság kifejezésének eszköze volt a függetlenségétől megfosztott Lengyelországban. A színpalak előtt a fő konfliktusok a zaporizzsjai kozákokkal, a svédekkel, oszmán-törökökkel és csatlósaikkal szemben zajlanak e kötetekben, ám mindez könnyűszerrel érthető a lengyel területek akkori uraival szembeni áthallásokként is.

A harmadik kötet után egy évvel jelent meg a lengyel pozitivizmus egyik legfontosabb műve Eliza Orzeszkowa tollából *Nad Niemnem* címmel (magyarul kb.: *A Niemen folyónál*, 1888). A történelmi Lengyelország egykori, északkeleti végein játszódó cselekmény egyik indirekt motívuma az 1863-as januári felkelés, amely a regénybe a Korczyński család uradalmához tartozó erdő közepén található 40 felkelő közös sírhalmán keresztül lép be. A hős felkelők, mindenekelőtt Andrzej Korczyński eszményképével markánsan szembeállítja a narráció emlékezetük egyes szereplők általi, méltatlan elhanyagolását. A harmadik kötet második fejezetében Andrzej fia, Zygmunt, az édesanyjával, Andzejowa Korczyńskával folytatott beszélgetése során nem másnak, mint örültnek kiáltja ki apját. Andzejowa gesztusa, hogy a regény e pontján kiutasítja a helyiségből, önmagáért beszél, miként az is, hogy rendre fájdalmasan ostorozza önnön nevelési módszereit fia eltávolodásáért.

IVÁNYI MÁRTON PÁL (1984) a Budapesti Corvinus Egyetemen tudományos fokozatot szerzett, a digitális média társadalmi, geopolitikai, nemzetközi politikai gazdaságtani és ideológiai jellemvonásait vizsgáló kommunikációkutató. Eme interdiszciplináris vizsgálódásai mellett nyelvezeti, történelmi, vallástudományi, irodalomtörténeti és közéleti témákkal is foglalkozik.

Bolesław Prus 1890-es *A bábu (Lalka)* című realista könyvének reménytelen és végül elbukott hősszerelmeséről, Wokulskiról kiderül, hogy az oroszellenes januári felkelésben való részvétele, illetve „ifjúi hevessége” miatt szibériai száműzetést róttak ki rá [Pokutowal za uniesienia młodości], amiért látszólag nagy tisztelet övezi a következő jelenetben:

„- És a vörös keze?... - kérdezte Izabella kacagva.

- Szibériában elfagyott - vetette közbe Florentyna nyomatékkal.

- Mit csinált ott?

- Büntetését töltötte, amit ifjúi hevességéért róttak ki rá - magyarázta Tomasz úr. - Ezt igazán meg lehet bocsátani.

- Ah, tehát még hős is!...”

Joseph Conradot (szül.: Józef Teodor Konrad Korzeniowski) négyéves korában a szüleivel együtt a varsói vár börtönébe vetették, majd hét évre Szibériába száműzték apja állítólagos anarchista és terrorista kapcsolatai miatt (Adelman 2001: 89). A tizenhét éves korában Lengyelországból végleg távozott, majd Angliában letelepedett és angolul alkotott szerző világhírű novellája, *A sötétség mélyén* (Heart of Darkness, 1899) számos értelmezési lehetőséget kínál, melyek egyike a 20. századi totalitárius diktatúrák „megjövendölése”.

Ebben az elvonatkoztatásban különösen izgalmas a civilizáció végére eljutó Kurtzot istenítő bohóc (harlequin) kifejezetten orosz származása (2011: 93): „Bizonyára nem is kívánt mást az őserdőtől, mint levegőt, hogy lélegezhessen, és teret, hogy áthatolhasson rajta. Szükséglete ennyi volt: élni és a lehető legnagyobb veszélyek, nélkülözések közepette menni előre. Ha élt valaha emberi lényben tökéletesen tiszta, megfontoltság és gyakorlatiasság nélküli kalandor-szellem, akkor ebben a foltokkal tarkított ifjában élt. Már-már irigyeltem tőle szerény és tiszta lángolását.” Conrad ugyanitt rátér a bohóc vélt vagy valós önkényuralmi hajlamaira, amely nézetét a legtisztábban majd a *Nyugati szemmel* könyvben képviseli: „Úgy látszott, e láng oly tökéletesen elhamvasztott már benne minden önös gondolatot, hogy még akkor is, amikor itt állt és beszélt hozzám, szinte megfeledeztem róla - az előttem álló emberről -, aki ennyi sokat átélt. Kurtz iránti odaadását azonban nem irigyeltem tőle, semmiképp sem. Nem töprengett rajta. Ez az odaadó érzés csak lecsapott rá, ő pedig valami buzgó fatalizmussal tudomásul vette. Meg kell vallanom, az összes veszélyek között, amelyek eddigi vándorútján érték, ezt tartottam a legnagyobbnak” (2011: 96-97).

Josef Skvorecky cseh szerző olvasatában, illetve szavaival a bohóc itt nem másnak a megtestesítője, mint „Mindenfajta diktatúra eszményi alattvalójának,” avagy a „tökéletes homokszemnek”, aki „nem az igazságot keresi. Hanem a prófétát, aki majd megmutatja neki [...] Conrad tehát Oroszország és az orosz jövő problematikáját helyezte át Afrika szívébe, a nyugat-európai kizsákmányoló kolonializmus díszletei közé” (1998: II: 126).

Egy másik könyvében, az 1911-es *Nyugati szemmel* című regényben Conrad megsemmisítő bírálatát adja a cári Oroszország könyörtelen elnyomó rendszerének,

amelyben a rendszer kárhoztatása és a nemzetkarakterológiától való averzió kéz a kézben jár a múlt század eleji genfi közegben. Mindjárt a könyv legelején előrebocsátja a narrátor, hogy „kiterjedt kapcsolataim voltak Kis-Oroszországgal [a. m. a genfi orosz diaszpórával]. Ennek ellenére be kell vallanom, hogy nem értem az orosz jellemet. Logikátlan magatartásuk, önkényes következtetések, a gyakori kivételek nem okozhatnának nagy nehézségeket olyasvalakinek, aki más sokféle nyelvtant tanulmányozott; de kell, hogy legyen itt valamilyen más akadály, különleges emberi jellemvonás, olyasfajta árnyalatnyi különbség, amely meghaladja az egyszerű tanárok fölfogóképességét” (2001: 8). Majd legott rátér a szerző a cári orosz politikai viszonyok brutalitásának határozott elítélésére: „A szentpétervári egyetemen Kirill Sidorovics Razumovot, a harmadéves bölcsészhallgatót diáktársai erős akaratu és feltétlenül megbízható embernek tartották. Ez a körülmény egy olyan országban, ahol az önálló vélemény a törvény szemében halállal vagy olykor még a halálnál is súlyosabb megtorlással járó bűn, Razumovot méltóvá tette arra, hogy tiltott nézeteket nyilváníthassanak előtte” (9).

Ezen állapotok, amelyek ostromozása úgyszólván végigkíséri a könyvet, egy merényletben csúcsosodnak ki: „Razumov naplójának eredete összefügg egy valóságos és a modern Oroszországra igen jellemző eseménnyel: egy magas rangú államférfi ellen elkövetett merénnyel. Kiváltképpen jellemzők az efféle események az olyan elnyomott társadalmak erkölcsi züllésére, ahol az emberiség legnemesebb törekvései, a szabadságvágy, a szenvedélyes hon- és igazság-szeretet, a szájalomérzet, sőt még az egyszerű lelkek hűsége is gyűlöletté és félelemmé – az ingatag önkényuralom elválaszthatatlan velejárójává – aljasodnak” (10). A szóban forgó merénylet áldozata egy bizonyos Mr. de P. különleges jogokkal fölruházott államminiszter, aki „az abszolutizmus elvének misztikus hitétől áthatva arra törekedett, hogy az ország közintézményeiben a szabadságnak még az írmagját is kiirtsa” (11).

E történelmi-politikai sajátosságokból adódhatnak Conrad kifejezetten az orosz „nemzetkarakter” vélt vagy valós sajátosságait illető megjegyzései, amelyek idővel túlsúlyba kerülnek a könyv során: „Ha két orosz összetalálkozik, máris rájuk terül a zsarnokság árnyéka, beárnyékolja gondolataikat, nézeteiket, legbensőbb érzéseiket, magánéletüket, nyilvános kijelentéseiket, kísértetként kóborol némaságuk titkai között [...] Bombák, akasztófa képzeletük s oly kísérteties, orosz színezet” (100; 105). Ezen utóbbi képzettársításoktól a narrátor nem tudja függetleníteni magát, amikor a feljelentett és kivégzett merénylő halálhírét édesanyjának és húgának tolmácsolja. Hasonlóképp, Mr. de P. merénylőjének későbbi kivégzését közvetetten, részben önnön egzisztenciális félelmei, részben meggyőződéses önkényuralmi indíttatása által vezérelt, feljelentésével előidéző Razumov „a puszta hótakaró alatt érezte Oroszország kemény, élettelen, hideg, dermedt földjét, mely, akár egy komor, tragikus anya, halotti lepelbe rejti arcát” (32–33).

Razumov öngazolásképpen a kihallgatótiszt Mikulin tanácsos előtt a következőket állítja: „Szavamra, mi, oroszok, részeges népség vagyunk. Szükségünk

van valamiféle mámorra: vagy megvadulunk bánatunkban, vagy megittasodunk a beletörődéstől. Vagy élettelenül heverünk, akár egy fatuskó, vagy lángba borítjuk a házat” (90). Talán ebből is következően Oroszország „a fantomeszmék és az irreális becsvágyak birodalma...” (34), „szelleme” pedig – „amely végtelen számokkal hivalkodik, különös jogot formál a szentségre, s titokzatos módon hajlamos a szenvedésben való megalázkodásra – a cinizmus szelleme. Ez hatja át az államférfiak nyilatkozatait, forradalmárainak elméleteit és prófétáinak misztikus jövendöléseit, s hozzá oly mélységesen, hogy a szabadságot a züllöttség valamilyen formájához teszi hasonlatossá, s a valóságban még maguk a keresztény erények is erkölcstelennek látszatnak... (64).

Az orosz „néplélek” mítoszát Conrad a legváltozatosabban szövi, előbbi a szerző szerint „oly szívbe markolón nemes fölháborodások és végletes érzelmek” kísérik, „amelyeket egy nem orosz elme talán föl sem foghat” (160). Önmagáért beszél a következő szakasz is: „az a hajlam, hogy minden problémát valamilyen misztikus kifejezés segítségével az érthető síkja fölé emeljenek, nagyon jellemző az oroszokra. Már elég jól ismertem Miss Haldint ahhoz – folytatja a narrátor, ismét rátérve a politikai összefüggésekre –, hogy rájöjjenek, milyen megvetéssel viseltetik a politikai szabadságnak a nyugati világban ismert minden gyakorlati formája iránt. Szerintem oroszoknak kell lenni ahhoz, hogy valaki megértse az orosz egyszerűséget, azt a rettenetes, maró egyszerűséget, amelybe a misztikus kifejezések a naiv és reménytelen cinizmust öltöztetik. Olykor azt gondolom, e nép mélységes különbözőségének lélektani titka abban rejlik, hogy megveti az életet” (98). A merénylőt feljelentő Razumov kihallgatását végző Mikulin tanácsossal kapcsolatban pedig leszögezi a szerző, hogy „az orosz lelki alkat sajátossága, hogy bármilyen erősen lefoglalja a cselekvés drámája, fél füllel mégis az elvont eszmék suttogását hallja” (266).

Természetesen olyan 20. századi történelmi tapasztalatok, mint a kommunizmus térnyerése, illetve a második világháború, minden bizonnyal nemkülönben formálhatták e lengyel viszonyulást. Stanisław Ignacy Witkiewicz *Az ősz búcsúja* (*Pozegnaniejesieni*, 1927) című, a totalitárius diktatúrák kiépülésének kockázatait is előrejelző profetikus látomásában Sajetan Tempe, a kommunista puccs végrehajtója, Jędrzek Łohoyski gróffal folytatott párbeszédében előbbi figyelmezteti beszélgetőtársát mozgalmának közelgő hatalomátvételére, egyszersmind – közvetetten – baljós jövőképet vázol fel egész Lengyelország számára is: „Emlékezzen, honnan indult Oroszország. Az erők centruma, ahonnan ez a világméretű hullám elindult, időlegesen akár ki is hunyhat, de a hullám már szétterjedt, és megtette a magáét. Különben is, hol vannak a ti elméleteitek, áporodott demokraták? Ti, mikroszkopikus, rövidlátó megfigyelők, nem értitek, micsoda hatalmas eszme ez. Hiába vonítotok, nincs eszmétek, és nem is lehet, mert manapság az eszmék maguktól teremnek a tömegben, és találják meg a tömeg öntudatra ébresztésére alkalmas személyeket. Az eszmét az élet szüli, nem íróasztal mellett találják ki; mindenekelőtt azonban az kell, hogy valódi legyen: hogy történelmi szükségszerűségből fakadjon, s ne fék legyen, mely

a látszat-emberiség nyomorúságos szintén szintjén tartja az emberiséget...” (2002: 161).

Jószerivel éppen a második világháború előestéjén, 1939 nyarán, szakaszokban közölték lengyel napilapok Witold Gombrowicz álgótikus, *Megszállottak* (*Opętani*, 1990) című thrillerét, amelyben a bűnözői intrika a titokzatosság sűrű atmoszférájában romantikus szállal találkozik, természetfeletti erők fellépése kíséretében. A könyv egyik, első ránézésre máskülönben rokonszenves, a fővárosba került anyáskodó karakteréről, Halimska asszonyról nemcsak az derül ki, hogy „orosz származású, és a keleti terjengősséget ötvözi a nyugat-európai eleganciával” (2008: 187), hanem idővel az is, hogy szándékai, legalábbis, kétértelműek, amennyiben a jó otthonból származó hölgyekről való gondoskodása egy „madám” attitűdjének paródiája.

Nem sokkal e könyv megjelenését követően, a Molotov–Ribbentrop-paktum nyomán Alexander (Ch)Wat lengyel író, aki látta bevonulni a Vörös Hadsereget Łuck városába, elképesztette a szerzett élmény: „Ezek a mongol arcok, ezek a rongyos egyenruhák [...] Ez Ázsia volt, ez maga volt Ázsia, masszívan az volt [...] elmentünk egy moziba, ahol a Rettegett Ivánt játszották. Nagyon villámgyorsan távoztunk, mert odabenn elviselhetetlen bűz volt. Csizma és kátrány, lábszag és a mahorkabűz. Meg azok az ázsiai arcok, szóval mindaz, amit a kommunizmussal való kacérkodásom idején egyszerűen csak úgy elfogadtam, de különösebben a kiábrándulásom után sem izgatott. Ugyan már, Ázsia-Európa – biztos csak a szovjetellenes sajtó locsogása, XIX. századi, felszínes szöveg, gondoltam korábban. Most viszont, egy csapásra és abszolút mértékben itt volt Ázsia” – írja *Mójwiek. Pamiętnik mójwiony* (Korom. *Beszélő napló*) című memoárjában (2000: 212–213).

A háború után az előzőleg a Vörös Hadseregbe sorozott, majd ott gunyoros rendszerbírálatiért halálra ítélt, majdani Gulag-túlélő Janusz Bardach, moszkvai nyomort és nélkülözést bíráló szavai, úgy vélem, igaza lehet Jörg Barberowskinak (2016: 444–445), túlmutatnak önmagukon. Mégpedig a szerző életútja ismeretében feltételezhetően az orosz-szovjet rendszerrel szembeni, leplezetlen ellenszenv irányába tartanak: „a város szélén omladozó házak, apró, nyikorgó ablakokkal és összedőlt kapukkal. Az utcákon kóbor macskák nyávogtak, a puszta földön alvó részeket újságpapírral takaróztak. A vízelvezető árkok eldugultak a bűzlő szeméttől [...]. Itt-ott ijesztő alakokba ütköztem. A házak körül kétes figurák ólálkodtak, és erősen kifestett nők hívogattak be házaikba. Az utcasarkokon és a kocsmák előtt fiatal férfiak csoportosultak meztelen felsőtesttel, részegen ordibálva, körbe adtak egy üveget, sértéseket vágtak mindenki fejéhez, és fütyültek, mintha az övék lett volna az utca” (2003: 82).

Hozzá tartozik az igazsághoz, hogy e könyv 14. fejezetében az orosz jellem szerző általi ábrázolásában a rokonszenv jegyei is szembetűnnek: „Számomra az orosz lélek hatalmasnak és rejtélyesnek tűnt, gazdagnak és szenvedéssel telinek, nehezen megfoghatóknak, és azzal nem mindig könnyű együtt élni. Sebezhető és változékony, alázatos és visszataszító, a végletekig érzékeny, és állandóan szeretetre és barátságra vágyott. Az oroszok könnyen depressziósak,

részegek és síróságok voltak, de ugyanilyen könnyen táncoltak, ittak és énekeltek a szegénység és az elnyomás ellenére, amelyben éltek (170).

Gustaw Herling-Grudzinski lengyel író, újságíró, esszéíró, a második világháborús földalatti harcos volt, később politikai disszidens külföldön a lengyelországi kommunista rendszer idején. A legismertebb *A World Apart: The Journal of a Gulag Survivor* (*Külön világ: Egy Gulag túlélő iratai*) című, már a második világháború után, 1951-ben kiadott memoárja, amelyben megállapítja, hogy a sztálini időkben „az orosz nép minden rétegét hatalmába kerítette a géppé alantasult ember iránti megvetés, és a legtisztább szív is hidegséggel és gonoszsággal telt meg” (2000: 289–291).

Az elfeledett ősök árnyékai című, 1973-as esszéjében a lengyel esszé- és újságíró Adam Michnik a Piłsudski-mozgalom történelmi és társadalmi összetevőit vizsgálva állapítja meg a cári orosz uralom időszakáról, hogy: „Az orosz iskolák célja a szellemek eloroszosítása, az elmék megrontása, az emberek megtanítása a hazugságban és a rabszolgaságban való életre. A »nemzeti szubsztancia« védelmezői csupán a lengyelség formáját őrizték meg, és lemondtak annak elidegeníthetetlen tartalmáról. Ma azt mondanánk, hogy formájukban nemzeti, tartalmukban pedig orosz.” Majd Michnik megjeleníti a 20. századi lengyel történelem egyes idősíkjait, illetve eszmetörténeti árnyalatait: „Az »oroszok« – milyen semmitmondóan is hangzik ez ma, amikor az oroszellenesség a konzervatív beállítottság és a közönséges konformizmus álarca. Akkoriban az oroszellenes érzelmek lehetővé tették”, hogy Piłsudski ellenfelei, a nemzeti demokráta (Narodowa Demokracja), élükön Roman Dmowski, „felszólítsák a lengyel diákokat, hogy bojkottálják az orosz akadémikusok által szervezett szabadságtüntetések. Ma az oroszellenesség teszi lehetővé, hogy az emberek belenyugodjanak a Szolzenyicinnel (»a reakciós szlavofil«) szembeni visszaélésekbe, amelyeket lengyel smaszerek követnek el.”

Czesław Miłosz *A rabul ejtett értelem* (*Zniewolony umysł*, 1953) című esszé-füzérében a második világháború után berendezkedett államapparátus számára adódó nehézségeket véve lajstromba, odáig megy, hogy kijelentse: „A legkiválóbb lengyel költők műveit [...] Oroszország iránti ellenszenv jellemzi” (2011: 42). Miłosz e ponton, illetve az esszéfüzér úgyszólván egésze során érzékelhető iróniája táplálkozik Miłosz szülőföldje, Litvánia és hazája, Lengyelország leigázásából táplálkozik csakúgy, mint az államszocializmusnak az előbbiekkal összefüggésben jelentkezett, társadalmi tapasztalataiból. Ezt példázza a következő szövegrész is *A Nyugat* című írásában: „Moszkvában bebizonyították, hogy az orosz realista »peredviznyyikek« festészete felülmúlja a francia impresszionizmust. Sajnos a festészetnek megvan az a tulajdonsága, hogy a néző szemének is van némi szerepe az értékelésben, és a legtudósabb érvek sem tudnak nagy művé változtatni egy csúf vásznat. Ez pedig sajnálatos. Mind az esztétika, mind az etika területén lépten-nyomon beleütközünk abba a problémába, hogy az emberi különködés szembeszegül a bölcs teóriával. A megfelelően nevelt gyerekek föl kellene jelentenie az apját, ha észreveszi, hogy akadályozza a szocializmus

építését (az egész emberiség boldogsága ennek sikerén múlik) – ez ésszerűnek látszik. Az ilyen cselekedet mégis sok emberben megmagyarázhatatlan viszolygást kelt, mint ahogy Manet is jobban tetszik nekik, mint a XIX. századi orosz realista festők. [...] Ha a konzekvens gondolkodás ellentétbe kerül a valósággal, túllép az empirián, át a rendbe, az végül törvénytörően vezet olyan hibákhoz, amelyekért drágán meg kell fizetni” (79–80).

A Szovjetunió heves bírálatakor az oroszokat sem kímélő könyv záró esszéje, amely *A baltiak* címet viseli, szembesíteni igyekszik az olvasót a kommunizmus orosz nemzeti történelmi sajátosságokban gyökerező, azoktól elválaszthatatlan jellegével: „mivel a forradalmat az orosz nép hajtotta végre, és saját nemzeti tárházából merítve megteremtette a szocialista kultúra mintáit”, a Szovjetunió általi meghódított balti népek nacionalizmusát „röviden oroszellenességnek is nevezhetjük”. Emiatt – a következő szakaszokat a történelmi tét miatt nem lehet eléggé hangsúlyozni, hogy Miłosz ironikusan érti – „az oroszellenességben szenvedő egy-egy kisebb nemzetiséget akár teljes egészében is likvidálni lehet”. Majd továbbmegy, ugyanebben a hangnemben folytatva az okfejtést: „A feladat nehéz, mert az egyes nemzeteket megbéklyózza saját múltjuk, és nagy hajlandóságot mutatnak arra, hogy saját kultúrájuknak tekintsék a kizsákmányoló osztályok kultúráját, mint például a balti népek is, amelyek kulákjaik kultúráját tekintik sajátjuknak. Ezt a kultúrát állítják szembe az orosz kultúrával. Mintha a kettőt egyáltalán össze lehetne hasonlítani! Az orosz nemzet nagy nemzet; úgy hordta ölében a forradalmat, mint anya a magzatát. Múltját, amely a történelem legnagyobb fegyvertényével terhes, szentségtörés összevetni az orosz nemzet által felszabadított nemzetek múltjával. Az orosz nemzet a világ megváltója. Itt szó sincs kegyetlenkedésről. Azokat ölik meg, akiket meg kell ölni, azokat kínozzák, akikből vallomást kell kicsikarni, azokat a népcsoportokat deportálják, amelyeket deportálni kell” (342–343).

Már javában kiépült, sőt, voltaképpen már szétmállófélben van a Miłosz által (I. fentebb) leírt rendszer, amikor Sławomir Mrożek *Zuhanás közben* című novelláskötetének *Moniza Clavier* című, Nyugaton (Velencében) játszódó alkotása 1983-ban megjelent. Itt bizonyára nem véletlen az, hogy a bulvársajtó által a címszereplő Moniza Clavier orosz szerelmének – tévesen – kikiáltott narrátor fiatalember sokatmondóan megjegyzi, felismerve a tévedést, hogy: „természetesen nem vagyok orosz. Ugyanakkor ez az új szerep merőben más színezetet adott helyzetemnek, új távlatokat nyitott előttem. Először is, orosznak lenni az már valami. [...] Ha jól meggondoljuk, végtére is nem én állítottam, hogy orosz vagyok. Bár meglehet, hogy a sztyeppre való célozgatásommal, a meghatározatlan, keleti hangulattal, amit magam körül keltettem, tán kissé én is ludas vagyok benne. [...] Még hogy sztyeppék! Eszembe jutottak kicsinyke hazám bús nadrágszjiparcellái és fenyői, a részben sík, részben hegyes, nem valami civilizált, s mindezek ellenére, ha nem is teljesen, valamennyire mégis kulturált tájai. Hol van mindez a sztyeppéktől! [...] Az újságnak viszont az olvasók érdeklődését szem előtt tartó hírekkel kell szolgálnia. Mi mást írhattak volna? Talán ezt: »Moniza

Clavier és egy kelet-európai kis ország polgárának szerelme?« Keleti voltam, de oroszon alul nem lehet valóban keleti az ember, ezért bizonyos kiegészítésre volt szükség.” Itt egyszerre mutatható ki egy keleti autosztereotípa és ugyanabban a kontextusban az oroszoktól való markáns önmegkülönböztetés is a nyugati hírközlő szervek időnként bosszantó tájékozatlanságának összefüggésében. Majd e szóban forgó kategóriák egymáshoz fűződő viszonyait Mrožek groteszk módon rendez el ugyanitt: „Én Európába voltam szerelmes, Európa az oroszba, az orosz pedig – ezt nem tudom, mivel nem vagyok orosz” (1983: 190–191, 208).

Hogy a lengyel önazonosság-tudat akár nemzethatárokon túl is „kötelezhet”, már mérlegre tettük Joseph Conrad esetében. E tanulmányt egy kortárs, szintén nem tipikusan lengyel alkotóval zárjuk, akinek a munkássága már átcsúszik a 21. századba, ráadásul nem is szépíró, hanem történész.

Az apai ágon Ruhr-vidéki lengyel felmenőkkel (Polacy z Zagłębia Ruhry) rendelkező berlini történész, Jörg Baberowski nagyszabású és erőteljes Sztálin-kritikájában időnként közvetlenül vagy közvetetten tetten érhető Oroszország történelmi bírálata. Noha értelemszerűen nem válik mindez a monográfia központi mondanivalójává, elgondolkodtató szakaszokat vonultat fel monumentális történelmi áttekintésében: „Az orosz forradalom az emberi boldogságot emberek fizikai megsemmisítésével kapcsolta össze. A forradalom ama totalitárius kísértés megszületésének órája volt, amely arra csábított, hogy gyilkos erőszak alkalmazásával új világot teremtsenek. Ha így nézzük, a modern politika gyakorlatában elsőként a bolsevikok vezették be az államilag szervezett tömeggyilkosság lehetőségét” (2016: 63).

Már fentebb elárultam, hogy Baberowskinál a totalitárius diktatúrák sztálini színjének bemutatásakor pusztán részletkérdés az orosz nemzeti összefüggéseké. Ezt, továbbá azt, hogy ettől függetlenül azért nem teljesen idegen tőle a sztereotip ábrázolásmód sem, érzékelteti a következő szakasz: „A bolsevik forradalom kísérlet volt a birodalom lakosságának leigázására, kontrollálására és megváltoztatására. Arra, hogy a kunyhók és ikonok Oroszországát az acélkombinátok és harckocsik Oroszországává alakítsák, a parasztokból pedig kommunistákat faragjanak. A sztálini uralom körülményei között azonban a kísérlet, amely az új embert a régi ember fizikai megsemmisítése útján próbálta előállítani, szervezett tömeggyilkossághoz vezetett. Az új ember megteremtésének álmából rémálom lett” (360).

Befejezés

Legyen szó a januári felkelés hőseinek ellenfeleiről (Orzeszkowa), szibériai számúzókról (Prus), autokrata bohócról, fantomeszmékről és kivégzésekről (Conrad), madámokról (Gombrowicz) vagy épp ázsiai hordák mahorka-bűzéről (Bardach) az oroszok nemigen tűnnek fel kedvező színben a modern lengyel szépirodalomban. Sőt, voltaképp parafrázálva Miłosz szavait, kijelenthetjük,

hogy „a legkiválóbb lengyel szerzők műveit Oroszország iránti ellenszenv jellemzi”, legalábbis egy-egy műben egyszer-egyszer mindennek kétségkívül a tanújelét adják, miközben nyilván ez a fősodorra szorítókozó „szűrőpróbás” merítésünk nem adhat azért teljes képet. Mindazonáltal annak magyarázatát, hogy a 19. század végi, 20. századi alkotók időnként valóban leplezetlen ellenszenvvel írtak az oroszokról, alighanem viharos múltjukban kell keresnünk, amelynek formálói között ott találjuk a cári Oroszország elnyomó apparátusát (Conrad 2001; Michnik 1985) csakúgy, mint a Lengyelország „negyedik felosztásában” (Baberowski 2016: 368) részes Szovjetunió történelmi tényeit. Az okok bizonyára összetettebbek eme rögtönzött elméletalkotásnál, mindenesetre egyes történelmi fejlemények gyaníthatóan szerepet játszhattak abban, hogy ezen a hűvös, tárgyilagos távolságtartástól a gyanakvason át a könyörtelen hibáztatásig terjedő spektrum esetében – a legfinomabban is szólva – az utóbbi irányba leng ki a lengyel (v)iszonyulás ingája, aszerint, hogy mit hoz a történelem.

BIBLIOGRÁFIA

- Adelman, Gary: *Retelling Dostoyevsky: Literary Responses and Other Observations*. Lewisburg, 2001, Bucknell University Press.
- Baberowski, Jörg: *Felperzselt föld. Sztálin erőszakuralma*. Bp., 2016, Európa.
- Bardach, Janusz: *Surviving Freedom. After the Gulag*. Berkeley, 2003, University of California Press.
- Conrad, Joseph: *Nyugati szemmel*. Bp., 2001, Magyar Könyvklub.
- Conrad, Joseph: *A sötétség mélyén*. Bp., 2011, Alinea.
- Gombrowicz, Witold: *Megszállottak*. Pozsony, 2008, Kalligram.
- Herling-Grudzinski, Gustaw: *Welt ohne Erbarmen*. München, 2000, Carl Hanser.
- Iványi Márton: Sors és vélt vagy valós közösség: Közép-Kelet-Európa szellemtörténeti egyedülállóságának diskurzusa a hidegháborús évtizedek visegrádi térségi irodalmában. *Kortárs*, 2022, 66. évf., 2. sz., 65–73.
- Michnik, Adam: *Letters from Prison and Other Essays*. Berkeley, 1985, California University Press.
- Miłosz, Czesław: *A rabul ejtett értelem*. Bp., 2011, Európa.
- Mrozek, Sławomir: *Zuhanás közben*. Elbeszélések. Bp., 1983, Európa.
- Orzeszkowa, Eliza: *On the Niemann*. Michelle Granas, 2014.
- Prus, Boleslaw: *A bábu*. Magyar Elektronikus Könyvtár. Elérhető: <https://mek.oszk.hu/03900/03932/html/01.htm#6>
- Skvorecky, Josef: *Az élet mérnökei*. Pozsony, 1998, Kalligram.
- Wat, Alexander: *Jenseits von Wahrheit und Lüge*. Frankfurt am Main, 2000, Matthias Freise.
- Witkiewicz, Stanislaw Ignacy: *Az ősz búcsúja*. Pécs, 2002, Jelenkor.

Radnai István

mágia

már nincsenek hidak lelkek surrannak át
döghúson híznak farkasok vonít a tél
hazugságok párnázták ki a palotát
a tengeren innen most nincs aki remél

csak vendég csak most születne aki hinne
szív sincsen hol legeljen az égi bárány
tüskéivel meggyötör a királydinye
szikes számsort terem sárarany a bálvány

csak fortély a demokrácia csak rablás
igéző széles mosolyával követel
ha kezet nyújt bilincs megcsörren a rablánc
siettetnéd a második eljövétel

új idejét ítéljen ma az ég ura
latrok égessen meg a pokol pakura

fenntartható fejlődés

robban a panel hasábok szegletek
reményvesztett bútorok közt emberek
panel az élet egyenirányított
ma kiborul a fiók ha kinyitod

póklábakon befon csüng a messzi múlt
ifjú a derült ég közben beborult
mint óvóhely visszatart a horpadt ágy
iszony szakít az ég felől vad halált

pedig járvány és hadijelentés vak
végzet agg természet utolsó szavak
elűzik már a lelket szebb mezőkre
gyújtózsínór erekkel mindörökre

az új évezred barlangokba vezet
hordák média kardfogú tigrisek

barázdák az arcodon

múlik az ünnep lankad a figyelem
a megélt múlt szele megint
most és velünk zajlik a történelem
velük menetelünk megint

gondolni is rossz arra hogy mit művelt
az ördöggel is cimborált
s újból összeveszett nyugat a művelt
ölni okot mindig talált

múlik az ünnep józan hétköznapok
szorítanak határai
nem ilyen európáról álmodott
keseredett ember mai

háború könnyes vetés az ördög szánt
az isten pedig nem ilyen sorsot szánt

ébresztő hajnal

magányt bérelek magamtól
versekkel novellákkal takarózom
tél van a tavasz bújócskázik
és magamban mint elkésett magzat

tojáshéj vesz körül a bombák ellen
a hajnali láthatár vereslik
vagy csak a nap ijesztget játszik
hang se mozdul szék asztal nem remeg

miért remegek vajon láznál jobban
kilobban belőlem a lélek
valami jelet a börtönfalra karcol
a huzatos medence közepén

idegenek keverik a cinkelt kártyát
rakéták csapódnak hogyan félnék

Gémes Péter: Vízvonal [részlet], 1991 (fotó, 20x40 cm, a művész hagyatékában)

Petőfi-kultusz Olaszországban egykor. És ma?

Gondolom, hogy mindenki azt hiszi, ha megkérdeznénk egy olasz embert az utcán, hogy milyen magyar író vagy költőt ismer, akkor a válasz Petőfi lesz. Így is volt az elmúlt másfél évszázad során, ma viszont ez nem egészen biztos. Szerintem a mai olasz olvasóközönség nagy részének ma először Márai Sándor neve jutna eszébe, hiszen már több mint három évtizede az egyik legismertebb és legtöbb kiadást elért külföldi (bestseller) írónak számít Olaszországban. Ha a megkérdezettek körét leszűkítjük a verset olvasókra is, akkor először ugyan Petőfi neve hangzik el, de rögtön mellette József Attiláé és Radnótié is (vagy nem hangzik el egy név sem).

Egy biztos, a 19. század utolsó három évtizedében Itáliában az egyik legismertebb külföldi költőnek Petőfi számított Byron és Heine mellett, amíg el nem homályosította nevüket Baudelaire, Verlaine, Rimbaud, Wilde, Rilke és más modern költők népszerűsége. Azt viszont tudnunk kell, hogy Petőfi olasz kultusza nem verseinek, hanem az 1848–49-es európai forradalmakban betöltött szerepének és halálának (harctéri eltűnésének) köszönhető. Verseinek első fordítása (német szöveg alapján) 1868-ban jelent meg kötetben a Garibaldi által felszabadított Nápolyban,¹ de már 1849 végétől kezdve egész Európában elterjedt a szabadságért életét adó magyar költő tragikus eltűnésének, illetve halálának híre. A költő olasz kultuszában nagy szerepe volt az 1861-től Itáliában élő Kossuth emigrációnak (mindenekelőtt Kossuth titkárának, Helffy Ignácnak, aki az általa szerkesztett olasz *Alleanza* (Szövetség) folyóiratban több cikket írt Petőfiről, és verseket is közölt saját fordításában.)

Petőfi költői nagyságának első olasz „felfedezője” az egységes Olaszország egyik első, talán legnagyobb költője, az „olasz Arany János”, Giosuè Carducci volt, aki egy tanulmányában a népek tavasza egyik nagy költőjének nevezte Petőfi Sándort, akit az európai szabadság Tirteuszának tartott: „Petőfi igazi

SÁRKÖZY PÉTER (1945) irodalomtörténész, a római La Sapienza Tudományegyetem magyar tan-
székének nyugdíjas professzora.

1 Federico Pantieri: *Alessandro Petőfi poeta ungherese per la prima volta volgarizzato da Federico Pantieri*. Napoli, 1868, De Angelis.

nagy költő volt. Verseiben életre kel a napsütötte magyar puszta, halljuk a vágató lovak zaját, látjuk a szép magyar lányokat, és érezzük a tüzes magyar bor ízét. Hogy szerette ő a bort és a szép lányokat! De megénekelte a magyarok Istenét is, mert Ő mindenek előtt a szabadság énekesé, a népek szabadságának költője volt.”²

Az olasz Petőfi-kultusz másik nagy előmozdítója a kor másik híres költője, Alessandro Aleardi volt, aki 1861-ben, az egységes Olaszország kikiáltásának évében, kiadja verses eposzát az olasz és az európai szabadságáért életüket áldozó költőkről (*Sette soldati – A hét katona*), amelynek két központi alakja az olasz himnusz költője, a római forradalom alatt hősi halált halt Goffredo Mameli és a magyar Petőfi Sándor volt.

A Petőfi-kultusz 1849 után egész Európára kiterjedt, de ez különösen érvényes Olaszországra, ahol az olasz egységért folyó harcok és a magyar szabadságharc, majd a magyar önállóságért folyó politikai küzdelem szinte egy időben zajlottak Magyarországon 1848–67, Olaszországban 1848–70 között. Igaz, Itália volt a szerencsésebb, 1500 éves megosztottság után a pápai állam és Róma elfoglalásával 1870-ben megvalósult Dante álma, az olasz nemzetállam, nálunk meg a kiegyezés, amelyben nem adta vissza a Magyar Királyság önállóságát, és ennek következtében a Monarchia összeomlásával szétesett a több nemzeti-ségű magyar állam.

Az olasz egység kikiáltását követő években bontakozott ki Petőfi műveinek olasz kiadása. Ennek két fő helyszíne Szicília és a magyar korona legszebb ék-köve, Fiume volt. Szicíliában, egy Szirakuza melletti városban, Notóban élő költő és fordító Giuseppe Cassone kezdte el Petőfi verseit fordítani, először német kiadások alapján, később szótárak segítségével megtanult magyarul is. Először a *Tündérálmot* (1874), majd külön kötetben a *Cipruslombok Etelke sírjáról* (1881) című válogatást, és ezeket újabb művek követték (*Az apostol* és a *János vitéz*). Hamarosan más szicíliai költők is követték a notói fordító példáját, és így Szicíliában a középkori „scuola siciliana”³ mintájára formálódott ki egy igazi „Petőfi-iskola”, amelynek tagjait és fordításait Meltz Hugó, a Kolozsvári Egyetem összehasonlító irodalomtörténet professzora mutatta be 1874-ben a magyar közönségnek.⁴

Petőfi szicíliai kultuszának természetesen költészeten túli okai is voltak. Tommasi di Lampedusa, Nobel-díjas *Párduc* című regényének olvasói tudják, hogy Dél-Olaszországban az ottani nemesség nem felszabadulásként, hanem a déli tartományok a Piemonti Szárd királyság általi megszállásként értelmezte az olasz egység kikiáltását és Garibaldi aspromontei megszügyenítését, majd

2 Giosuè Carducci: *Saggio su Mameli*, in *Bozzetti e discorsi letterari*. Livorno, 1876.

3 II. Frigyes palermói udvarában 1220 és 1266 közötti vulgáris olasz nyelven író költők tagjait hívták szicíliai iskolának. Ők terjesztették el Itáliában a népnyelvű szerelmi költészetet.

4 Meltz Hugó: *A szicíliai Petőfi-iskola*. Kolozsvár, 1874; vö. Roberto Ruspanti: *Sicilia ed Ungheria, un amore corrisposto* (Egy viszonzott szerelem: Szicília és Magyarország). Messina, 1990.

caprerai száműzetését az olaszok szabadságharca megcsúfolásaként tartotta.⁵ Ezt mutatja Alessandro Lucifero calabriai örgróf 1887-ben írt kisépője a néphagyomány szerint Szibériába elhurcolt Petőfi szenvedéseiről. A *Petőfi Szibériában* nem remekmű, de magyarul is megjelent 1999-ben, Petőfi halálának (eltűnésének) százéves évfordulója alkalmából az Eötvös József kiadónál. Hála Hárs Ernő költői fordításának, a mű magyarul elolvasható.

A magyar irodalom fordításának igazi műhelyévé az 1776-óta a Magyar Királysághoz tartozó, a Quarnero-öbölben levő, a Magyar Királysághoz tartozó kis olasz kikötőváros, Fiume lett, amely 1868-ban igen nagy fejlődésnek indult. A 40 ezer lakosú város olasz és magyar iskoláiban és a gimnáziumban bevezették a magyar történelem és irodalom tanítását, amelynek következtében az olasz, magyar és német nyelvű város az egyik kiindulópontja lett a magyar irodalmi művek olasz és az olasz írók magyar fordításának. Ez természetesen mindenekelőtt Petőfi verseinek olasz kiadását jelentette, de Petőfi nyomán az olasz olvasók hamar megismerhették Jókai Mór, Herczeg és Molnár Ferenc és más magyar írók műveit.⁶

A fiumei olasz iskolákban, és a kétnyelvű Királyi Magyar Gimnáziumban 1820 és 1848, majd 1868 és 1918 között az olasz történelem és irodalom oktatása mellett olasz nyelven folyt a magyar irodalom és történelem oktatása is. Ennek köszönhető az olasz anyanyelvű értelmiségiek nagy részének igénye volt a német és magyar irodalmi művek olvasására. Ezt az igényt elsősorban a Liceo e Ginnasio Reale olaszul megtanult magyar és olasz tanárai elégítették ki fordításaikkal, amelyeket a nyolcvanas évek elejétől kezdve átvettek a nagy milánói és torinói kiadók is. Fiumének köszönhetjük a magyar irodalom első nagy olasz nyelvű fordító generációját, amely az első fordítóktól (Umberto Norsa, Fest Aladár, Balla Ignác, Mario Brelich, Silvino Gigante és társaiktól) egészen *Az ember tragédiáját* fordító Antonio Widmárig (Karsai Lucia édesapjáig) és a torinói egyetem magyar tanszékét alapító olaszul és magyarul egyformán tökéletesen író, Paolo Santarcangeli professzorig, a legjobb Petőfi-fordításkötet szerzőjéig vezet.

A 19. század utolsó három évtizedében megjelennek az első olasz (nyelvű) tanulmányok és kötetek Magyarország történetéről és a magyar irodalomról, természetesen először és mindenekelőtt Petőfiről. A nyolcvanas évektől kezdve, amikor Petőfi versei már olaszul is olvashatók voltak, egymás után jelennek meg a nagy olasz milánói, torinói, firenzei és római lapokban olasz szerzők tanulmányai Petőfi Sándorról, verseiről és a fordításokról. Ezek listája Pálinkás

5 Garibaldi 1862-ben, amikor látta, hogy a piemonti király, aki számára elfoglalta Sziciliát és a Nápolyi királyságot, nem akarja befejezni Olaszország egyesítését, 1862-ben újra partra szállt Sziciliában, átkelt a Messinai szoroson, és elindult Róma felszabadítására. De a piemonti-olasz hadsereg Aspromontében ágyútűzzel fogadta, majd a sebesült Garibaldit a Kecskeszigetre, Caprerára száműzte, ahol haláláig, húsz éven át élt egyre szaporodó gyerekei társaságában. Vö. Indro Montanelli: *Garibaldi*. Bp., 1973, Európa.

6 Fried Ilona: *Az emlékek városa, Fiume*. Bp., 2011, Ponte Alapítvány.

László, az Országos Széchényi könyvtárban is megtalálható bibliográfiájában, illetve a bolognai magyar tanszék professzorának, Várady Imrének, az olasz irodalom magyarországi kisugárzásáról írt nagy munkája második kötetében levő 500 oldalas bibliográfiájában olvasható.⁷

Petőfi olaszországi kultuszának fennmaradását tovább segítette az 1923. és az 1948–49. évi centenárium. Az első világháború után egyre jobban erősödtek a magyar–olasz kulturális kapcsolatok, ennek következtében Magyarországon Budapest után két új egyetemnek létesült olasz tanszéke Debrecenben és Szegeden, míg Olaszországban 1929-ben a Római La Sapienza Tudományegyetemen magyar tanszéket alapítottak, amelyet majd a milánói, padovai, paviai, bolognai, firenzei és a nápolyi egyetemi magyar lektorátusok és tanszékek követtek. (Ezek közül ma már csak a firenzei és a padovai tanszékek helyzete biztosított, a többi vagy megszűnt, vagy csak szerződéses oktatók és a lektorok tartják fent a magyar nyelv és irodalom oktatását.) A magyar nyelv és irodalom egyetemi oktatásának köszönhetően a két világháború között megszorodtak a magyar történelemmel és irodalommal foglalkozó olasz tanulmányok, valamint magyar szerzők műveinek olasz kiadása. Természetesen szinte nem volt egy olyan olasz nyelvű magyar költői antológia, amelynek elején ne Petőfi Sándor szerepelt volna. Petőfi születésének 100. évfordulóján a Berzeviczy Albert által alapított Corvin Mátyás Társaság olasz nyelvű folyóiratában, a *Corvinában* magyar szerzők Petőfiről írt tanulmányai is megjelentek olasz fordításban.

Az 1935-ben olasz–magyar kulturális egyezmény értelmében a magyar egyetemek olasz tanszékein is olasz vendégtanárok kezdtek el tanítani – egészen a „fordulat évéig”. Folco Tempesti, aki az Eötvös József kollégium olasz nyelvtanáráként dolgozott 1949-ig (amíg el nem zavarták), a magyar szabadságharc századik évfordulójára egy Petőfi-versválogatást adott ki Firenzében a Vallecchi kiadónál, amelyet 1965-ben újból megjelentettek. Folco Tempestinek köszönhető a magyar irodalom történetének a magyar szakos diákok által használt kézikönyve is, a firenzei Sansoni kiadó Accademia sorozatában megjelent *Letteratura italiana*.⁸

7 Emerico Várady: *La letteratura Italiana e la sua influenza in Ungheria* (Az olasz irodalom hatása Magyarországon), I. Storia, II. Bibliografia, Roma, 1933–34. A magyar irodalom olasz fordításairól a firenzei egyetem magyar tanszékének alapítója adott ki egy részletes bibliográfiát: *Avviamento allo studio della lingua e letteratura ungherese* (Bevezetés a magyar nyelv és irodalom tanulásába). Napoli, Cymba, 1973. Mindkét mű megtalálható az Országos Széchényi Könyvtárban, az ELTE, valamint az első világháború után alapított a szegedi és a debreceni egyetem olasz tanszékeinek könyvtárában.

8 Ennél sokkal részletesebb magyar irodalomtörténeti munkát írt az olasz irodalomtörténészek részére Ruzicska Pál, a háború után Olaszországban maradt milánói majd páviai tanszékvezető professzor: *Storia della letteratura ungherese*. Milano, 1963, Nuova Accademia. 2002-ben a torinói Lindau kiadónál jelent meg az öt olaszországi magyar tanszék tanárai és egy-két magyar kutató közreműködésével készült új magyar irodalomtörténet: *Storia della letteratura ungherese, I-II*, a cura di B. Ventavoli. Torino, Lindau, 2002, 2004.

A magyar szabadságharc és Petőfi halálának százéves évfordulóján 1948–49-ben Olaszországban is elkezdődött a kultúrharc a kommunista párt és a konzervatív irodalomtörténészek, írók-fordítók között. A baloldali érzelmű olasz írókat és fordítókat a Római Magyar Akadémia is támogatta (egészen addig, ameddig 1949 végén a magyar kultúra olaszországi nagy hagyományú intézménye, a bécsi és a párizsi Collegium Hungaricumokat követve fel nem függesztette kulturális tevékenységét).

Kardos Tibor pécsi egyetemi magántanár, az RMA első kommunista párttaggá vált igazgatója is minden előkészületet megtett a Petőfi-évforduló olaszországi méltó megünneplésére, de ezt megakadályozta, hogy akkor már a Horváth Márton és Révai József által kidolgozott „Lobogónk: Petőfi” program keretében a költőt mint a kommunista forradalom előfutárát kellett volna Olaszországban megünnepelni, márpedig ez a típusú ünnepség az 1948. júliusi Togliatti elleni merénylet idején nem volt túl vonzó az akkor hatalomra került kereszténydemokrata kormánynak. A százéves évforduló talán legértékesebb itáliai eseménye az volt, amikor az RMA igazgatója 1949 tavaszán magával vitte az akkor még az Akadémián lakó magyar írókat és költőket Szicíliába, és ezzel a népes íródelegációval járták végig a Petőfit fordító olasz költők szülővárosait.⁹ A másik eredménye a szintén római ösztöndíjas Ferenczy Béni igen szép, élethű nagyságú Petőfi szobrának elkészülte, amelynek felállítását a magyar kommunista kormány akkor sem itthon, sem Olaszországban nem engedélyezte, mert valamilyen zseni, új kultúrpolitikus szerint a kis vékony alak, nem hirdette eléggé a forradalomba vetett hitet. (Végül 1960-ban megengedték a szobor Gyulán történt felállítását.) Hubay Miklós firenzei professzornak köszönhető, hogy kérésére a hetvenes években a milánói híres Ambrosiana kép- és könyvtár udvarában levő írók szoborcsarnokában 1973-ban Shakespeare és Byron szobrai közé helyezték az addig raktárban várakozó Petőfi szobrot.¹⁰ Hasonlóképp Hubay Miklós javaslatára került 2001-ben egy másolata a Károlyi-palota (a Petőfi Irodalmi Múzeum) kertjébe.

A hidegháború hatására 1949–56 közötti néhány évben Magyarország és a magyar írók műveinek olasz kiadása majdnem teljesen megszakadt. A fordulatot ismét a történelem hozta meg. Az 1956. októberi magyarországi események sokkolták az olasz közvéleményt. Egy demokratikus forradalom vérbefojtása és a magyar munkásosztály fegyveres ellenállása a szovjet invázióknak ismét

9 Erről részletesen beszámolnak az egykori író-ösztöndíjasok római naplóikban. Csorba Győző: *Római följegyzések*, I. Bp., 2002, Pro Pannonia, II. Pécs, 2018, Jelenkor, 12; Lengyel Balázs: *Két Róma*. Pécs, 2018, Jelenkor. Vö. Sárközy P.: *A Római Magyar Akadémia tudományos tevékenysége és a Római Magyar Művészház 1929–1949 között*, in uő.: *Róma mindannyiunk közös hazája. Magyar emlékek Rómában – Magyarok római emlékei*. Bp., 2010, Romanika.

10 Banfi-Horváth-Kovács-Sárközy: *Itáliai magyar emlékek*. Bp., 2007, Romanika, 210–212.

felkeltették az érdeklődést Olaszországban Magyarország és a magyar irodalom iránt.¹¹

Már 1957-ben a Laterza kiadónál megjelent olasz nyelven az *Irodalmi Újság* 1956. november 2-ai száma,¹² 1957-ben az Einaudi kiadó megjelentette a bebörtönzött Déry Tibor *Niki* című kisregényét, 1962-ben a Feltrinelli kiadó a *Számadást*, és azt követve a hatvanas évek végén a nagyregényeket, a *G. A. úr X.-bent* és *A kiközösítőt*. 1960-ban a legtekintélyesebb irodalmi folyóirat, a firenzei *Il Ponte* 300 oldalas dupla számot jelentetett meg a magyar forradalomnak, Magyarország történetének és irodalmának szentelve két volt „fiumei diák”, a neves szocialista szenátor-történész, Leo Valiani és iskolatársa, a költő-műfordító Paolo Santarcangeli szerkesztésében, a magyar politikai emigráció képviselőinek (Kovács Imre, Kéthly Anna, Mészáros István és mások) közreműködésével. A folyóirat célja az olasz kulturális közvélemény figyelmének felkeltése az ezeréves magyar történelem és kultúra gazdagságára, és az 1956-os forradalom igazi jelentőségére, valamint, hogy Nagy Imre és a forradalmárok kivégzése után el akarták érni a bebörtönzött magyar írók és tudósok (Déry Tibor, Göncz Árpád, Tardos Tibor, Zelk Zoltán és a többiek) szabadon bocsátását. A történeti-politikai elemzéseket egy százoldalas 20. századi irodalmi antológia követte Paolo Santarcangeli szerkesztésében és fordításában.

Ahogy egy századdal ezelőtt, most is a magyar nép és az írók forradalmának köszönhető, hogy a nemzetközi és talán legerősebben az olasz közönség felfigyelt a magyar irodalomra. Ahogy a 19. század második felében Petőfi sikerének köszönhető a magyar irodalom olaszországi népszerűsége, az ő műveinek kiadását hamarosan követték Jókai, Mikszáth, Herczeg és Molnár Ferenc regényeinek és színműveinek fordítása, amelyre a két világháború között a magyar szórakoztató regények (Molnár Ferenc, Zilahy Lajos, Heltay Jenő, Köröndi Ferenc és társaik műveinek) óriási sikere és olvasottsága következett Olaszországban, 1957-ben hasonlóképp kezdődött el a szovjet rendszer ellen fellázadó baloldali írók és értelmiségiek (Déry Tibor, Lukács György) és a „forradalmár költők” (elsősorban Petőfi és József Attila) kultusza, majd ezt követte a 20. századi magyar költők és írók újrafelfedezése, amely Babits és Kosztolányi, valamint Krúdy és Kaffka Margit olaszra fordított regényeivel kezdődött és a nyolcvanas évek végén a Márai-kultuszig és a modern magyar irodalom regényíróinak (Esterházy, Kertész, Krasznahorkai, Nádas, Dragomán stb.) fordításához vezetett.¹³

11 Sárközy Péter: Az 1956-os magyar forradalom és az olasz kultúra, in uő.: *Itália vonzásában*. Bp., 2014, 2015, Nap Kiadó, 278–303.

12 *Irodalmi Újság – La Gazzetta Letteraria ungherese del 2 novembre 1956*, Bari Laterza, 1957.

13 Sárközy Péter: A magyar irodalom fogadtatása Olaszországban, in Uő.: *Itália vonzásában*. I. m. 263–277.

Több költői antológia mellett kiadásra kerültek a 20. századi magyar költők: Ady Endre, József Attila, Illyés Gyula, Radnóti Miklós, Nemes Nagy Ágnes, Pilinszky János verskötetei is. Természetesen 1956-os forradalomnak köszönhető Petőfi mellett József Attila olasz kultusza is. Először a baloldali elkötelezettségű klasszikafilológus professor, Umberto Albini kezdte el még 1952-ben József Attila verseinek fordítását és népszerűsítését egy 62 oldalas kis kötettel, de 1957-ben és 1962-ben már két új válogatásban jelentette meg a 20. század Petőfijének verseit a Feltrinelli kiadónál – Szabolcsi Miklós előszavával. (Szerencsére ezt ellensúlyozta Mészáros István olasz nyelvű József Attila monográfiájának és az „Istenes-versek” 1963. évi kiadása.¹⁴)

Természetesen nem maradtak el Petőfi versei új fordításköteteinek kiadásai sem. Folco Tempesti már 1965-ben új kiadásban megjelentette korábbi Petőfi fordításait (*Poesie*, Milano, Nuova Accademia). Umberto Albini kezdeményezésére pedig 1960-ban megjelent olasz nyelven Illyés Gyula Petőfi életrajza.¹⁵ 1959-ben Gianni Toti, a neves baloldali, de ugyanakkor „neoavantgard” olasz költő, a videopoesia és a poesia elettronica olasz megteremtője, a „Carte Segrete” irodalmi folyóirat szerkesztője, felesége, Dallos Marinka festőnő segítségével egy kétnyelvű fordításkötetet jelentett meg Petőfi, Ady és József Attila verseiből. Tekintettel arra, hogy Toti igazi költő volt, és felesége segített neki a magyar szövegek fordításában, mind a három költő igazán szépen szólalt meg tolmácsolásában, olasz nyelven. A kiadás célja ugyanakkor egyértelmű volt: az 1956-os események után az ellenállásban részt vett baloldali elkötelezettségű költő ki akart állni a magyar költők forradalmi hagyományai mellett. Épp ezért jelentette meg a magyarországi rendszerváltás után a fordításkötet új kiadását *A magyar forradalmi költészet nagy triászja* címmel.¹⁶ 1985-ben pedig megjelent a minden bizonnyal legjobb olasz Petőfi-fordításkötet a fiumei író és költő, Paolo Santarangel, a torinói magyar tanszék nyugdíjas alapító professorának utolsó nagy munkája (*Poesie*, Torino, UTET). Kétségtelenül a korábbi magyar versantológiák, Ady, Babits, Kosztolányi, Szabó Lőrinc Weöres Sándor fordításai után ez volt az idős fiumei költő magyar fordítói életművének lezárása. A minden igényt kielégítő egynyelvű kötetet az egyik legjelentősebb torinói kiadó, az UTET jelentette meg, ennek következtében minden olasz nagykönyvtárban megtalálható (és ami nem mellékes, élvezettel olvasható).

Az olasz Petőfi-kiadás utolsó állomásaként kell megemlítenünk, Roberto Ruspanti professor, az Udinei Egyetem magyar tanszéke tanárának fordításait

14 Mészáros István: *Attila József e l'arte moderna*. Milano, 1964, Leric; A. József: *Gridiamo a Dio!* (Istenhez kiáltok!). Ford. Sandro Badiali, szerk. Gilberto Finzi. Parma, 1963, Guanda.

15 Gy. Illyés: *Petőfi*, a cura di U. Albini e N. Vuchetich. Milano, 1960, Feltrinelli.

16 *La grande triade della poesia rivoluzionaria ungherese, Petőfi, Ady, József*, a cura di G. Toti e M. Dallos, Roma Fahrenheit, 451, 1999. Mivel Totit komoly költőnek és magyar fordításait igen jónak tartottam, ezért mint a kötet lektora egy bevezető tanulmányt írtam, amelyben bemutattam, hogy milyen káros volt a magyar kultúrában a Révai József által kialakított Petőfi-Ady-József Attila „vonat.”

és tanulmányait. 1990-es években kezdte el újrafordítani az általa is tisztelt szicíliai Giuseppe Cassone szép, de nyelvileg már elavult fordításait.¹⁷ Ezek a fordítások elsősorban az olaszországi egyetemi magyar tanszékek diákjai számára készítette, hasonlóképpen az egyetemi magyar oktatás segédanyagaként jelentetett meg egy kisebb monográfiáját kedvenc költőjéről *Petőfi, az össze téveszthetetlenül magyar költő* címmel (*Petőfi. L'inconfondibile magiaro*).¹⁸ Kiadta a *János vitéz*t és a *Felhők* ciklus verseit, valamint az *Úti leveleket*. Petőfi-fordításait a calabriai Rubbettino kiadó jelentette meg elsősorban az általános iskolai diákok részére. Ezt jól mutatja, hogy a *János vitéz* fordításának milyen alcímet adott: *János Vitéz, avagy miként lett Kukoricacsó Jancsiból János vitéz*.¹⁹ Ugyanakkor azt is meg kell állapítanunk, hogy ezeket a fordításokat az egyre kisebb számú magyar szakos egyetemi hallgatókon kívül sajnos csak azok olvassák, akiknek a fordító elajándékozta.

Összegzésképpen mit állapíthatunk meg Petőfi olaszországi „fortunájáról,” ismertségéről? Kétségtelen, hogy Petőfi Sándor az egyik legismertebb magyar költő Olaszországban. 1849 után igazi kultusza volt, hasonló Garibaldi magyarországi kultuszához. A szicíliai és a fiumei fordítóknak köszönhetően Petőfi verseinek legnagyobb része fordításra került, és intenzív könyvtári keresés után meg is található. Ugyanakkor ezek a fordítások nem igazi költők fordításai, így a magyar költő műveinek olvasottságáról, sajnos, csak ritkán beszélhetünk. A történelmi-politikai események következtében 1949 és 1956 után a szabadság költőjének kultusza újra érdekes lett egész Európában, Olaszországban különösképpen. Ma már csak a költészet igazi mániásai veszik kezükbe Petőfi köteteket, amelyeket nem találhatjuk meg még az antikvár üzletekben sem. Az új olasz tankönyvekből is lassan kimarad Petőfi neve, ma már csak az olasz Risorgimento történetének tárgyalásakor, a hősi halált halt olasz forradalmár költő, Goffredo Mameli neve mellett említik meg.

Annak, hogy Olaszországban nem olvassák Petőfi és más magyar költők verseit, elsősorban az az oka, hogy egy-két kivétellel a magyar költőket nem igazi költők fordítják, hanem lelkes egyetemi tanárok vagy volt magyar szakos diákok. Pedig nagy költők műveinek fordításához igazi költőkre van szükség. Amikor 1979 és 2016 között a Római Tudományegyetem magyar tanszékén tanítottam, akkor arra vigyáztam, hogy csak jó költő (Gianni Toti vagy Paolo Santarcangeli) fordításában olvassam fel verseit. Így diákjaim nemcsak forradalmárnak, az európai szabadság „viharmadarának” és mártírjának tarthatták (amely már senkire sincs hatással), hanem jó költőnek, akinek a szerelmes és politikai verseit egyaránt jó olvasni, hangosan elmondani. Aki nem hiszi, és egy kicsit is tud olaszul, az hallgassa meg a Nobel-díjas olasz költő, Salvatore Quasimodo

17 Roberto Ruspantinak köszönhető Giuseppe Cassone és Hirsch Margit 666 oldalas magánlevelezésének kiadása, G. Cassone: *Lettere a Margit*, a cura di R. Ruspanti. Rubbettino, 1995.

18 R. Ruspanti: *Petőfi. L'inconfondibile magiaro*. Udine, 1991.

19 *Giovanni il Prode, Ovvero come Gianni Pannocchia divenne Giovanni il Prode*. Rubbettino, 1998.

négy olasz Petőfi-fordításának egyikét. Ezeket (*Az Alföld, A puszta télen, A Tisza, Szülőföldemen*) még az 1949-es olaszországi Petőfi-évforduló alkalmából fordította le a milánói magyar tanszék diákjai számára. Meg is jelentek a Milánói Bölcsészkar Évkönyvében, majd Quasimodo fordításköteteiben.²⁰ Ezek alapján elmondhatjuk, hogy megérdemelte, hogy nagy figyelemmel és kedvességgel fogadják 1961-ben a Balatonfüredi Szívkórházban, és szobrot állítsanak az általa elültetett fa mellett a petrarkista költő, Kisfaludy Sándor szobra közelében.

Mint majdnem negyven évig Olaszországban magyar irodalmat tanító tanár mindig is hangoztattam, ha azt szeretném elérni, hogy a magyarul nem értő versolvasó közönség is felfedezze magának a magyar költők értékeit, köztük a 19. századi romantika egyik kiválóságának verseit, akkor arra kellene törekedni, hogy igazi költők fordítsák verseiket. Ez Petőfi Sándor esetében Gianni Toti, Paolo Santarcangeli és Salvatore Quasimodo esetében megtörtént. Ezért talán az idei dupla centenáriumi előkészítésekor elképzelhető lett volna, hogy megvalósítsák azt, amit szegény Szócs Géza és Kemény Tamás barátommal még a tízes években tervezgettünk. A „Petőfi 200” program előkészítése során a kulturális tárca már évekkorábban felvehette volna a kapcsolatot egy nagyobb olasz kiadóval, és így a magyar fél anyagi támogatásával, a magyar származású kiváló olasz költő, Tomaso Kemény válogatásában ki lehetett volna adni a legszebben lefordított Petőfi-verseket, és rávenni egy-két komolyabb irodalomtörténészre, hogy rangos folyóiratokban és országos napilapokban írjanak Petőfiről, a költőről.²¹

Hogy mit jelent a jó fordítás, ezt kipróbáltam olaszul nem tudó, magyar általános iskola felsőtagozatosával, akiknek felolvastam a cím nélkül Quasimodo egyik fordítását, és már az első versszak után kórusban felkiáltottak: ez *Az Alföld!* Ez a jó fordítás, mondtam én. Próbálja ki a kedves olvasó is, a vers olasz fordításának első két versszakának hangos felolvasásával:

„Che vali per me romantica cupa
terra di montagne irta
d’abeti? Forse ti ammiro, ma non ti amo;
la mia mente non vaga per i monti e le tue valli.

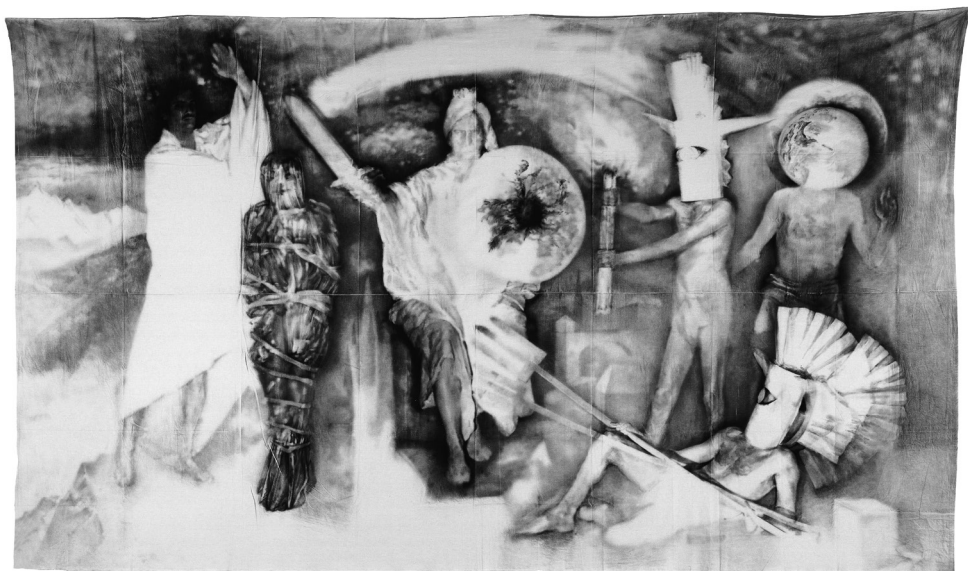
20 S. Quasimodo: *Le Opere: Poesia-Prosa-Traduzioni*. Torino, 1968, 775–779.

21 Ez történt József Attila születésének 100. évfordulóján, 2005-ben, amikor a római egyetem magyar tanszékének kezdeményezésére az egyik legnevesebb olasz költőnek számító, magyar anyanyelvű Tomaso Kemény lefordította József Attila kevésbé ismert nagy verseit, és a Római Magyar Akadémia támogatásával megjelentettük egy valóban olvasható hiteles költői fordításban (Attila József: *Poesie*. Ford. T. Kemény, előszó Sárközy P. Roma, 2005, Lithos). A kötet bemutatásakor költőről olasz értelmiségi közönség előtt egy olyan konferenciát rendeztünk a Római Magyar Akadémia épületébe, amelyen magyar és olasz irodalomtörténészek, valamint olasz és magyar költők (Gianni Toti, Tomaso Kemény, Beney Zsuzsa, Szkárosi Endre, Szócs Géza és Takács Zsuzsa) beszéltek a József Attila költészetéről, hogy miért érdemes ma is olvasni verseit – szép olasz fordításban.

Nelle pianure del Paese, aperte come il mare
là sono a casa, il mio mondo è là.
E' un'aquila libera l'anima
se guarda quelle distese infinite.

Dalla terra allora volo fino alle nubi
e sorridendo mi guarda il volto
del piano che va dal Danubio al Tibisco."

Természetesen a felolvasáskor a fordításban szereplő Alföld és Kárpátok szavakat behelyettesítettem a Paese (vidék) és a Montagne (zordon hegyek) szavakkal. Bár kár volt, mert már az első két sor után kitalálták, hogy ez bizony Petőfi híres versének olasz fordítása egy nagy költő részéről.

Gémes Péter: Vándorévek, 1986 (retustinta, szőrőpisztoly, vászon, 300×500 cm, a művész hagyatékában)

Madách-értelmezések a *Nyugat*ban és a *Széphalomban* (1908–1944)

A *Nyugat* 1908-as indulását követően sokáig nem foglalkozik Madáchcsal. Csak 1916-ban jelenik meg egy rövid könyvismertetés Schöpflin Aladár tollából Voinovich Géza Madách-könyvéről, hogy aztán a húszas évek elejétől megtörjön a jég, és 1922–1940 között mintegy 40 tanulmány, színikritika, ismertetés tegye teljesebbé a Madách-image-t. A bekövetkezett irodalomszemléleti paradigma-váltás tehát Madáchot is érinti. A húszas évek derekán nemcsak a *Nyugat* új írónemzedékének, a fiataloknak a beilleszkedése (Sárközi György, Erdélyi József, Illyés Gyula, Szabó Lőrinc, Török Sophie, Bibó Lajos, Kodolányi János, Nyirő József, Szabó Pál, Tamási Áron stb.) jelent felfrissülést a folyóiratban. Újdonság az esszéisták, a kritikusok nyitottabb irodalomszemlélete, az Európával való dialógus felerősödése. 1925-től kiteljesedik a *Nyugat* eddigi „irodalomteremtő” hivatása az alkotó erő mellett a bíráló szellemmel. Az immár havonta két alkalommal megjelenő folyóirat feladatának tekinti a széles körű tájékoztatást és áttekintést a külföld kultúrájáról és irodalmáról, valamint a magyar klasszikusokról. Hivatalos kultúrafelfogásában és tudománypolitikájában ugyanakkor meghatározó az európaiságot el nem utasító, magyarságtudatot erősítő magatartás.

Az irodalmi válogatások egyre inkább olyan irodalom felé irányulnak, melyek nemcsak a korból jönnek, a kor világnézetéből leszűrődve: hanem a kornak szólnak, fontos biztatással, választ hozva neki s választ várva tőle. Ez az új, klasszicizmus felé törekedő mai író töprengése, Babitsé. „Hinni és hitet adni, elfogulatlan és teljes művészetet.” Újklasszicista irodalomszemlélet jellemzi Babits ítélő erejének okosságát.¹

Valamennyi esszé, kritika, ismertetés – újjáteremtés is, dialógus a javából. 1935-ben egyre inkább szükség van erre: hitet tenni a változás mellett. *Vendredi*

MADÁCSY PIROSKA (1942) irodalomtörténész, Szegeden főiskolai tanár.

1 Vö. Madácsy Piroska: Francia szellem a Nyugatban. In *Francia szellem a Nyugat körül. L'esprit français autour de la revue Nyugat (1925–1935)*. Tanulmányok a magyar-francia irodalmi és kulturális kapcsolatok köréből magyar és francia nyelven. Paris, Lettres Hongroises-Lakitelek, Antológia Kiadó, 1998.

(Péntek) címmel hetilapot indítanak: Jean Cassou, André Chamson és Gide. Gyergyai Albert, az egyik legkiválóbb esszéista azonnal felhasználja az alkalmat, hogy Gide új írói hitvallásából néhány mondatot fordítson a *Nyugat* olvasói számára, s ez üzenet jellegű legyen magyar író társainak. „Testvér, ne fogadd el az életet, úgy, ahogyan az emberek nyújtják. Ismételjed szüntelenül: csak rajtam múlik. Csak a gyáva nyugszik bele abba a rosszba, ami az embertől függ...”²

Gide hite Gyergyaié is, egy külön, egy ezután eljövendő emberiségben, a dialógus lehetőségében az áhított egységes Európában. Tisztában vannak azzal, hogy az a kultúra, amelyik visszautasítja a párbeszédet, amelyik megelégszik önmagával és mindenre van kész válasza, vita nélkül – ezzel a gesztussal aláírja a saját halálos ítéletét.³ Vagyis Babits szavaival: „Egy nemzet annyit ér, amennyi a műveltsége, a kultúrája. És a kultúráknak nem elpusztítani, hanem gazdagítani kell egymást – egyik nyelv a másikat, egyik gondolkodásmód a másikat, egyik műveltség a másikat.”⁴ Az Osvát és Babits szerkesztette *Nyugat* ezt a koncepciót próbálja megvalósítani. Zolnai Béla folyóirata, a *Széphalom* hasonló szerepet tölt be, inkább a harmincas években.

Az egyetemes és magyar irodalom bemutatásában, a klasszikusok elemzésének fő vonalában Madách középponti szerepet kap tehát. Szeretnénk a teljes *Nyugat*- és *Széphalom*-anyagot vizsgálni (természetesen nem minden tanulmányt kötelező jelleggel), beleértve a Madách 100. születésnapjára megjelent 1923-as emlékszámot. Elemzésünk a *Nyugat* fő felvetett kérdéseit követi:

1. Alapvető cél, hogy Madáchot az egész világirodalom perspektívájába állítva elemezzük, az egyetemes irodalom részeként.
2. Száz év távlatából visszatekintve – mit jelent a 20. század elején Madách a *Nyugat* íróinak-olvasóinak recepcióesztétikai felfogásában?
3. A fordítások – dialógusteremtés lehetőségei Európával és a világgal.
4. Újraértelmezések sora – a jellemek, szerkezet, motívumok. Nem öncélú filológiai elemzések vagy párhuzamba állítások, csupán annak bizonyítása, hogy a Tragédia nem Faust-utánpótlás, hanem eredeti remekmű – van olyan értékes, mint bármely világirodalmi drámai költemény. Az európai romantika szerves része.⁵
5. A színrevitel (siker vagy bukás?), modern feldolgozások.
6. Madách szerepe a magyar irodalom fejlődéstörténetében – új kiadás.

A folyóirat 1916 és 1940 között megjelenő 43 cikke ezekre a kérdésekre keresi a választ hullámzó színvonalú tanulmányokban. Többször megszólal Mohácsi

2 *Nyugat*, 1935, 2, 500.

3 Vö. Denis de Rougemont. Idézi Kiss Gy. Csaba: Párbeszéd Európáért. *Hitel*, 1990/24, 40.

4 Babits Mihály: Az igazi haza. In: *Arcképek és tanulmányok*. Bp., 1977, Szépirodalmi, 63–64.

5 A francia romantika és Madách szoros kapcsolatáról a *Nyugattól* függetlenül is megjelennek írások. Vö. László Juhász: Un disciple du romantisme français, Madách et la Tragédie de l'homme, *Études Françaises*, publiées par l'Institut Français de l'Université de Szeged, 1930.

Jenő, Schöpflin Aladár, sokszor Bory István, Karinthy Frigyes, Kuncz Aladár stb., s egyszer-egyszer a legkiválóbbak, mint Babits Mihály, Révay József stb. Szinte minden tanulmány középponti törekvése: Madáchot újra felfedezni, felfedeztetni itthon és Európában. A '23-as jubileumi kiadvány elemzői, írói színvonalát ugyan nem tudják elérni vagy meghaladni, de vitákat, polémiákat provokálnak, a színrevitel – színelőadás sikereit vagy sikertelenségét elemzik. Főleg 1934-ben, amikor a Tragédia bemutatójának ötvenéves jubileumát ünneplik.

Voinovich Géza Madáchról szóló könyvében Madáchot az egész világirodalom perspektívájába állítja. Schöpflin Aladár szerint széles, átfogó módon, pontos filológiai apparátussal, de óvatos szeretettel mutatja be Madách személyiségét és pályáját. A Madách-életrajz méltatása az első *Nyugat*-ban megjelent Madách vonatkozású tanulmány (nyolc évig semmi), s a háború éveiben „diszkrét jelzőivel minden harsányságot nélkülöz”.⁶ A cikk párjának tekinthető egy másik Schöpflin írás 1935-ben Balogh Károly Madách könyvéről,⁷ amely „egy irodalmi gentleman könyve”, sok kis apró vonással gazdagítja Madách-ismeretünket, s segít majd Madách népszerűsítésében. Az életrajzi könyvismertetések mellett Kardos László, Kardos Albert Tragédia-szöveg kiadását reklámozza.⁸ Az Athenaeum Kiadó 1936-ban újabb Tragédia szövegközlést ad hírül: 4141 sor, bevezetése az 1923-ból ismert Babits-tanulmány. A recenzió rövid, minden filológiai megjegyzést nélkülöz, éppúgy, mint az előző Schöpflin ismertetések.

Amint említettük, csak hosszú szünet után, 1922-ben, a világháború befejezése és Trianon után szól majd Király György újra Madáchról, hogy a magyar irodalom fejlődéstörténetében elhelyezze. Trianon után a tanulmányírók hangneme változik. Elvesztettük Magyarország területének kétharmadát, soha ilyen mélypontra nem volt még a nemzet. Be kell bizonyítanunk hát, Európának nem sikerült a megalázás, él nemzet e hazán. A csakazértis újrakezdés a magyar kultúra, a magyar irodalom világirodalmi jelentőségét, európai beágyazódását, a kulturális dialógusok újrafelvételét jelentik. S mindezt miért ne lehetne Madáchcsal bizonyítani?

Király György⁹ a Tompa, Arany, Kemény, Jókai vonulatba állítja Madáchot – mindannyian túljutottak a céltalanságon, az élet elpusztíthatatlan ösztöne végül is legyőzi a passzív rezisztenciát. Mégis, úgy érezzük Madách élte meg legmélyebben a kétségbeejtő gondolati összeroppanást. A magyarság örök csalódása: Európa és a nemzet viszonyában, reménykedő hit, talán újra tudunk csatlakozni Nyugat-Európához?! És a kiábrándulások sora – a 16. századtól kezdve a 18. századig, a 19., a 20. században és a 21.-ben! Utópia minden egyesülés – a rokonszenv megvan ugyan, de a gyakorlatban kihasználnak és elnyomnak bennünket.

6 Schöpflin Aladár: Voinovich Géza könyve Madáchról. *Nyugat*, 1916, 3. sz., 189–191.

7 Schöpflin Aladár: Balogh Károly Madách-könyve. *Nyugat*, 1935, 5. sz., 418–419.

8 Kardos László: A legújabb Madách-kiadás. *Nyugat*, 1936, 4. sz., 319.

9 Király György: Tompa, Arany, Kemény, Jókai, Madách... *Nyugat*, 1922, 12. sz., 701–708.

Az 1923-as emlékszám Madách századik születésnapján a mű újraértelmezéseinek sorát adja. Gondolati elmélkedések, befogadás-esztétikai vallomások-esszék, törekvések a Tragédia megértésére Karinthy Frigyes, Babits Mihály, Révay József, Laczkó Géza tollából, hogy csak a legkiválóbbakat említsem. Ez az évfolyam szinte kimeríti a 20. század elején elhangzó fő kérdést: vajon mit ad az új század modern olvasójának Madách, aktuális-e még a mű, s hogyan tehetjük még inkább a magyar és világirodalom szerves részévé a drámai költeményt? A 20. század eleji esszéista túljutott már a századforduló befelé forduló, dekadens életérzésén, az első világháború mély megrendülése az egyetemes tragédiák felé fordította. Az ez a század sem jobb, mint a többi „dèjà vu” élménye visszatekintésre, átfogó szemléletre, felülemelkedésre készíti. Milyen is volt a 19. század? Összegző és ambivalens, haladást hirdetett, de a nyugalanságot, harcot és bukást nem tudta feloldani. Remény csak az örök újakezdésben van! Ezt fogalmazza meg Madách a 19. század férfialakjában, Ádám-ban, bár a nő, Éva ott kereng mindig körülötte, nem fontos. Laczkó Géza szerint: „Az ember tragédiája a meghasonlott XIX. század férfitársadalmának tragédiája.”¹⁰ Kuncz Aladár ugyanezen a véleményen van – „Madách az egyetlen költő a világirodalomban, aki a 19. század lelkének egységes és művészi kifejezést tudott adni.”¹¹

Kant az ész, Rousseau az érzelem – az egész 19. század e két férfi alakjában testet öltő Ádám színjátéka. Amíg Európában a nagy értékekért és nagy eszmékért lelkesülő elmék háttérbe szorultak, s mindenki elfogadta a gondolatot, hogy a tudomány a maga elfogulatlanságával meg fogja változtatni a világot, Madách már éles víziókban maga előtt látja saját sorsán keresztül az európai sors, az európai életszemlélet keserű csalódását: az általános haladás, melyben Hugo hitt, visszafejlődik. S újra kell majd kezdeni mindent. A 19. század végén az emberiség új értékeket keres, nem a tudományt, hanem a művészeti és bölcséleti értékeket. A 20. század végi és 21. század eleji ember mit tesz? Ugyanezt, szinte kísértetiesen hasonlóan keresi önmagát, saját lelkét s célját e kiürült, értékvesztett, kiábrándult világban. Madách a modern lélek képviselője. Madách 20. századi író, vagy 21. századi. Kanttól és Rousseau-tól eljut Nietzschéig és Bergsonig, s erkölcsi szintézisében Tolsztojra, Dosztojevszkijre emlékeztet. Az esszéisták felfedeznek rejtett értékeket is a drámában. Pl.: Schöpflin Aladár a lírát az alaphangulatban, szatirikus és tragikus változatait, a mű lírikus sodrását.¹²

A lírai kiábrándulás abból a nagy csalódásból is fakad, amelyet a centralisták éltek át, akik hittek a nyugati liberális gondolkodás és a magyar problémák közelítésében, valamint a nyugati nagy népek kultúrájában. Ezért akartak minél szorosabb kapcsolatot létesíteni a művelt Nyugattal és ezen át az egész

10 Laczkó Géza: A XIX. sz. férfitragédiája. *Nyugat*, 1923, 3. sz., 135–139.

11 Kuncz Aladár: A mi Madáchunk. *Nyugat*, 1923, 3. sz., 139–142.

12 Schöpflin Aladár: Az ember tragédiájának lírája. *Nyugat*, 1923, 3. sz., 173–175.

emberiséggel. Madách aztán rájön arra, amire mindannyian mindig rádöbbenünk: az eszme és a megvalósítás között óriási a szakadék.

A tanulmányírók a mű alapmotívumainak újraelemzésével világirodalmi párhuzamokat fedeznek fel (pl. Révay József: az álom motívum ősei az antik irodalomban).¹³ „Fontos csak a motívum történeti összetartozandósága, bizonyossága”, ennek felismerése is igazolja azt az értékmegállapítást, mely Madáchoz a világirodalom nagy alkotó géniuszainak sorába avatja.

A dráma eredetiségének bizonyítását – hogy nem Faust utánzat – Karinthy Frigyes is számba veszi. Szerinte, ha csak az a papírlap maradt volna fenn, melyre Madách feljegyezte az alapötletet, ez a terv akkor is elég volna, hogy neve fennmaradjon. Ádám történetéhez Ádám unatkozása kell, a tünődés az élet értelméről. Az ötlet, hogy az első ember elalszik és végigálmodja az emberiség történelmét, páratlan, eredeti. A Tragédia emberit alkot, Madách önmagából teremtett önismerete teszi lehetővé, hogy hősei elevenek és természet-hűek. Madách lelke is tiszta és fogékony. Sajátos humora varázsolja élővé a jeleneteket. Monumentális kompozíciója emberekhez szól – mindannyiunkhoz szól.¹⁴

Talán mégis Babits érzi meg leginkább Madách örökkévalóságának lényegét: „Madáchnál másként van: itt a tartalom az örök, s az eszme nem csupán téma és anyag, hanem maga a hímzés és bűvölet. Ebben az értelemben azt lehet mondani: Madách költeménye az egyetlen igazában filozófiai költemény a világirodalomban... Madáchnál színek, érzések szolgálják az eszmét.” Az eszméken keresztül ég nála az élet... Eszméekkel fejezi ki a szív eleven kínjait – ez hatásának titka. Babits kiábrándultsága Madách pesszimizmusát, sőt, nihilizmusát, rettenetes ítélkezését az emberiség fölött idézi. De ez nem kiábrándult filozófia csupán, ez maga a kiábrándult vérző, fájdalmas élet, a gondolat takaratlan ereje őrzi meg költészetét örökre.¹⁵ „Megy-e előbbre majdan fajzatom...

Vagy, mint malomnak barma holtra fárad,
S a körből, melyben jár nem bír kitörni?”
(XV. szín, 4055–4060)

Ádám kérdései az Úrhoz bennünk visszhangoznak. Felkavaróak Madách–Babits gondolatai a mai ember számára is.

Azonban Madách igazi felfedezése akkor következhet el, ha nemcsak magyarul olvassák, ha megértik érzelmi és gondolati hátterét a nem magyar anyanyelvűek is. „Egy kultúra nem csupán szellemi, hanem emberi is, és megérteni

13 Révay József: Az ember tragédiája álom-motívumának ősei. *Nyugat*, 1923, 3. sz., 165–169.

14 Karinthy Frigyes: Madách. *Nyugat*, 1923, 3. sz., 113–123.

15 Babits Mihály: Előszó egy új Madách kiadáshoz. Az Athenaeum jubileumi Madách-könyve számára. *Nyugat*, 1923, 3. sz., 170–172.

csak akkor lehet, ha érzelmi indítékaival ugyanúgy megpróbálunk azonosulni, mint fordulataival” – írja Aurélien Sauvageot, Madách francia értelmezője. Nyelv és civilizáció – ez a dialógus kulcsa, de talán ehhez a kulcshoz hozzáférni a legnehezebb.¹⁶ A magyar nyelv megőrzése létkérdés a magyarság számára, de ugyanilyen létkérdés hagyni másokat is, hogy betekintsenek e nyelv titkaiba. S ehhez eszköz a fordítás. A „kultúrförlény” kifejezés használata nem nacionalizmust jelent, hanem Klebelsberg Kuno koncepcióját. Be kell bizonyítani Európára előtt, hogy a magyar kultúra és irodalom európai színvonalú, az összeurópai kultúra része. Meg kell pl. cáfolni, mint ahogyan Kosztolányi meg is teszi a *Nyugatban*, Antoine Meillet véleményét rólunk, amelyet 1918-ban megjelent könyvében hangoztat: minden, amit eddig termeltünk az irodalom terén, „haszontalan holmi, nyelvünk gyökértelen és kultúránknak nincs múltja és jövője még kevésbé van”.¹⁷ Ha a magyar klasszikusokat megismeri Európa, más lesz a véleményük. Így aztán nem véletlen, hogy Madách Tragédiájának fordításairól sorra jelennek meg tanulmányok a *Nyugatban*, s minden esetben az a fő tétel hangzik el: e fordítás megnyitotta a kaput a világirodalmi ismertség felé. A fordításokat egy-egy külföldi színpadi bemutató is követi több-kevesebb sikerrel. A magyar elszigetelt nyitottságot, hogy Európában vagyunk, európaiak, mégis egyedül „finnugorságunkból táplálkozva, betolakodók...”¹⁸ meg kell változtatni, át kell törni a falakat.

A jó fordítások kiváló eszközök lehetnek, de ki írhat ilyet? Aki az eredeti szövegbe bele tud mélyedni, aki tehát jól tud magyarul, és egyben jó költő is.

Melyek a legsikeresebb Madách fordítások? A *Nyugat* segítségével bepillantunk a német áttét sikersorozatába. Az *ember tragédiája* hamburgi sikeréről maga a fordító, Mohácsi Jenő tudósít 1937-ben: Németh Antal színpadi rendezése elérte Madách számára a német befogadást. A drámai költemény világirodalmi jelentőségét elismerik a német lapok, erényei: belső megrendültség, bölcséleti komolyság, vizionárius erő. Az expresszionista stílusú előadásnak óriási sikere van, leginkább, nem véletlenül, a londoni színtnek, mely a háború félelmetes víziója. Ne feledjük, 1937-et írunk, de írhatnánk 1945-öt, 1956-ot vagy 2022/2023-at is, és az évek a végtelenbe mutatnak!¹⁹ Mohácsi Jenő fordításáról többen is írnak érdekes tanulmányokat: Turóczi-Trostler József a nyelvi problémákat veti fel. Az eddigi német fordítások (1865 és 1933 között nyolc) fausti nyelvet adtak. Nem tudják Madách fojtottan lírai körét visszaadni, egyedül Mohácsi Jenő próbál szakítani az eddigi örökséggel. Pátosz nélküli nyelvi

16 Aurélien Sauvageot: Souvenirs de ma vie hongroise. Édition Corvina, Bp., 1988. In Madácsy Piroska: *Francia szellem a Nyugat körül*, 275.

17 Meillet: Európa nyelvei, 1918. Válasz: Kosztolányi: Egy nemzeti nyelv védelmében. *Nyugat*, 1930. júl. 16.

18 Zolnai Béla: La littérature hongroise. In *Visages de la Hongrie*. Bp., 1938, Presses Universitaires de Hongrie, 1.

19 Mohácsi Jenő: *Az ember tragédiája* Hamburgban. *Nyugat*, 1937, 6. sz., 457–458.

realizmussal tolmácsolja Madáchot, bár így ellentmond a drámai vers eredendő küldetésének. Mégis méltán képviseli Madáchot Európa előtt,²⁰ mint ahogyan a bécsi bemutató sikere is bizonyította mindezt 1934-ben. 3 hónap alatt 25 előadás a Burgtheaterben. Bécs – Európa kapuja. Kárpáti Aurél szerint – mi kell a sikerhez? Jó fordítás, jó rendezés, mely az európai kultúrába való beilleszkedést szolgálja.²¹ Az előadás-kritika kapcsán újabb disputa is kialakul. Mohácsi Jenő, a fordító reagál Kárpáti Aurél kritikus megjegyzéseire. Jelzi, valóban, fő célja a Tragédia „faustalanítása” volt. A fordító magára vállalja a szentségtörés bűnét, hiszen kihagyja a *Faustra* emlékeztető részeket: pl. a Föld szelleme a harmadik színből; a második Kepler-jelenet stb.²² De az előző sikertelen bemutatók oka elsősorban az volt, hogy Faust-utánzatnak gondolták. Most, ezen túllépve, az előadás missziója – ráirányítani a kultúrvilág figyelmét e zseniális, eredeti magyar műre. A fordítás szülőhelye is a *Nyugat* folyóirat, amely 1926. dec. 1-jén már közreadott 12 fordított sort és a fordító elgondolkodtató tanulmányát a tragikus világlátás feloldható vagy feloldhatatlanságáról a műben. Ádám kétkedése erősebb, mint az Úr szava?²³ Mohácsi majd visszatér még a fordításhoz 1939-ben, amikor a bécsi bemutató kisjubileumát ülik. Hermann Röbbeling igazgató rendező 10 előadásra számított – 30 lett belőle. Bernben is lesz bemutató. De Berlinben új fordítást, átdolgozást fognak bemutatni egy német dramaturgtól, aki egyetlen szót sem tud magyarul...

Szerencsére az olasz fordító, A. Widmar kitűnően beszéli nyelvünket, ő a budapesti olasz követség sajtóattaséja. Az olasz áttét Milánóban jelent meg 1936-ban, Berzeviczy Albert előszavával. Lányi szerint kitűnő a fordítás, néha jobb, mint az eredeti, dallamos, ékesszóló nyelvi sodrás, filológiai és filozófiai elmélyítés jellemzi.²⁴ Hátra van még a szlovén fordítás hírül adása 1939–40-ben, amely szép munka, eredeti magyar szövegből, Ljubljánában.²⁵ De ami a legfájóbb, a francia fordításokról alig esik szó, inkább a párizsi bemutató érdekességéről és furcsaságáról, amely egy új színjátszási formában, bábszínházban valósult meg. Két szereplővel játszanak: Ádámmal és Luciferrel, a háttérben a történelmi képek víziója. Ami a drámából megmarad – az az egyívű, zárt gondolati költemény. Illusztrációk – egy szimbolikus előadásban – a jövő modern bemutatóit készítik elő. Theisz Alfréd meg sem említi a francia fordító nevét...?²⁶ Mi tudjuk, a Tragédia negyedik francia fordításáról van szó. Már előbb, Guillaume Vautier fordítása, az elkészülés után sok évvel, 1931-ben jelenik meg a budapesti *Librairie*

20 Turóczi-Trostler József: Madách németül. A nyelvi probléma. *Nyugat*, 1934. 4. sz., 226–229.

21 Kárpáti Aurél: Az ember tragédiája a Burgtheaterben. *Nyugat*, 1934. 10/11. sz., 795–797.

22 Vö. Cs. Juhász László: R. F. Arnold Madáchról. *Széphalom*, 1930, Szeged, 7–9. sz., 14–15.

23 Mohácsi Jenő: Disputa a Burgtheater Madách előadásáról. *Nyugat*, 1934, 10/11. sz., 597–600; Mohácsi Jenő: Egy Madách-bemutató kisjubileumán. *Nyugat*, 1939, 2. sz., 139.

24 Lányi Viktor: A. Widmar Madách fordítása. *Nyugat*, 1936, 8. sz., 145–146.

25 Pável Ágoston: Az ember tragédiája – szlovénul. *Nyugat*, 1940, 3. sz., 148–150.

26 Theisz Alfréd: Bábtragédia. *Nyugat*, 1938. 1. sz., 78–79.

Française sorozatban Fóti Lajos előszavával, aki a magyar klasszikusokat bemutató sorozat kiadóigazgatója volt.²⁷

A bábszínházi előadásra az 1937-es párizsi világkiállítás alkalmából kerül sor. Az előadásra a mű fordítását Cselényi-Walleshause Zsigmond és Fernand Pignatel készítették el. A bemutató sikerét magyar és francia művészek együttműködése garantálja. Már a Comédie Française készül a művet előadni, de a háború mindent meghiúsít egy időre. A Tragédia első franciaországi kosztümös, díszletes színrevitele csak 1992 márciusában lesz a párizsi Színiakadémián (Rousselot adaptációjában).²⁸ A francia befogadásnak tehát nem kedveztek a két világháború közötti évek.

S még kihagytam a félig sikerült amerikai fordítást, amely Vajda nyers próza-fordításából Meltzer Zoltán sima, szép angol verseivel készült túl archaikusan a modern témához. Jessica North költőnő chicagói kritikája meglepően korszerű prófétának tartja Madáchot, akinek minden jóslata valóra vált eddig. S mi vár még ránk? A megjövendőlt jégkorszak? A világ pusztulása? Madách nagy költő, aktuális költő.²⁹ Itt kell megjegyeznünk, hogy Andor Csaba Madách kutató szerint napjainkig mintegy 33 különböző nyelven megjelent Tragédia fordítás van. Így Madách neve lett a legismertebb Petőfi és Jókai mellett a világirodalomban.

A fordítások közül tehát Mohácsi Jenő német nyelvű fordítása kelti a legnagyobb visszhangot. Nem véletlenül – irodalom és politika összefonódnak. De a bizakodás nem válik be, a német siker nem nyit kaput igazából Európába Madách számára. Hiába hirdeti Galsworthy a PEN Clubok nemzetközi kongresszusán Budapesten 1932-ben a kultúrák konszenzusát Európa civilizált népei között, amely az igazságon és a nemzetek közti egyenlőségen alapul – az újabb pusztító háború elsöpri a kultúrák közti párbeszédet. S marad: a világirodalmi áttörés helyett az itthoni bemutatók jelzése vagy kisebb polémiák Madách művéről.

1934: a Tragédia bemutatójának 50 éves jubileuma a hazai előadások ismeretetésének éve a *Nyugatban*. Tíz cikk jelenik meg ötven év margójára. Horváth Árpád visszatekintő tanulmányban elemzi a Tragédia színpadi múltját, úgy

27 Az előző fordítás Charles de Bigault de Casanove tollából a *Mercure de France* című folyóiratban jelent meg folytatásokban, 1837-ben. E fordítás előszavának írója, Louis Dumur (1863–1933) francia regényíró a „szörnyű romantika” termékének nevezi a drámát, de Madách gondolatait már ő is időn felül állóknak tartja, „Belle oeuvre qu’il faut lire...” *Mercure de France*, 1897, XXI, 202.

Vö. még Madácsy László: Az ember tragédiájának első francia nyelvű fordítása és fogadtatása. *Acta Universitatis germanica et romanica Tomus II*. Szeged, 1967, 45–53.

28 Lásd bővebben: Madácsy Piroska: Aurélien Sauvageot és tanítványai Madáchról. II. *Madách Szimpózium*, 1994, 93, 1–108.

29 Binét Menyhért: Madách Amerikában. *Nyugat*, 1936. 5. sz., 407–408.

A fordítások részletesen Radó György–Andor Csaba: *Az ember tragédiája a világ nyelvein*. Balassagyarmat–Szeged, 2014, Madách Irodalmi Társaság, 470.

érzi, a tradíciók figyelembevételével kell változtatni az előadások koncepcióját. A jövő útja: a szimbolikus játéktípus, költészet és színpad egysége.³⁰ Egyesek szerint Paulay Ede szöveggönyve és rendezése óta nem sok történt. (Kivétel Huszti Sándor 1926-os misztérium-rendezése.)³¹ A Szegedi Szabadtéri Játékok előadásáról három tanulmány jelenik meg.³² Mohácsi Jenő a szegedi bemutatót fontos állomásnak tartja – dicséri az előadótéri adottságokat, a tömegek mozgását, a színháztechnikát, a nagyszerű akusztikát.³³ De Schöpflin Aladár már fanyalog: a népszerűsítő, hatásvadászó előadás eltávolodott Madách szellemiségétől, a drámai költemény lényegétől. A nyílt téren elvész Madách költői ereje, csak a revue jelleg marad meg. Balassa József nyelvészként pedig bírálja a színházi beszéd helytelen hangsúlyozását.³⁴ Az itthoni bemutatók közül az 1937-es Nemzeti Színházi (Németh Antal rendezése) sem tetszik Schöpflinnek,³⁵ visszalépésnek érzi, mert a látványelem elnyomja a szöveget. Ugyanakkor az 1939-es Nemzeti Kamaraszínház-i, amely ugyancsak Németh Antal rendezési kísérlete, minden látványt elvet, csak az elsőrendű érték marad: a költészet. Eredményes színházi kísérlet: Madách szelleme és filozófiája győzött. Nem véletlenül. 1939-ben kitört a II. világháború.

Persze a harmincas évek végén történnék más érdekes dolgok a Tragédiával. Rádiójáték-feldolgozás, lemezkiadás, sőt filmreviteli terv! A modern megszólaltatások azonban a *Nyugat* hasábjain megjelenő kritikust elborzasztják. Bory István, bár újszerűnek nevezi Németh Antal hangjátékát, rossznak tartja Szabó Lőrinc színek elé írt összekötő szövegeit, a Tragédia szövegelhagyásait (4139 sorból 2123 elmaradt). Öncélú a rendezés, az átdolgozás veszélyes, Madách Imre nem való mikrofon elé, sőt „fekete lemezre” sem.³⁶ A felére rövidített modern feldolgozás helyett maradjon meg csak a mű könyvalakban. S mennyire igaz van! Bár lehetne a Tragédia az egyetemes magyarság első világfilmje, 1940-ben Mohácsi Jenő úgy érzi, a madáchi gondolatok elsikkadnak majd a vizualitás hatásvadászatában. A Tragédia nem filmszerű, félni kell tehát a filmreviteltől.³⁷

30 Horváth Árpád: Madách a színpadon. Ötven év margójára. *Nyugat*, 1934, 2. sz., 119–122.

31 Kürti Pál: Az ember tragédiája a színpadon. Németh Antal tanulmánya. *Nyugat*, 1934, 12/13. sz., 90.

32 Mohácsi Jenő: A szabadtéri Tragédia. *Nyugat*, 1934, 16. sz., 224–228.

Schöpflin Aladár: A szabadtéri Tragédia, II. *Nyugat*, 1934, 16. sz., 227–228.

Schöpflin Aladár: Bemutatók. *Nyugat*, 1937. 12. sz., 461–466.

Vö. Lugosi Döme: A szegedi szabadtéri játékok története (1931–1937). Bp., 1938. „A színpad” kiadása.

33 Lásd bővebben Gyémánt Csilla: Varga Mátyás évtizedei és a Tragédia a Szegedi Szabadtéri Játékokon, In *VIII. Madách szimpózium*. Balassagyarmat, 2001, 105–120.

34 Balassa József: Utóhang Az ember tragédiája szegedi előadásához. *Nyugat*, 1934, 17/18. sz., 285–286.

35 Schöpflin Aladár: Színházi események. *Nyugat*, 1939, 6. sz., 414–418.

36 Bory István: Madách a mikrofon előtt. *Nyugat*, 1936. 3. sz., 224–228., 4. sz., 297–298.

Bory István: Madách a fekete lemezen. *Nyugat*, 1938. 4. sz., 317–319.

37 Mohácsi Jenő: Az ember tragédiája és a film. *Nyugat*, 1940, 1. sz., 62–64.

A modern elemzésekkel kapcsolatban két figyelemre méltó tanulmányt is olvashatunk: az egyik Mohácsi Jenő német fordítása kapcsán 1934-ben, másik Barta János Madách tanulmányáról 1931-ben jelenik meg. Rótein Géza a pszichoanalitikai értelmezés módszerének illusztrálására elemzi Ádám álmát, Schöpflin Aladár pedig a lélektani adottságokból kiinduló első characterológiai Madách megközelítésnek tartja Barta munkáját. Összességében a fentebb idézett, *Nyugatban* megjelent tanulmányok kissé mechanikusak, kevésbé elmélyültek, elmaradnak az 1923-as esztendő születésnapjára emlékszámanak színvonalától. Ezért érezzük most még fontosnak a *Széphalom* Madách recepciójáról szólni, mely éppen a harmincas években teljeseedik ki.

A *Széphalom* című folyóirat 1927-ben Szegeden indul Zolnai Béla szerkesztésében. „Az irodalmat nem csupán a maga elszigeteltségében és öncélú formájában vizsgálja, hanem igyekszik az irodalmi tünetek mögött mélyebb értelmet – az emberiség, a nemzet világnézeti, gondolati változásainak emanációját – keresni” – írja maga Zolnai a folyóirat ars poeticájáról.³⁸ Zolnai levelezése Kazinczy mércéjű és léptékű. Nem véletlenül választja a *Széphalom* címet folyóirata számára. S bár Szegedről nézi a világot, mások szószólója is akar lenni. De az európaiság szellemét nem az utánzásban, hanem a közös érték fellelésében keresi.³⁹ A *Széphalom* iskolateremtő irodalmi műhellyé válik,⁴⁰ írói nemzetközi csapatból kerülnek ki,⁴¹ a folyóirat komparatista szellemű, főleg Zolnai tudományos elképzeléseit követi. Témáik: a nemzeti irodalmak találkozásai, egy-egy nagyobb európai szellemi mozgalom párhuzamos elemzései. Nem csupán egyes elemeket, motívumokat vetnek össze, hanem később sokszor a filológiai alapozást vegyítik a szellemtörténettel, az *idéés littéraires*-rel, amely a stílusok összehasonlító vizsgálata a világ- és magyar irodalomban. Vizsgálják az írók személyiségét, az író és korát: a befogadó élménye jelen van a mű megalkotásában. Nem a hatáskutatás, hanem a párhuzamok, összefüggések feltárása volt céljuk. 1928-ban a *Széphalom* első évfolyamát méltató kritikák mind hangsúlyozzák a folyóirat bátorságát, pártatlanságát, messzeteleket, magas színvonalú tudományos és irodalmi témaválasztását (Hankiss János, Juhász Gyula, Mészöly Gedeon, Szabó László stb.).⁴²

Így, ennek az irodalomszemléletnek köszönhetően a *Széphalom* érdeklődési köre elsősorban magyar, ugyanakkor interkulturális. A tanulmányok érintik pl. a francia irodalmat, de sokat beszélnek a magyar kultúra helyzetéről Európában. A folyóirat különböző rovatainak címszavai bizonyítják a *Széphalom* sokszínűségét: Alföld–Felső-Magyarország, Erdély, Visszhang, Eszmetöredékek

38 Zolnai Béla: Irodalomtörténeti alapfogalmak. *Széphalom*, Szeged, 1930, 144.

39 Vö. Juhász Géza: Európai irodalom és magyarság. In *Izenet*, 1934. május, Szeged, 37–43.

40 Vö. Fried István: Regionalitás és közép-európaiság. A fiatal Baróti Dezső irodalomszemléletéhez. *Tiszatúj*, 1997. márc., 112–113.

41 Pl. Aldo Dami, Henri Grenet, Jean Carrère stb.

42 Sajtóvélemények a *Széphalom* első évfolyamáról. In *Széphalom*, 1928, 9–10. sz. Függelék.

stb. Fontos hídszerepet tölt be a *Széphalom* Magyarország és a határon túli magyar irodalmak között. S gyakran veti fel a legújabb irodalomelméleti, irodalomtörténeti problémákat, irodalmi vitákba kapcsolódik be (Ady-vita, vita Proust körül), vagy bemutatja a külföldi intelligencia újdonságait, pl. Paul Van Tieghem új világirodalom-történetét. A *Széphalom* a magyarság önmagára eszmélését kívánja előmozdítani: „Filozófiai elmélyülés és idealizmus; európai kultúra és a magyar régiség életrekelteése, modern szellemiség és hagyománykeresés... Ó és új magyarság szintézise...”⁴³ Így jelennek meg klasszikusok és modernnek az irodalmi műhelyben együtt. De a klasszikusok mindig modern értelmezésben, mint Madách is. Már 1928-ban megjelenik egy érdekes vers Madáchról.

Madách⁴⁴

Úgy látom, amint mélabús szemével
A táj felett tünődik réveteg,
Míg lelkén egyre nyomasztóbb az éjjel
És egyre inkább érzi, hogy beteg.

Úgy látom, őt... Vívódik önmagával.
Ádám kél lelkén örök-emberül.
Amint érzi: a tett egy sóhaján hal
El lelkünknek, ha vad mérgünk elül.

Úgy látom őt ... Nem jó szemére álom.
Losoncon bál van. (Holnap hamvazó.)
És asszonya ma nélküle a bálon...

Úgy látom őt ... Künn szél süvít a tájon
És álmokat szítál alá a hó,
Amint sóhajt: – „Én rémes árvaságom!”

Palasovszky Béla (Szentés)⁴⁵

Az 1930-as években aztán gyakrabban elemzik Madácht a folyóirat-kötetekben. S ez talán nem véletlen, ez a szerkesztői koncepció Zolnai nemzetközi,

43 *Széphalom* – mottó. 1927. jan. 1.

44 Palasovszky Béla: Madách (vers). *Széphalom*, 1928, 20.

45 Sátoraljaújhely, 1899. VII. 19. – Budapest, 1974. II. 18.) Jogi tanulmányok Pécsen, Egerben, 1921, 1925-től Csongrád megyei aljegyző, főispáni titkár. 1944-től Budapesten ügyvéd. Versei és novellái Szentésen és Budapesten jelentek meg. Kötetei: *Őszi harmat után* (Mindszent, 1926), *A szolga énekel* (Szentés, 1927).

főleg francia kapcsolatainak erősödésével is egyre mélyebben világítja meg az európai irodalmi, szellemi áramlatokat, az összefüggéseket. Tudja, hogy a világ-irodalmi kánonba csak akkor kerülhetünk, ha klasszikusainkat Európa is felfedezi. Azonban ehhez magunknak kell előbb újraértelmeznünk értékeinket.

Európa és magyarság? Egyetemes kultúra vagy nyugati kultúra? A kultúra vulgarizációja alulról fölfelé vagy felülről lefelé történjen? Zolnai leszögezi: „van azonban egy fontosabb vulgarizációs hatás is: a vízszintes hatások, amik egyik néptől a másikhoz vezetnek. Ezen a téren azonban a kis nemzetek nagy hátrányban vannak a nagy nemzetek mögött. Kultúrájuk, irodalmuk, művészetük ismeretlen terület, és míg a nagy nemzetek középszerű tehetségei az egész világot meghódítják, a kis nemzetek lángelméit föl sem fedezik...”⁴⁶ E fájó kérdés megoldásához kapcsolja tehát szerkesztői mentalitását a *Széphalomban*, s így közelítik meg munkatársaival Madáchtól is: egyetemességében és egyediségében.

A Madáchról szóló tanulmányok filozófikusak, modernek. Főleg 1930 és 1936 között jelennek meg, igen sok francia vonatkozást érintve, és szélesítve a látókört: Madách és Lammenais, Madách és Lamartine, Madách és Napóleon... vagy éppen bécsi nézőpontot közvetítve, hiányérzetet keltve. Előfordul persze, hogy csupán részproblémákat vetnek fel: mint egy-egy eszme nyelvi elemzése, vagy a szerzői utasításokhoz kapcsolódó megjegyzések. De lényegében a *Széphalomban* visszatérő témaként jelenik meg Madách, jelezve, hogy Zolnai szellemtörténeti irodalomtolmácsolásában is újra és újra gondolkodásra készítő író és mű.

A tanulmányokat olvasva az első és legfontosabb benyomásunk: mindenképpen bizonyítani akarják, *Az ember tragédiája* nem Faust-utánzás. (Mint ahogyan a *Nyugat* Madách-bemutatása is erre törekedett.) Juhász László cikkei egy csokrot alkotnak ebben a témában.⁴⁷ Szerinte Madách esetében nem német, hanem francia hatásról van szó, illetve a romantikus szemléletmódok találkozásáról. Lammenais filozófiája és Lamartine misztikus emberiség-sors álmái vannak jelen a *Tragédiában*.⁴⁸ Már Kármán Mór ír erről (*Budapesti Szemle*, 124. kötet): Lammenais: *Esquisse d'une philosophie* című munkája hatással volt a *Tragédia* első részére. Juhász László szerint Lammenais 3 könyve jöhet számításba: „Paroles d'un croyant” (megvan Madách könyvei közt Börne fordításában *Worte des Glaubens* címmel), „Le Pays et le Gouvernement” et „Livre du Peuple”. A tanulmányíró több idézettel próbál bizonyítani:

Lammenais látnoki stílusban kritizálja a fennálló viszonyokat, s jósolja, hamarosan minden megváltozik, mert minden összeomlik. Ezzel azonos Madáchnál Péter apostol beszéde, mely háborzongatóan fígyelmeztető.

46 I. m. 218.

47 Gr. Juhász László: Madách és Lammenais. *Széphalom*, 1930, 3–4. sz., 89–92.

48 Juhász László: Madách és Lamartine. *Széphalom*, 1931, 174–182.

„Nem érzed-é, hogy az ég büntetése
Nehezedik rád.” (1286–1287)

„Szétbomlik a rend, senki sem parancsol
S szót nem fogad. A rablás, gyilkolás
Emelt fővel jár a békés lakók közt,
Utána a halvány gond, rémület
S égből, földről se részvét, sem segély.” (1290–1294)

Vagy a londoni szín részletei pl. a halálraítélt munkás bűnbeesése.

„Ádám: Velőt fagyasztó látvány, mit kísérsz?
Ki mondja itt meg, melyik bűnösebb,
Avagy csupán a társaság, talán...?
Hol ez rohad, buján tanyáz a bűn.”

A társadalom hibás tehát a bűnözés terjedéséért! Lammenais és Madách is elítéli a különböző társadalmi osztályok közötti egyenlőtlenséget, pl. a falanszter jelenet két sorában:⁴⁹

„TUDÓS: Ez a szegénynek rabszolgája volt.
ÁDÁM: Mint a szegény meg ökre gazdagoknak.” (3274–3276)

Természetesen tudjuk, Madách a szociális problémák iránt érzékeny – Lammenais is, így nem lehet közvetlen hatásról beszélni, de a Lammenais-könyvek olvasmányélményei jelen lehetnek. A szabad szellemű Lammenais – mint tiltott és veszélyes ideák terjesztője – tagadhatatlanul nagy befolyással volt a reformkori fiatal írókra. Annak ellenére, hogy rendőri hajsza indul a *Paroles d'un croyant* olvasói, sőt említői ellen, és egészen 1848-ig Lammenais-ről szólni tilos, (a *Le Monde* számait, melyet Lammenais George Sanddal együtt szerkesztett, pl. elkobozzák), 1834-től kezdődően mégis több reformkori folyóirat cikkében olvashatunk Lammenaisról, természetesen inkább sátáni mivoltáról.⁵⁰ Elítélik eszméit: a társadalom minden értéke ellen meghirdetett háborút, az Isten nevében elrendelt, uralkodó hatalmakkal szembeni ellenszegülést. E mű „lángoló jel” Európa egén, nem csoda hát, hogy a *Paroles*-t, minél inkább tiltják, annál inkább olvassák. Bizonyára Madách is, aki könyvtárában őrizi e tiltott könyveket,

49 Juhász László utána nézett: Lammenais mind a négy könyve (Szűcsi József, Madách Imre könyvtára, Magyar Könyvszemle, 1915, mind a 4 munkát felsorolja), a Nemzeti Múzeum könyvtárában lévő Madách gyűjteményben is megtalálhatók.

50 *Társalkodó*, 1834, 55. sz., 217–218; *Tudományos Gyűjtemény*, 1841, V. kötet, 112; *Athenaeum*, 1841, I, 26. sz., 416; *Athenaeum*, 1840, I, 712, 15, 106, 182, 236.

Kazinczy Gábor fordításai Lammenais-től. Lásd részletesebben Madácsy Piroska: *Francia szellem a magyar reformkorban*. Szeged, 1992, JGYTFK, 21–28.

és a forradalom bukása után újraértelmezi, tagadja a nemzetköziség és testvériség vagy a forradalom eszméjét.

A másik francia romantikus Lamartine, aki jelen lehetett Madách gondolatvilágában.⁵¹ A szerző hosszan sorolja, kik foglalkoztak a francia irodalom Tragédiára gyakorolt hatásával (első Szász Károly: Az ember tragédiájáról,⁵² majd Erdélyi János, Lukács Móric stb., s végül Pais Dezső: Madách és Lamartine).⁵³ Juhász László ez utóbbi tanulmányt akarja kiegészíteni, illetve pontosítani, filológiai és szellemtörténeti módszerrel, először idézetekkel bizonyít, majd szellemi áramlatok és gondolkodásmódok találkozásáról ír. Már Pais is két feltevést akar bizonyítani: a Jocelyn előszava és a *Chute d'un ange* két Avertissement-ja hatással voltak Madách alapeszméjére, valamint művének szerkezetére – Lamartine gondolatai felismerhetők. Megjegyzendő, maga Zolnai is így nyilatkozik Madáchról: „Azt, amiről csak álmodott a francia romantika; megrajzolni az emberiség történetét egy széles körű költeményben, Madách történelmi tablói megvalósították” – Madáchot a legnagyobb magyar filozófus költőnek tartja.⁵⁴

Juhász László még fokozza ennek az elképzelésnek a helyességét. Lamartine is az emberi szellem történetét akarta megírni. Vajon a Gondviselés által kijelölt úton hogyan halad az emberiség a tökéletesülés felé, miközben az ember csupán egyetlen kicsiny porszem a nagy mindenségben, és a hős oldalán mindig ott van a nő? Lamartine tervezetét Madách megvalósítja. (A Jocelyne alapvető gondolata Madáchnál is megvan: 524–531. sor.

Csak azt ne hidd, hogy e sár-testbe van
Szorítva az ember egyénisége..)

De az összehasonlító párhuzamok inkább a Madách és Lamartine közti lelki rokonság, lírai magatartás megnyilvánulásai.⁵⁵

A fiatal Madách, éppen úgy, mint barátja, Bérczy Károly, jól ismerte Lamartine lírai verseit, pl. a *Le lac* (A tó) címűt. Mint ahogyan a francia romantikusok is Lamartine költészetét ihlető forrásul szomjazták! Korai lírai verseikben felfedezhető bizonyos Lamartine rajongás, a romantikus hitvallás erősödése. Legfőbb témáik Lamartine-hoz hasonlóan a lét problémái, természetrajongás, szabadság, szerelem stb. Madách költeményei ugyanakkor az emberiség, a világtörténelem alapkonfliktusait vetik fel, és bennük a Tragédia gondolati, érzelmi előtörténetére ismerünk.⁵⁶ És felfedezhetjük soraiban Lammenais tanítását is:

51 G. Juhász László: Madách és Lamartine. *Széphalom*, 1931, 174–182.

52 Szász Károly: Az ember tragédiájáról. In *Szépirodalmi Figyelő*, 1862.

53 Pais Dezső: Madách és Lamartine. *Egyetemes Philológiai Közlöny*, 1919.

54 Béla Zolnai: La littérature hongroise. Extrait du livre, in *Visages de la Hongrie*. Bp., 1938. Les Presses Universitaires de Hongrie, 16.

55 I. m. 177.

56 Lásd részletesebben Madácsy Piroska: Újabb adalékok Bérczyről és Madáchról. In *VIII. Madách Szimpózium*. Balassagyarmat, 2000.

a társadalmi igazságtalanság szemlélete eltávolítja a hagyományos hitrendszertől,⁵⁷ keresi az eredeti kereszténység által hirdetett egyetértést és szabadságot. Így teljes a lírai és drámai életmű, a gondolatiság csírái kezdettől jelen vannak. A kérdés még az, s máig vitatott, mennyire tudott franciául Madách? E kérdés Petőfivel kapcsolatban is gyakran felmerül. De bizonyítható, a magyar romantikusok francia nyelvtudása elegendő volt ahhoz, hogy olvassák és értsek a francia irodalmi műveket, a filozófiai és politikai gondolkodókat. Juhász László a Madách könyvtárában fellelhető 115 francia nyelvű könyvre utal, valamint a *Vegyes Jegyzetek* című Nemzeti Múzeumban található kéziratra, ahol többek között Descartes, Montesquieu és Michelet gondolatainak fordítása található Madách tollából. Madách levelei is érdekfeszítőek, pl. Madách Szontágh Pálnak írt 1843. okt. 31-ei levelében Sue: *Mystères de Paris*-ját dicséri lelkesen vagy az 1864. febr. 17-én írt francia nyelvű levél, amelyet a talán első, de soha fel nem lelt francia Tragédia-fordítás kapcsán ír Monsieur Ludovic Rigoudaudnak. Ez azonban nem elküldött levél, mert az újságíró közben Pestről eltávozott, címét nem hagyta hátra. Végül, de nem utolsósorban, kiemelhetjük még Madách George Sand tanulmányát a *Léliáról*.⁵⁸

És a konklúzió – a francia romantikusok, mint Sand vagy Hugo, Sue vagy Lamartine, nem az utánzás vagy a közvetlen hatás szintjén vannak jelen a Tragédiában. De jelen van a romantikusok műfajteremtő szándéka, az emberiség-költemények megalkotása. Jelen van az a romantikus felfogás, hogy „az ember a végtelennek a megnyilvánulása a véges létben, a személyes lírai kitörések, a nő eszményítése és lealacsonyítása, és főleg: a tárgy, az emberiség történetének egy ciklikus munkában való földolgozása”.⁵⁹

Romantikus mű tehát a Tragédia és az egyetemes romantikus szellemi atmoszféra része, nem a *Faust* vagy más mű utánzata. Juhász László tanulmányai összefoglalóan és elmélyítve megjelennek az *Études Françaises* sorozatban is, francia nyelven.⁶⁰ Eckhardt Sándor az *Egyetemes Philológiai Közlöny* 1931-es évfolyamában jelzi: nagyon fontos, hogy a szegedi egyetem francia intézetében készült alkotásokat francia nyelven is publikálták, és így bekapcsolódnak a francia nyelvű irodalomtörténetbe.

Juhász Lászlót felháborítja, hogy a *Tragédiát* sokan félreértelmezik, és a fordítások félreérthetőek. Ezzel kapcsolatban R. F. Arnold, a bécsi egyetem ismert tanárának *Az ember tragédiájáról* írt nyilatkozatát bírálja.⁶¹ Arnold, a már ismételt

57 Vö. Horváth Károly: Madách Imre, 15–26. Horpács, Mikszáth Kiadó, Élet-Mű-Kalauz 2, 53.

58 Lásd bővebben: Madácsy Piroska: Madách Imre és barátai. *Hitel*, 2023/1, 55–65, Petőfi és George Sand. *Hitel*, 2022/8, 103–116. Gondolatok Madách könyvtárában. *Hitel*, 2020/7, 93–107.

59 I. m. Juhász László, 181.

60 Publiées par l’Institut Français de l’Université de Szeged. Un disciple du romantisme français. Madách et La Tragédie de l’homme. Par László Juhász, 1930.

61 R. F. Arnold Madáchról. *Széphalom*, 1930, 14–15.

beállítás hngsúlyozza: Madách műve nem egyéb, mint a *Faust* unalmas könyvdráma alakjában megírt kópiája. Később változtatott véleményén: a mű nem unalmas, hanem értelmetlen számára, mert nem tud magyarul. Azután mégis rámutat a páratlan dimenziókra, és arra, hogy a mű inkább filozófiai költemény, mint dráma. De mélyebben nem elemez, s tovább is egyoldalú marad befogadása. Milyen sajnálatos ez a beállítás – szögezi le Juhász László –, s ezen csak mi, magyar írók, kritikusok változtathatunk. Kölcsonösen kell feltárnunk egymás ismeretlen kulturális és irodalmi értékeit.

A fentebb említett Lamartine-ra vonatkozó tanulmánynak van egy érdekes és mulatságos visszajelzése, melyet maga Zolnai glosszáz meg a *Széphalomban* Madách és Napóleon címmel.⁶² Igaz, hogy Juhász ezt írta: „Hugo bálványának, Napoleonnak még a neve sem fordul elő a Tragédiában”? Tolnai Vilmos ezt tagadja, és levelet ír, *Az ember tragédiája* XI., 3896–3897. sorát idézi:

„Mi lesz Napoleon, ha büszke útját
Nem egy nép vére egyenlíti ki?”

Zolnai köszöni a megjegyzést, szerinte ez még jobban bizonyítja Madách francia romantikához való kapcsolódását. De „A kérdéssel kapcsolatban felvethetjük a kérdést: miért nincs a magyar klasszikusoknak indexszel ellátott kiadása?” S e dilemma ma is aktuális.

A további Madáchra vonatkozó tanulmányok ismeretlenebb kritikusoktól kevésbé érintett problémákról szólnak, igazi filológusi csemegék. Hogyan változott a szavak jelentése az elmúlt száz-kétszáz év alatt, egyértelműen lehet-e jelentéstanilag elemezni 19. századi szövegeket? Tudjuk, Zolnai stilisztá is, ezért szívesen közli Háy Albert „eszmetöredékét” *Kétség és remény* címmel. E fogalmak jelentésváltozásai, látszólagos ellentmondásai összirodalmi szinten is érdekesek, de Madáchnál csak szövegközi helyzetben értelmezhetők.

Tragédia I. Lucifer:
„Te anyagot szültél – én tért nyerék,
Az élet mellett ott van a halál,
A boldogságnál a lehangolás,
A fénynél árnyék, kétség és remény.
Ott állok, látod, hol te, mindenütt,
S ki így ösmérlek, még hódoljak-e?”
(127–133. sor)

Lehet-e az ellentétpároknál, a kétség és remény kifejezést a luciferi gondolkodásmódhoz sorolni? Holott sokan a reményt csupán Istenhez kapcsolják. Igen, ha a reménytel felelőtlen optimizmusnak értelmezzük Madách történet-bölcséleti

62 Zolnai Béla: Madách és Napóleon. In *Széphalom*, 1931, 60.

rendszerében, ha az ember éppen a logikus következményeket veti el. A kétség viszont a gondolkodó emberhez méltó magatartás, hiszen az összes megismerhető lehetőséget számbaveszi, amelyből erkölcsi cselekvések lehetségesek. Házy Albert Madách életére és korára vonatkoztatja a felelőtlen reménykedésből fakadó tragédiákat.⁶³ „A remény nem ösztönző, hanem kábítóser” – idézi a filozófiai szentenciát. Nem tudom, egyetérthetünk-e ezzel? Hiszen mindkettő előrevisz: a kétség is és a remény is... Igaz, a 19. sz. fordulóján a preromantikus valómásköltészet legtöbbször kiábrándult a „reményből” – Földiekkel játszó égi tünemény, Istenségnek látszó csalfa, vak Remény... (Csokonai).

A másik tanulmány még különlegesebb: a mű szerepjátszása és az alapeszmék közötti összefüggéseket keresi.⁶⁴ A „jelmezekre” való utasításokat maga Madách adja, mikor Ádám életkorát meghatározza, „fiatal, erődús, élemedett” s egyre öregebbnek, az eszkimó színben „egészen megtört aggastyánnak” nevezi. De ezt az utasítást nem lehet a belső üzenet nélkül értelmezni. Ádám, a felsőbbrendű ember, a zseni is alá van vetve a Föld, az emberiség közös sorsának – az elmúlásnak. Van-e az egyéb jelmezes utasításokban az alapeszmére mutató tendencia? – teszi fel a kérdést a cikkíró.

Ádám „átváltozásai” felelnek erre: Napisten fia – hadvezér – főúr – lovag – tudós – antiszociális lény – majd a falanszterben aszociális torz alak, végül az eszkimó jelenetben a fáraói kép groteszk mása. Gerhauser szerint, a történelmi jelmezek rendszert alkotnak, s jelzik: az emberiség a vezetésére hivatott zsenit fokozatosan kizárja sorsának intézéséből. Ez a vezére vesztett emberiség tragikumuma – a zseni fokozatosan elveszti uralmát a gondjaira bízott emberiség felett: ez a rangja vesztett zseni tragikumuma. A kettő együtt a világ történelme.⁶⁵ Gerhauser Madách-értelmezése kétségkívül a 20. század „tragikus magyar sors” történelemszeméletét tükrözi, s előrevetíti vagy felidézi a vezér, a hatalom bukásának lehetőségét. Aprólékos elemzésével bizonyítani kívánja, hogy a részlet-eredmények is csak az egész megértését szolgálják. Mint ahogyan ezek a miniatűr Madách elemzések is beleillenek Zolnai és a *Széphalom* magasabb koncepciójába: magyarság és európaiság, klasszikus hagyományok és modernség a klebelsbergi kultúrpolitika jegyében.

De vajon lehetséges-e akaraterővel, a nagyobb tudás hatalmával, az ún. „kultúrfölénnyel” visszazerezni elvesztett európai pozícionkat? Ezt a kérdést Zolnai számtalanszor felteszi a *Széphalomban* megjelenő eszme-futtatásaiban. S bizony sokszor érezzük, elveszítette már kezdeti lelkesedését, hitét a nemzetközi szellemi együttműködésben. Míg 1927 és 1932 között évenként 12 szám jelenik meg (igaz összevont számok is), 1933 után már nincs rendszeresség a publikálásban.

63 Házy Albert: Kétség és remény. Jelentés tanulmány Madách Ember Tragédiájához. In *Széphalom*, 1936, 9. évf., 12-15.

64 Gerhauser Albert: A rangjavesztett zseni (Az ember tragédiája jelmezei és alapeszméje). In *Széphalom*, 1933, 35-37.

65 I. m. 36.

Ennek oka elsősorban a támogatás hiánya és a politikai háttér változása. Hisz Zolnai a szellemi függetlenség híve, de a harmincas évek második felétől már nehéz annak maradnia. Mégis, a *Széphalom*, ha töredékesen is, még 1944-ig fennmarad (egy ideig Kolozsváron), és Zolnai nem változtatja elveit. 1933-ban a Fédération Internationale des Unions Intellectuelles – (Szellemi Együttműködés Nemzetközi Szövetsége) most Budapesten ülésezik Zolnai részvételével.⁶⁶ Azonban a *Barcelonai kaland* óta igen nagy a változás! A remény – elveszett. A tudósító első keserűbb megjegyzése: az írók távolmaradása. Pedig a szellemi vezető szerep – mint Franciaországban – az írókat illetné, jogosan nálunk is. „Ha íróink egy kicsit európaibbak volnának, amilyenek voltak Bessenyei, Kazinczy, Eötvös idejében”, sóhajt fel Zolnai. A második megállapítása sokkal tragikusabb: érzékeli azt a súlyos atmoszférát, amely a kongresszus fölött lebeg... Mert az a generáció, amely a Fédératiót alapította, még hitt a közös szellemi haladásban, és nem ismerte a háborút. Nem gondolta, hogy a nacionalizmus újabb német értelmezése a fogalmak kavargását hozza; egy chaotikus rapszódia, amelyben bolsevizmus, fasizmus és hitlerizmus néha meglepően ugyanazt a melódiát fújja. A német felszólalók erőszakos prédikációi elrettentik Zolnait, tudja már – és kérdezi is: Milyen szerepe lesz ebben a világban az intellektuális lelkek eszményi egyesülésének, amiről valamikor Romain Rolland ábrándozott, vagy a 18. század filozófusai, Voltaire és Rousseau? Mindez sajnos utópia marad. Mi tudjuk már, hogy az maradt, igazi gyönyörű utópia.

De a harmincas évek végére valahogyan beszűkül s elszürkül a befogadói Madách-kép. Mi ennek az elhalkulásnak, elcsitulásnak az oka? Nyilván, magának a *Nyugat*nak 1941-es megszűnése is, vagy az újabb háború, mely immár elsöpri az irodalmi, kulturális érdeklődést.

Az „egészet” vizsgálva azonban nem lehet kétségünk: a *Nyugat* és a *Széphalom* megfelelt kulturális missziójának, alapjában véve betöltötte közvetítő szerepét Madách vonatkozásában is, a folyóiratok kiteljesítették a Madách-image-t a magyarság és Európa számára. Újragondolták és átérték Madách monumentalitását, örök, egyetemes emberi mondanivalóját. Bebizonyították: nem lehet megkerülni vagy megenni, mert mindaz, amit megjósolt, beteljesedett, és ismétlődik, újra és újra napjainkban is.”⁶⁷

66 Zolnai Béla: Forradalom és szellemi együttműködés. In *Széphalom*. Eszmetöredékek, 1933, 92–94; *Barcelonai kaland*, 1930, 212–222.

67 Alexander Bernát: Nagy emberek. 1938. Bp., 1938, Pantheon kiadás, Madách Imre, 222–232. Vö. André Karátson: Le projet culturel de la revue *Nyugat*, in *Revue de la littérature comparée* 3/1986, 283–294.

Népiség és a lélek válsága

Természetszemlélet és hitélmény Tamási Áron írói világában¹

1.

A válságirodalom bősége meggyőzően tanúskodik arról, hogy a 20. század – a megelőző évszázad viszonylagos optimizmusával szemben – már az egyre fokozódó s egyszersmind egyre mélyülő válságérzet időszaka volt. A krizeológia témájával elmélyülten foglalkozó Hamvas Béla szerint a válságirodalom klasszikus korszaka az első világháborút követő évektől a nagy gazdasági válság kirobbanásáig tartott, vagyis éppen azt az időszakot ölelte fel, amely az ifjú Tamási Áron eszmélkedését is meghatározta. Az 1920-as és 1930-as évek közérzetére nemcsak a pusztító tömegháború és a birodalmak összeomlásának élménye nyomta rá bélyegét, de az emberiség a városiasodás terjedésével az évszázadokig lényegileg változatlan hagyományos életformától is egyre jobban eltávolodott. A gyökérvesztés ezzel általános alapérzetté vált. Ráadásul a válsági világkép meggyőző erejének elvesztésével a szilárd tájékozódási pontok is eltűntek az emberi életből.

Tamási *Cselekvő ifjúság* című esszéjében így vallott a saját generációját is érintő lelki-szellemi válságról: a háború után „azt éreztük, hogy kivetettek vagyunk valami szigetre, ahol tart még az élelem, s azonkívül bőviben van a szabadság, mely azonban gyümölcstelen volt, és rosszindulatú. [...] Eszményeink, melyekkel az iskola és a nevelés kecsegtetett, csúfondárosan cserbenhagytak minket. Feloldva éreztük magunkat jó és rossz alól, s az olyan szavaknak, mint igazság, hazafiság és vallás, nem volt irányító erejük.”² Hogy életük mégsem feneklett meg a léleknek e sivár állapotában, az az ifjúság tudásszomjának volt köszönhető: „mi is kezdettünk megszomjazni és erre-arra vizsgáldtunk, hogy mit

HERNÁDY JUDIT (1989) irodalomtörténész, a Pázmány Péter Katolikus Egyetem Irodalomtudományi Doktori Iskolájának hallgatója.

1 A Magyar Művészeti Akadémia Tamási Áron esszépályázatára benyújtott, II. helyezést elért pályamunka.

2 Tamási Áron: *Virrasztás*. Budapest, 1943, Révai, 263.

tehetnénk a lelkünkbe, amely a gondosan elhelyezett eddigi táplálékot kidobta magából”.³

Tamási más esszéiben is érintette a lelki krízis témáját. Diagnózisa szerint „Válságban van a lélek, akár emberi tartalmát tekintem, akár egyéni színét, vagy magyar jellegét. [...] Beteg a lélek, mert az anyagelvűség olyan világnézetet kényszerített rá, amelyben meg kell nyomorodnia”⁴ (*Gond és reménység*). A benső válságot arra vezette vissza, hogy az ember „Isten és a természet fölött is uralkodóvá tette a társadalmat”, ennek következtében pedig „az együttélés marakodássá vagy hazugsággá lett, [...] az összhang megbomlott, az emberek milliószámra meghasonlottak, az élet számukra teherré változott és céltalanná”⁵ (*A tűz világossága*). Az anyagelvűség terjedése a társadalmi és egyéni életre egyaránt negatív hatást gyakorolt: „Az anyag, melyből a kapzsi vágy egyik felől vagyont gyűjteni óhajtott, míg másfelől a test kényelmére hódította őt: végül igája alá hajtotta az emberi életet és az ő bosszúálló jegyében fordította a világot.”⁶ De utalt a nagyvárosok uniformizált, lélektelen közegére is, ahol a világ „tömegben gyártott embert” és „olcsó mutatványokkal vakította a népet”,⁷ „a színes és erkölcsös egyéniség helyébe” pedig „a tömegember lépett, az értelmes és sokszor művelt szolgáló”.⁸ Az értékszerkezet 20. századi átalakulását pedig így összegezte: „az ember az anyagból »szellemet« teremtett, mely kultúra helyett társadalmi műveltséget adott nekünk, csillagok helyett géppel kápráztatott, nyugalom helyett rohanást ajándékozott, bölcsesség helyett tudományt, természet helyett parkot és állatkertet, Isten helyett aranyat” (*Gond és reménység*).⁹

Tamási fiatalkori vizsgálódásai során jutott arra a meggyőződésre, hogy a megújulás forrásai az egyszerű népi élet hagyományos kereteiben keresendők, s hogy „az új alapja csak a réginek a java lehet”. Mivel a falusi ember távol él a városok világától, „a maga életformája szerint, megőrizve szellemi egészségét” a modern civilizáció által elfelejtett „egyszerű, derűs és egészséges emberi élet” példái közösségeikben még megtalálhatóak voltak (*Érzelem a népiségről*).¹⁰ Tamási úgy látta, hogy a modern „embertördelő világ”-ban, a „lelki szétszakadás” idején a népi életforma értékeit követve lehet csak a lelki krízisen úrrá lenni. S mivel az „egészséges és termékeny világnézet” az Isten, a természet és a társadalom hármasságán nyugszik, „Az Istenhez, a természethez és a társadalomhoz való kapcsolatát mindenkinek rendeznie kell, ha azt akarja, hogy

3 Uo. 263–264.

4 Uo. 452–453

5 Uo. 407.

6 Uo. 450–451.

7 Uo. 451.

8 Uo. 453.

9 Uo. 451.

10 Uo. 447.

aránylagos nyugalom és összhang uralkodjék az életében” (*A tűz világossága*).¹¹ A társadalom szempontjából e célkitűzés a nemzet legértékesebb tulajdonságainak őrzését is magában foglalta: „az emberiség, mint gyakorlati közösség, csupán illúzió: egyedül a nemzeti közösség az, amelyből és amelyre építeni lehet” (*Gond és reménység*).¹²

Elég csak körbetekintenünk mai világunkban, hogy belássuk, a lélek válságával kapcsolatos problematika semmit sem veszített aktualitásából. Ráadásul úgy tűnik, hogy az emberiségnek a 21. század elején további, korábban ismeretlen válságokkal is szembe kell néznie. Ezek a gyakran immár globális hatókörű krízishelyzetek ugyanúgy az egzisztencia megroppantásával és a közösségi életerők felmorzsolásával fenyegetnek, mint ahogy tették azt 20. századi megfelelőik. Tamási számára fontos volt az egzisztenciális érdekelttség felkeltése, az olvasók szemléletmódjára és életére való hatásgyakorlás intenciója. De vajon megőrizték-e alkotásai időszerűségüket, bírnak-e még orientáló erővel a 21. század válságoktól sújtott embere számára? Avagy mit mondanak a Tamási-művek az ember és természet, illetve az ember és Isten helyes viszonyáról?

2.

A lélek válsága Tamási szerint szoros összefüggésben áll ember és természet megbomlott harmóniájú kapcsolatával. „Az emberek milliói ma nem ismerik a természetet, csak néha kirándulnak belé” – írja *A tűz világosságában*.¹³ *Bölcső és Bagoly* című regényes önéletrajzában az elbeszélő ezzel szemben gyermekkori énje első eszmélkedését is a teremtett valóság szépségére való rácsodálkozás mozzanatával kapcsolja össze. Miután a „gyermekrostáló betegség” néhány hétig ágyhoz köti, első útja a betegágyból a kerti körtefa alatt álló padhoz vezet: „valójában akkor vettem észre és láttam meg először az eget és a földet. Azon a napon, amikor gyenge és hervadt gyermeki testtel ott álltam a szabad ég alatt. Mint a mámor, úgy döbönt belém, hogy a néhány hetes lázban és a betegség kínzásában egyszerre megérett a szemem, hogy láthassam is véle, ami vagyon a világban; s megnyílván állott már a lelkem is, hogy emberi örömmel ámulhassak a teremtett világon, amely tündökletes volt, és nagyságában határtalan.”¹⁴ A felidézett élethelyzetet olyan kifejezések írják körül, amelyek arra utalnak, hogy e mély természetélmény a keresztény világképpel is kapcsolatban áll. A gyermek látásmódját ugyanis a szenvedés érleli meg, miután „a halál lábszára mellől” visszatér és „feltámad” a sír képzetét felidéző ágyból. A látványelemek közül a fény kápráztató játéka emelkedik ki, ami a bibliai szimbolikában az

11 Uo. 406.

12 Uo. 443.

13 Uo. 406.

14 Tamási Áron: *Bölcső a hegyek között*. Budapest, 2014, Helikon Kiadó, 73–74.

isteni létszféra földi tükröződésének legalapvetőbb formája. A csodálat tehát a teremtés művére vonatkozik, melynek szépségében a lélek örömet talál, ez az egészséges élvezet pedig azután természetszerűleg életkedvet önt a szemlélőbe. A természet paradicsomi szépsége ezért az isteni kegyelem megnyilatkozása-ként is értelmezhetővé válik, a tájleírás ilyen funkcióban jut szerephez a *Zöld ág* és a *Magyari rózsafa* mellett a *Szűzmáriás királyfiban* is, a templom szakrális terével azonosított havasi mező rajzában.

Tamási műveiben mind a gyermek, mind a felnőtt paradicsomi képzetkörhöz kötődő tájélménye szorosan összefonódik a szülőföld gondolatával. Az egyéni élet szemszögéből tekintve ugyanis a szülőföld az Édenkerttel analóg attribútumokat hordoz: mindkettő egyetlenként tételeződik, s a földi létezés térbeli kezdőpontján áll. A *Szülőföldem*ben szereplő bilincs-képzet azokra az elszakíthatatlan kötelékekre utal, amelyek az embert szülőföldjéhez kapcsolják, és egyfajta megtartó erőt képeznek, hasonlóan az égi hazához fűző szellemi szálakhoz. Másfelől a táj hatással is van lakóira, nem pusztán anyagi valóság. Az erdélyi táj ábrázolása ezért is történik gyakran antropomorfi, megszemélyesítő módon: saját szelleme, géniusza van, a természet együtt él, lélegzik az emberrel.

A gyermek természetélményéből azonban még hiányzik a földműveléssel vagy állattartással együtt járó verejtékes munka tapasztalata. A bibliai mítosz szerint az Édenkertből való kiűzetés ítélte az embert a fáradságos munkára, de már az antikvitás Aranykor-leírásaiban is megtalálható a megélhetésért folytatott munka hiánya. A *Bölcső és Bagoly*ban is akkor ér véget a gyermekkori szabad „ténfergések” ideje, amikor az apa elkezd a fiát bevonni a földművelés nehéz munkafolyamataiba. A természet ekkor már nem a játék, hanem a mindennapi betevőért folytatott küzdelem színtere, ami folyvást feladatokkal és megoldandó nehézségekkel állítja szembe az embert. A *Bölcső és Bagoly* ezt a szemléletváltást is életképek formájában rögzíti. A gyermek szemlélőként még a cséplés munkafolyamatainak szépségében gyönyörködik, érzékeli az évek során ösztönössé váló mozdulatsorok feszes rendjét, a húzás, fölözés és szórás látszólag könnyed és felemelő játékszerűségét. A lankadatlanul dolgozó apa homlokán idővel megjelenő verejtékcseppek azonban már komoly figyelmeztető jelek: amikor a kicsi Áronnak kell a cséppel és a szóró lapáttal küszködnie, a cséplésből rögtön „szigorú munka” lesz. A *Föld embere* című novella azonban arra is rámutat, hogy a felnőtt számára is nyílik egy út, amely a mezei munkálkodást bizonyos mértékig képes visszavezetni az Édenkert élményéhez, mintegy kiigazítva az evilági élet mint „elvadult Paradicsom” létállapotát, hiszen „Szentmise a búzavetés is”.¹⁵

De az Édenből kiűzött ember élete más tekintetben is küzdelmes, s ez az aspektus a természeti világ jelenségeiben szintén felfedezhető. Ha ugyanis a természet szépsége a paradicsomi állapot visszfénye, akkor kegyetlensége Isten ítélő és büntető hatalmával állítható analógiába, amit egyes jelenségei

15 Tamási Áron: *Elvadult Paradicsom. Novellák*. Budapest, 1958, Szépirodalmi Könyvkiadó, 9.

közvetlenül a tapasztalati szinten is átélhetővé tesznek. Tamási regényeiben az ítéletidő több helyütt is megjelenik, de legrészletesebb és legérzékletesebb rajza a *Zöld ág* harmadik részében olvasható.

Ember és természet kapcsolata szempontjából mindazonáltal a *Bölcső és Bagoly* realitásközeli életképe érdemel nagyobb figyelmet, ahol a történet nyelvi megformálása ismét jelképes jelentőségűvé tágítja az eseménysor egyes mozzanatait. A mindössze nyolcesztendő fős egyedül vág neki a havasi útnak, hogy teljesítse az apa által kijelölt feladatot, s sőt vigyen a tinóknak. Érdemes felfigyelni a szöveget finoman át- meg átszövő bibliai, sőt dantei és homéroszi motívumokra. Meredek, köves emelkedőn vezet az út felfelé, a sűrű erdő mély csendjében, melyből bármelyik pillanatban vadállat bukkanhat elő. A havasi legelőre való sikeres eljutás után a második, nagyobb próbatételt már a hazafelé vezető út megtétele jelenti. Az elsötétülő ég és a vad zivatar miatt a gyermek úgy érzi, mintha nem is a földön, hanem a pokolban járna. Belényilall, hogy „no, most engem a hatalmas reccsenések megtörnek, mint a diót”, vagyis átéli az ember törékenységét az elementáris erejű természeti jelenségekkel szemben, félelme ellenére azonban továbbhalad előre, célja felé. A vihar végül elül, s újra világosság támad – jelezve, hogy a próbák kiállása után a gyermek személyiségének integritása megerősödött.

Azon túlmenően, hogy a szülőföldként megélt táj egy adott identitásképző közösség részesévé avatja az egyént, a természetközeli életforma azért is válik Tamásinál a személyiséget építő, erősítő, egészségessé formáló tényezővé, mert az átélő szubjektum transzcendens és szimbolikus vonatkozások tükréként tekint a környezeti világra. A gyermekkor élményei is – melyek az archaikus természet szemlélettel mutatnak rokonságot – a felnőtt utólagos felismerései nyomán nyerik el mélyebb jelentőségüket. A *Szülőföldemben* a természet – a paraszti életforma nyújtotta kereteken túlemelkedve – a szellemi ember elcsendesedésének, szemlélődésének színhelyévé válik; változatos és színes jelenségei alapvetően meghatározzák a világ rendjének és az emberi létezés területeinek értelmezési módját. A kognitív nyelvészet szerint a metafora a gondolkodás és megértés alapvető tényezője. Tamási egész életművét áthatja a természeti világból származó képzetkincs mint a tapasztalatok konceptualizálásában kiemelt szerepet játszó fogalmi metaforák forrástartományára. De a természet és az emberi világ organikusként megélt kapcsolata mögött az egymással analogikus viszonyban álló mikro- és makrokozmosz archaikus koncepciója is felfedezhető.

3.

A természeti és a metafizikai sík Tamási írói világában egymással elválaszthatatlanul összefonódik. A természeti világ a teremtés műve, ennél fogva létének forrásáról is tanúskodik: „a mi Istenben láthatatlan, tudniillik az ő örökké való

hatalma és istensége, a világ teremtésétől fogva az ő alkotásaiból megértetvén megláttatik” (Róm 1,20). Az ember fizikai valójával ugyan a természet része, ám magán hordozza Isten képét és hasonlatosságát is, karácsony ünnepekor ezért „meglobban benne a tisztaság fénye s annak világánál tisztán emlékszik az isteni eredetre”¹⁶ (*Gond és reménység*). Bár az égi eredet emléke a modern ember tudatában már elhomályosult, mégis „Forrón kavargó bennünk a hit egy olyan világ után, melyben ismét Isten arcához lehet hasonlatos az ember arca”¹⁷ (*A tűz világossága*). Az 1950-es évek előtt megjelent Tamási-szövegekben ezért tölt be olyan fontos szerepet a hit kérdésköre, ami a vallás közösségi és perszónális vetületét egyaránt érinti.

A *Szülőföldem* elsősorban a vallás közösségi, átöröklődő-átadott vonatkozásaira nyújt rálátást. A székelyek által követett vallási szokásrend a közösség tagjainak legfontosabb életeseményeit a születéstől kezdve egészen halálig rituális mozzanatokkal vette körül. Ezek a szokások azonban a falusi élet határai közül a városok közegébe lépve gyakran mind jelentőségüket, mind eredeti jelentésüket elvesztik. A *Szűzmáriás királyfi*ban kirajzolódó konfliktus a városi egyházi iskola és a székely főhős között arra mutat rá, hogy a modern urbánus civilizáció könnyen megfoszthatja a vallást élő tartalmától, olyan pusztá formálitássá fokozva le azt, amely nemcsak bizonyos jellemhibák számára nyújt kitűnő táptalajt, hanem a hiteles vallási attitűdöt képviselő személyek megőrzését, tetteik rosszhiszemű értelmezését is könnyen maga után vonhatja. Csorja Bódi nem a vallási hierarchiával mint olyannal kerül konfliktusba, hanem a vallás társadalmiasított, illetve racionalizált és így mélyebb, igazi jelentését elvesztő, kiüresedett formájával. Vagyis az ember Istennel való viszonyát a városi életforma a szemléletmód átalakításából eredően veszélyezteti, ezt a folyamatot pedig azoktól az élő hagyományelemektől való elszakadás alapozza meg, melyek falusi közegükben a természeti világgal való organikus együttlétezés jegyeit is még magukon hordozzák.

A *Szűzmáriás királyfi*ban a székely vallásosság és hiedelemvilág keresztény és kereszténység előtti elemeket egybeforrasztó jellege összeütközik a „szabványos” vallási hitrendszerrel, amely pusztán lenyesendő vadhajtásokat, babonás szokásokat lát az ősi székely hitelemekben. Ilyen Csorja Bódi kultikus lótitisztelete, amely ismét utal a székely falusi életforma bensőséges kapcsolatára az élő természettel. A *Szülőföldem* életképe az ördöglötte fűről ezzel ellentétben jól érzékelteti a civilizált ember modern előítéleteinek felületességét az archaikus szemlélettel szemben. Az elbeszélő egy mélyebb, ősi látásmód nyomát fedezi fel a saját emlékezetéből már kikopott elnevezésben s a hozzá kötődő falusi cselekvésmódban. A szülőföldjét és annak életformáját a városias életmóddal felváltó író felügyel arra a saját tudatában is észrevétlen végbemenő folyamatra, amely a népi örökség részét képező szavakat és a mögöttük meghúzódó képzeteket

16 Tamási Áron: *Virrasztás*. Budapest, 1943, Révai, 449.

17 Uo. 403.

„limlom”-nak, felesleges kacatnak véli s öntudatlanul is elhagyja, hogy új, divatos fogalmaknak adjon helyet. Rádöbben, hogy „Micsoda pajkos képzelet van ebben a névben, s mint a csillagocska az éjt, úgy jelez egy világot, melyben látható és láthatatlan lények egyaránt élnek. S én nem vigyáztam arra, hogy megtartsam magamnak, hanem kidobtam lelkem vázájából, s helyébe új szót ültettem.”¹⁸ Ezt igazolja, hogy a népi elnevezés és a virág sajátos természete az elbeszélőt egy jelképes erejű történet kidolgozására ösztönzi. Jóllehet az édesanya cselekedete – az ördöglötte fű kitűzése a pajtára, hogy távol tartsa a boszorkányokat – kívülről, a felvilágosult racionalitás nézőpontjából babonáságnak tűnik, a mese vagy mítosz magasabb rendű, szimbolikus vonatkozású igazságát teszi kézzelfoghatóvá, mely a ténylegesen ártó babonásággal szemben nem rombolóan, hanem építően hat az emberi identitásra, mivel benne annak idealizmusa nyer empirikus formát.

Tamási írói valóságértelmezésében a létezés tehát nem korlátozódik a testi-anyagi síkra, karakterei között ezért rendre fel-feltűnnek a máshogyan látók, azok, akik számára „nem ott van a határ, ahol más embernek”.¹⁹ A *Szűzmáriás királyfi*, a *Jégtörő Mátyás* vagy a *Zöld ág* történetében az idealizmus áll szemben a mítosztalanító racionalitással, az eszmények a valóság száraz tényeivel és köznapi élet gyakorlatias, ám pusztán e világi igényeivel, vagyis a művek világában a székegy népi vallásosság a szűk látókörű, eltársadalmiasított konvencionális vallásossággal és a földhözragadt, anyagelvű racionalizmussal egyaránt összeütközésbe kerül.

4.

A vallás társadalmi megtartó ereje azonban igazán csak akkor képes érvényesülni, ha a hagyomány elemei a hívők életében élővé válnak. Tamási *Ragyog egy csillag* és *Zöld ág* című regényeiben ezért a szellemi útkeresésnek és a hit megérésének egy-egy példáját mutatja be. A *Ragyog egy csillag* Jégtörő Mátyás gyermekkorának eseményeit kíséri végig. A gyermek egyik korai emléke rituális gesztust idéz: „Nagyapám felemelt karokkal állott mellettem: s úgy emlékszem, hogy áhítatosan megfogta a holdat, és a fejemre tette, mint egy koronát.”²⁰ A hold „a tanítója az égi seregnek, amely ott világít az ég boltozatján” (Sir 43, 6–8). Ez a sejtelmes jel utal a gyermekben levő szellem égi eredetére. A hit mint benső készítés azonban csak eszmélkedése hajnalán ébred fel benne, a nazarénus felesége által felmutatott külső példa hatására. Ez a „csodálatos erő” arra sarkallja, hogy a kereszthez másszon, majd bekapaszkodva felálljon, s így learassa első nagy győzelmét a világ felett. A felállás mozdulatába sűrűsödik itt bele

18 Tamási Áron: *Szülőföldem*. Budapest, 1990, Szépirodalmi Könyvkiadó, 156.

19 Tamási Áron: *Ragyog egy csillag*. Budapest, 2000, Osiris, 37.

20 Uo. 40.

szimbolikus formában a gyermek, majd a serdülő Mátyás későbbi életfeladata: a felülkerekedés a lefelé húzó fizikai-földies erőkön a hit segítségével. Valóban első győzelem ez, melyet számos más kell, hogy még kövessen: a kicsi Mátyásban is hamar tudatosul, hogy az emberi test vezetése jóval nehezebb, mint az állatoké. Az állatszellemmel szemben ugyanis az emberi szellemnek „nagy és Istenhez repítő szándékai vannak”,²¹ testének azonban jóval több gyarlósága. Igen magasra tud tehát emelkedni, de igen mélyre is bukhat, ha a testi késztetésekkel vívott küzdelemben alul marad.

Ahogy azt Mátyás is megtapasztalja, az indulatok az emberi lélek tárnáinak mélyéből többnyire váratlanul, ám annál nagyobb kényszerítő erővel törnek elő. Ez az ismeretlen forrású „sűrű gőz”, ami olyan, mint „az ördögök lehelete” megszállja az átélő szubjektum bensejét, uralma alá hajtva egész lényét. Egy későbbi indulatkitörés a ráeszmélés mozzanatát követően azonban már az egészséges lélek ellenreakcióját, a megbánás érzését váltja ki. A nazarénus ekkor új feladatot jelöl ki a számára: „ahogy a természetben az erősebb elpusztítja a gyengébbet, úgy van az bennünk is: tenyésztetni kell hát és táplálni magunkban a jót, hogy az megerősödjék és a rosszat megeméssze”.²²

A gyermekkor harmonikus szemléletmódja azonban lassanként felemésződik az időben: „Ahogy nőttem, lassankint reám is egészen törvényt tett a testem, és úgy elfordított égi hazámtól, hogy csak az indulataim uralkodtak, s szelíd bölcsességemet gőz takarta el, mely a véremből párologott szüntelen”²³ – vallja meg a lelki szenvedéstől kínzott ifjú Mátyás. A lélek e válságát a nyomasztó, léleksorvasztó életkörülmények okozzák, s a test és a világ felől érkező hatások többsége is igyekszik rést ütni a szellem lélek és test feletti uralmán. Ez történik a nazarénussal is, amikor a szerelmi szenvedély magával ragadja. Ő nagy lelki kínok árán s a hit segítségével végül képes megtisztulni. Ám az ifjú Mátyás lelkét a saját sorsával való elégedetlenség emészti, s ezért a maga számára korábban felállított alapelvet („összeszorítottam a számat, és azt mondtam magamnak: ha szellem vagy, uralkodjál a testen, és minden erőddel törekedjél arra, hogy megismerjed az igazságot!”)²⁴ nem képes még átültetni a gyakorlatba. A háborús helyzettel járó nehézségek pedig csak tovább fokozzák keserűségét, a keresztény *desperatio* fenyegető közelébe sodorva: „S ahogy mentünk belé a második télbe, a világ tűzbe borulása után, az én hitem is úgy kezdett a világ ellen és az Isten ellen fordulni. Nagy repedések keletkeztek rajta, mint a sziklán; s esőben és szélben egyaránt mállott. Szenvedtem, mint Jób a cserepekkal a kezében, de nem olyan béketűrően, mint ő, hanem keserű méreggel és szitkozódó, emészto lázadással.”²⁵ A lelki pokolra szállás pozitív

21 Uo. 73.

22 Uo. 89.

23 Uo. 133.

24 Uo. 105.

25 Uo. 159.

kimenetelét mindazonáltal a nazarénus mondása („szenvedésben épül az igazságosak útja”) már előrevetíti.

A gyermek Mátyás előtt két jelképes szerepű alak áll fő példaként: a nagyapa és a nazarénus. Előbbi az Ószövetség, utóbbi az Újszövetség tanításának képviselője. Mátyás a kettejük között hajladozó „oltvány”: gyermeki nyitottsága mindkét oldal igazát meglátja, de éppígy érzékeli egyoldalúságaikat is. A nazarénus „magába roskadva élt, s úgy nézte a világot, mintha vak lett volna, és süket”,²⁶ míg a nagyapa nyugtalan útkeresése során éppen a cselekvés mezején esik túlzásokba. Haláluk körülményei azonban azt igazolják, hogy egyazon Úr szolgálói voltak: a nazarénus a mennyei országért hal meg, a nagyapa pedig Isten földi templomának védelme közben. Miután Mátyás sokáig imádkozik a templomukban, helyreáll lelkében a rend, s ráébred, hogy a két mintát saját magában kell ötvöznie, „hogy ne éljen többé külön a test és külön a szellem”. A *Jégtörő Mátyás* tehát test, lélek és szellem harmóniájának megvalósítását mutatja fel elérendő célul.

5.

Tamási *Zöld ág* című meseregénye szintén a hit kérdését tematizálja, a második világháborút követő években született szöveg hangvétele azonban komolyabb, a nyelvi játék csupán igen csekély szerephez jut benne. A derűnek mindazonáltal a *Zöld ág* sincs híján, ám ez inkább a mű világlátásában és nyelvezete szépségében tükröződik. A regény a bibliai bűnbeesés mítoszának motívumaira építkezik, s bár megőrzi annak archetipikus tartalmakat hordozó, egyetemes érvényét, mégis a mindenkori ember konkrét helyzetéhez közelebb hozva írja újra az Édenkertből való kiűzetés történetét.

A mű központi motívuma a valóság és igazság közötti különbségtétel. Az igazság a köznapi, szűk határok között mozgó valóság fölé emelkedő, eszményi tényező. Az eszményi igazság mint alakító erő azonban a valóság viszonyaiban csupán igen ritkán fedezhető fel, ezért az igazság és a valóság nem egymást fedő fogalmak: „Kevés ember tudja az igaz valót [...], mivel az igaz egy, s a való ismét más.”²⁷ Ebből következően a ráció emberének és a hívőnek a valóság-tapasztalata is eltérő, utóbbi egy bizonyos „kitágított valóság”-ban él, mely mindazonáltal nem feleltethető meg az irracionálitással, hanem inkább az emberi értelem, a lélek és a szellem harmonikus egyensúlyát jelenti. A köznapi valóság ugyan az ész fennhatósága alatt áll, ám „gyarlóság dolgában az emberi ész nem az utolsó, hanem vajmi gyakran a legelső. Mondják ugyan, hogy ésszel él az ember, de aki egyedül csak azzal él, könnyen lesz az ördög cimborája.”²⁸ De

26 Uo. 133.

27 Tamási Áron: *Szűzmáriás királyfi. Zöld ág*. Budapest, 1989, Szépirodalmi Kiadó, 333.

28 Uo. 312.

Lengődi szerint az értelem megismerésbeli szerepe azért sem tehető kizárólagossá, mert valójában egyáltalán nem mentes a lélek irracionális hatásaitól: „az ész a szándék szolgája, ki az »igen« és a »nem« udvarát egyformán kisöpri”.²⁹

A regényben a Paradicsom létének kérdése is ebben a keretben, metafizikai síkról tekintve értelmeződik. „Amióta csak van ember a világon, soha feledésbe nem ment a Paradicsom [...] Ma sincs másképpen” – mondja Lengődi Gergely,³⁰ akinek a tanúságtétele indítja el a fiatalokat a földi Paradicsom keresésének útján. Lengődi egyfajta ismeretelméleti alapvetést is megfogalmaz, amikor saját álláspontját elhatárolja a szokványos megközelítésmódoktól: „nem a számmal és ész nélkül beszélek a Paradicsomról, nem is hit nélkül csak az eszemmel, de nem is egyedül a vágyakozó szívemmel, se nem a hívő lelkeimmel, hanem az eleven és az igaz valóság tudásával”, vagyis saját megélt tapasztalataira és a belőlük fakadó felismeréseire támaszkodva szól az Édenkert valóságáról. A Tamási-féle történet főhőse azonban a fiú, Lengődi Jácint, aki úgy véli, hogy a bibliai Paradicsom volt, és most is van, de nem a külső valóságban, hanem az emberi szív mélyén. Az apa viszont azt állítja, hogy a Paradicsom valóságos, ráadásul az ő országukban található. A későbbiekből kiderül, hogy Lengődi saját múltjának emlékeit interpretálja a bibliai mítosz mintájára, vagyis valóságossága voltaképpen azt jelenti, hogy a mítosz örök érvényű igazságtartalma adott térbeli és időbeli koordinátáktól függetlenül mindig és mindenhol realizálható.

A mű koncepciójában az ember antropológiai felépítése alapvetően háromosztatú, „ahogy a virágot a földből, a levegőből és az égi napfényből hozza létre az élet”,³¹ úgy az ember is testből, lélekből és szellemből áll. Az előjárósági bizonyítványról Jácintnak az a véleménye, hogy az csak közönséges cél elérése esetében „illendő és hasznos”, különben nem okmányra, hanem szárnyakra van szüksége az embernek, miként az angyaloknak. Vagyis transzcendens irányultságú, a puszta anyagelvű praktícizmuson és racionalitáson túllépő szemléletmódra. Ez a lelki diszpozíció bár érzékeli a valóság és igazság „boldogtalan szerelmét”, nem az igazságot (ideált) akarja a valóság szűk keretei közé szorítva „halálra ítélni”, hanem arra törekszik, hogy az igazságnak megfelelően alakítsa a valóságot, a szellemi uralmát valósítva meg az anyagi-földi feltételek síkján. A történetbeli Ábra Gergely is olyan ember archetípusa, aki nem a „meztelen boldogság” és a „zsiros öröm” megszerzését tekinti életcéljának, de nem is a hideg haszonelvűség híve. A Benedek-féle közönséges álláspont szélsőséges képviselője Pokoli Kurta Károly, a bibliai kígyó alakmása. Amint a kígyó is a csupán a földön csúszva-mászva képes mozogni, úgy benne is az emberi élet magasabb lehetőségeinek tagadása manifesztálódik, amelynek végpontja az elállatiasodás.

29 Uo. 313.

30 Uo.

31 Uo. 372.

A meseregény szüzséje szerint a személyes életben az igazi paradicsomi boldogság csupán akkor élhető át, ha a kiűzetés kínjaival, vagyis az e világi étellel járó megpróbáltatásokkal és szenvedéssel szembenézve az embernek az igazság mellett állhatatosan kitartva sikerül szívében visszahódítania az elvesztett édenkerti állapotot. Jácint kezdeti vélekedése tehát részben igaz, a Paradicsom, illetve az általa szimbolizált valóság székhelye az emberi szívben van, hiszen Lengődi is oda rejti el csalódása után annak emlékét, hogy megőrizze a világ számára. A *Zöld ág* világképében azonban a belső és külső nem független egymástól, az emberi tudat rejtelmes kapcsolatban áll az őt körbeölelő teremtett világgal, mely egyébként is „valamennyire mindenütt Paradicsom”. Ez a részlegesség alakul át a teljesség élményévé, amikor az Ádám ideje óta az emberben meglevő vágyakozás a helyes utat követve eléri eszményi célját. Az emberi tudat ekkor belső állapotának megfelelően – a Jácint által használt képet idézve – a valóság tégláiból megépíti a templomot, azaz új tapasztalatai eredményeképpen látásmódja is átalakul, és így képessé válik arra, hogy a külvilágban is meglássa – avagy a maga számára megteremtse – a Paradicsomot.

Jóllehet Jácint alakja a népmesei hősök egyes attribútumait is magán hordozza, elsősorban mégsem materiális formában elé lépő ártó lényekkel kell megküzdenie, hanem önmagával. Ő még életútja elején kénytelen a dantei sötétlő erdővel, majd a földi pokollal szembesülni. Nemcsak arra kell ráébrednie, hogy a földi Paradicsom saját egzisztenciális állapotától függetlenül nem létezik mint hús-vér valóság, de útja során az emberek támasztotta akadályokat is le kell küzdenie. Meg kell tapasztalnia a valóság lelkileg sebző, nyomasztó voltát, az emberek földhözragadtságát és gyengeségeit. Amikor tudatosul benne, hogy a képzeletében élő földi Paradicsom nem létezik, a fájdalmas, kiábrándító tapasztalatok árját jelképező Sírdogálás Patakánál időzik. Érettebb fejjel azonban már nem gyermeki sírás hangját hallja ki a patak zúgásából, hanem angyalok nevetését és ördögök egyre erősödő suttogását. Vagyis ő is közel kerül a *desperatio*, az üdv elérhetőségébe vetett hit elhagyásának állapotához, ami valóban a „pokol kapuja”. Jácint ugyanis már a 20. század embere, a Paradicsom létében való hit ezért számára nem evidenciaszerű igazság.

A főhős azonban eredendő idealizmusából fakadóan még csalódásai ellenére is képes továbbhaladni az igaznak érzett úton. Szemléletmódját a próbatételek kiállása, illetve a veszedelmek túlélése érleli meg, igazolva Lengődi szavait: „azok szenvednek [...], akikben az igazság meg akar őriztetni. Ha elég erősek ők, megőriztetik bennük az igazság, amely egyedül alkalmas arra, hogy a saját képére formálja a valót. Mindazok pedig, akikkel ez történik, megtalálják a Paradicsomot, és elnyerik azt.”³² Ez az út is meredek és szűk ösvényen vezet, s a köznapis és természetes látásmód átalakítását követeli meg, mivel „ami fáj, az gyakran az ember javát szolgálja, figyelmeztetvén őt valamire, ami szükséges. Ami ellenben jólesik, a veszedelem abban rejtőzik el a legkönnyebben, hízrelgő

32 Uo. 333.

módon szegődven ellenségül.”³³ A Paradicsomra való rátalálás szorosan összefügg a fiatalok tiszta szerelmi érzésével. Az *Énekes madár* szerelmi történetéhez hasonlóan a természet és az ég itt is megsegíti a főhőst. Jácint az apa életében végbement bűnbeesést először a Pokoli Kurta Károly feletti ítélettel igazítja helyre, majd az árulásban bűnös Jozefát szabadítja meg szenvedésétől, végül pedig Ongotával valósítja meg férfi és nő ideális, archetipikus egységét.

A tisztán népmesei-szimbolikus megközelítésmód helyett tehát Tamási a *Zöld ágban* olyan irodalmi formát választott, amelynek jelentése viszonylag könnyen felfejthető, s a szükséges adaptációk után a jelenkori olvasók számára is képes a lélek válságával szemben követhető magatartásmintát nyújtani.

6.

A fentiekhez hozzátehető még, hogy az egzisztenciális példák mellett a szövegek derűje, illetve az általa megnyilatkozó harmonikus gondolkozásmód is hozzájárulhat a lélek dolgainak rendbetételéhez, hiszen azonfelül, hogy az elemes nyelvi fordulatok kimozdítják az olvasókat köznapi kognitív és nyelvi műveleteit szűk korlátai közül, gyakran olyan idealista értékszempellel is szembebesítik a „fölnötteket”, amely még elevenen őrzi a gyermeki attitűd frissességét. De a „madarasan gondolkozni” programja nemcsak a természeti és emberi világ szoros kapcsolatát jelzi, hanem a madárszimbolika transzcendens jelentéstartalma révén az ember természetfelettil való ősi viszonyára is utal, hiszen voltaképpen ez annak az égi derűnek a végső forrása, ami képessé teszi az embert arra, hogy az evilági zavarokon és fájdalmakon felülemelkedjen.

A Tamási által felvázolt orientáció főbb vonalai azért is időtállóak, mert írójuk tudatosan arra törekedett, hogy alkotásai „tartós mondanivaló”-t tartalmazzanak, vagyis bennük „valamiképpen egységbe foglalhassa az időszerű felismerést és az időtlen eszmét” (*Gondolatok hazatérés idején*).³⁴ Ezért azokat az egyetemes értékeket, amelyek a világtól viszonylagos elzártságban megmaradó falvak közegében őrződtek meg a legtovább, Tamási is – miként a *Zöld ág* Lengődi Gergelye – szavakba rejtve kísérelte meg átadni olvasóinak, bízva abban, hogy Jácinthoz hasonlóan bennük is megmozdul valami, ami az igazabb való felé vezetheti őket.

33 Uo. 335.

34 Tamási Áron: *Virrasztás*. Budapest, 1943, Révai, 396.

„...én inkább üres felületeket írnék”

Tóth László: *Rossz napok. Új versek és ráतालálások, 2018–2023*

Budapest, 2023, Gondolat Kiadó

Úgy a kötetegészre, mint általában a Tóth László-i lírára vonatkozóan elmondhatjuk, hogy miközben invenciózus meglátások és kifejezésformák segítségével önmagát értelmezi a költő, verseiben a nyelvre és a szövegalkotásra reflektál, ezek rétegződnek metafizikai vetületű szövegeiben. Esztétikai-poétikai érvényessége mellett ez az összetett és egyedi szemantikájú versbeszéd karakterizálja költészetét, s kulminál *Rossz napok* című versgyűjteményében. Olyan versnyelvet, költői horizontot mutat be ezúttal is a szerző, amelynek fundamentuma a klasszikus műveltségre, művelődéstörténeti motívumvilágra épülve vizsgálja létbevetettségünket, kötőanyagul pedig a nyelvi strukturáltság és a (nyelv) filozófiai dilemmák szolgálnak. „mintha a világ minket csak betépve / viselne el kikenek egyetlen vigaszunk / a modernben az antikvitás léte” (*Kánon*). Ez a kétségeket megfogalmazó, az antik-görög műveltségből merítő attitűd egyfajta kapaszkodás egy magasabb szellemi-erkölcsi minőségbe, mely a költő értékvilágát szépen tükrözi. Tóth László (nyelv)filozófiai aspektusú versbeszéde ezúttal is szövegszervező erővé válik még akkor is, ha ez a kérdéskör korántsem jelenik meg olyan felülreprezentáltan a verseskönyvben, mint az előző (*Wittgenstein szövívője, avagy mondatok a 'mondatlan' és a 'mondhatatlan' regényéhez*) kötetben. Poémáiban szépen tükröződik a Kárpát-medencei közös történelmünk, a közép-európai léttapasztalat, s a történelmi-társadalmi aktualitásokra történő reflexiók is a szövegbe szervesülnek (*Tüntetés, Háború*), ugyanakkor a *Rossz napok* darabjaiban a lírai önvallomás, az összegzés kér mind nagyobb teret magának.

Tóth költői pályája a felvidéki magyar irodalomtól – ilyenformán a nemzeti kisebbségi sors tematizálásától – elválaszthatatlan, mégis, mintha egyre inkább kiszakadna a történelmi-társadalmi-földrajzi entitásból, hogy önmagába záródjon. Számvetésszerű versei egyre melankolikusabb intonációval szólalnak meg. „Nem tudni, el mért nem megyünk. / S azt se már, ide mért hozott utunk” (*Rossz napok*). Vagy: „utolsó utam merre vonszol / zsebemben zörgő kavicsok / omlik falam dől a dísz s a konzol” (*Egy új – a Carmina Buranaéhoz*). Megfigyelhetjük, hogy az útszimbolika is egyre felülreprezentáltabban jelenik meg a kötetben, annak konnotációs jelentéskörét megragadva, az időben végigjárt életútra vonatkoztatva. A negyedik ciklusban helyet kapó *Az út, aki...*, erre a meglátásra adekvát választ ad. „léted burkán is áttörve, / elkezdtek alád sorakozni, alád tolakodni, alád / tülekedni az utak, egyik a másikra hágva... akarva, / akaratlan... egyik a másik nyomában... míg a végén talán / már nem is ők cipeltek hátukon – te vitted magaddal őket.” Ez a pozíció, a tartalmi és logikai összefüggések felcserélésével izgalmas szólámot eredményez, miközben a szövegtestben ott feszül valami konstans nyugtalanság: feltűnik előttünk az időben eltűnő, egzisztenciális fenyegetettségnek kitett ember képe. Az elmúlástudat erősen árnyalja a verseket, ebből kifolyólag teret kap az emlékezés, bár inkább jelenkori önmagára reagál a költői alany. Önreprezentáció során nemcsak értelmezi gondolatait és emócióit, de bizonyos opusokban interakcióba is lép a szubjektum a szerzői énnel. Kitüntetett szerephez jut ilyenformán az *Önarckép*, melyben

a szerző versbéli énje maga elé tekint. A címben megjelenő *tekint* kifejezés kvintesszenciája a költeménynek, a sorok felfejtése közben látjuk, ahogyan monitorozza önmagát a szerző, erős képiséggel megrajzolja önnön időskori portréját: „Karszékebe dermedt öreg – / szalma se már, csak tört törek. / Szeme ege holdján pihen / hűlt vér meszes ereiben. / Nem ért okozatot s okot, / nyála fagyott földre csorog.” A kinti és a benti világot egyszerre interpretáló, a saját korával, fizikai hanyatlásával illúziók nélkül szembenéző költő portréját láthatjuk a versben. Metafizikai érzékenységgel ábrázolja a fizikai észlelésen túli dimenziót is – a belső látást, a befelé figyelést –, miközben érzékletesen mutatja be az öregedés problematikáját, az időtapasztalatot. A költői én belső világa rezdüléseit fürkészve a lét értelmére irányuló esztétikai-etikai-ontológiai vizsgálódásokat tesz. Létbevetettségünk állapota, a létmegértés interpretációja már a drámai telítettségű nyitóversben is megjelenik. Szorongató atmoszféra uralja a szöveget, mely úgy jeleníti meg a születés pillanatait, hogy már a kezdetekkor a végről tudósít. Ez a nyomasztó ellentét uralja és feszíti szét a *Bevezetés a kiűzetéshez* című költeményt, amely a Teremtés könyvében leírt bűnbeesés motívumára reflektál. Lázás hevületű versében a világra jövetelt, mint az eredendő bűnben történő születést ábrázolja a költő, s az embert, aki már a fogantatás pillanatától kezdve bűnbocsánatra szorul. A vallási szimbólumokban gazdag poéma eleinte különféle utalásokkal, közvetett módon igyekszik megidézni a bűnbeesés utáni hangulatot, a záróakord azonban már explicit jelekkel üzen: „(miközben kezében tüzes karddal/ méreget már felülről az Angyal)”. Szépen harmonizál mindez a Mózes első könyvében leírtakkal, miszerint az élet fájához vezető utat kerubok őrizték, kezükben tüzes karddal, lángpallossal.

Olykor enigmatikusan, máskor egészen direkt módon szövik át a Tóth László-i versbeszédet a szakrális motívumok, a bib-

likus képek. Kitüntetett figyelmet érdemel a *Csak az első* című ötsoros, amely a fájdalom, a csalódás megformálásához a keresztfára szegezés mozzanatait merevíti ki olyan nyelvi erővel és szuggesztivitással, hogy minden idegszálunkkal a versben – egyúttal a létben, a fájdalomban – érezzük magunkat. A maga nemében példa nélküli költemény egyszerre statikus és dinamikus: egyszerre látjuk magunk előtt a mozdulatlan képet, Jézust a keresztfán, és magát a mozgást, a keresztre feszítés folyamatát. Látjuk a nagy, durva szegeket és a lendülő kalapácsot, érezzük az ütés erejét, a húsba tépő fájdalmat, s azt is, hogy Jézus nem fejt ki ellenállást. Ezt az ellenállás-nélküliséget, az eltűrést jeleníti meg drámai sűrítéssel a költő, miközben mintha nem is saját fájdalmával, hanem ellenségei büntudatával törődne. „Csak az első szög fáj / A többi már csak annak aki beverte.” A szenvedést – a szenvedést okozó büntudatát – és a megbocsátást elemi erővel, evangéliumi módon ábrázoló vers katartikus hatású. Szólama olyan, mintha csak Lukács evangéliumát hallanánk. *Atyám, bocsáss meg nekik, mert nem tudják, mit cselekszenek* (Lk 24:34). Igen erős hittételről tesz tanúbizonyságot a poéma, mely a kötet legsűrűbb darabjaként, miközben a keresztényi megbocsátást, a jóvátétel elengedését példázza, a szerző értékvilágát is megjeleníti. Önreflexív szólama mellett egy lehetséges olvasata a versnek a kisebbségi sors megjelenítése, a felvidéki magyarság autonómiatörekvései, küzdelmei, elakadásai, szenvedéstörténete. Ezen tematika, ha nem is válik fő motívumává versuniverzumának, utalásszerűn megannyi szöveghelyen visszaköszön. „Nyelvemben éltem mindig – / az egyetlen hazában, / ha a többi ki is tagadott” (*Márai Sándor lőgyakorlatra indul*). Figyelemre érdemesen lép párbeszédbe a versidézettel egy, a költővel készült interjú: „az életem első három és fél évtizedében kialakult alapvető identitásom még mindig ahhoz az országhoz – Csehszlovákiához – köt, amely már harminc éve lekerült a térkép-

ról. Így hát csoda, hogy egész életemben, de már szüleim életében is, mindenütt kicsit idegen voltam?”¹

A szakralitással párhuzamosan a legprofánabb elemek is alakítják versnyelvét, annak további impulzusokat adva. Tóth László belakja a tereit: gyakorta emeli versbeszédébe a hétköznapi világ helyszíneit, tárgyait, eseményeit (*Időző a pécsi Hrabal-sörözőben*), majd a tematikához igazítja a formát. Ezekben a szöveggörpuzokban jellemzően – az előbeszéd ritmusát követő és a köznyelvhez közelítő stílust idéző – szabadversben nyilatkozik meg. Opusai azonban a formai megoldások és műfaji megnyilatkozások gazdag tárházát vonultatják fel, ezért is van gyakorta olyan érzésünk, hogy mint történet bomlanak ki előttünk a versgyűjtemény szegmensei. Szókészletének naturális darabjai, a fiziológiai szükségleteink szövegbe emelése (a sörözés vagy akár a „húgyozás” tematizálása) közelivé hozza, életszagúvá teszi ezt a magasság- és mélységperspektívákat egyaránt integráló költészetet.

Tóth László szépirodalmi megnyilatkozásai sokrétűek. Az alig százoldalas, hat ciklusra tagolódó gyűjtemény a költeményekkel párhuzamosan minieszéket, naplóbejegyzéseket is integrál, melyek versolvasatokra vonatkozó ajánlások. Kisprójában – „*Kis értekezés arról, miről is szól egy vers?*” – a szöveg birtokbavételi lehetőségeit veszi számba a szerző, mely egyfajta analitikus eltöprengés szerzeményének olvasatain. Ezeken a szöveghelyeken megannyi posztmodern gesztust fedezhetünk fel. A szerző jelzi, hogy nem statikus állapotként tételezi fel a versolvassást, a megközelítést mint folyamatot értelmezi. „A versnek nincs tartalma, elmesélhető tartalma pedig főként, még ha természetyszerűen sok mindent tartalmaz is a valóságból... e megközelítések jelentik magát a birtokbavételt” – írja, ami arra

irányítja az értelmezői figyelmet, hogy a vers mint speciális irodalmi képződmény – az érzéki tapasztalat fogalmi megragadását célzó töbrétegyű szöveg – felfejtése megannyi irányból, speciális perspektívákból történhet. Az interpretáció ez esetben, mint a megértés megértése definiálható, hiszen az elemzésre szánt szöveg afféle nyelven túli nyelvként, nem rendelkezik rögzített szabályokkal, egyetlen, kanonizált olvasattal. Meghatározó, „hogy az értelmezői figyelem mit érzékel s mit lát épp. S mit hagy mondatlanul, s mit mond a mondhatatlanból” (*W.-apokrif a szóvivőtől*) – mondja a szerző az értelmezési keretről. Több szöveghelyen találunk konkrét példát nyelvfilozófiai aspektusú vizsgálódásokra, ahol a jel és a jel tárgya között fennálló viszonyt – az alapvető jelentést és az azt árnyaló másodlagos jelentést – emeli versbe a költő. Van azonban költőibb válasza is az interpretációra. „Tavaszzal is ugyanazok a fák, mint ősszel, / csak más olvasatban” (*Kis természetrajz*). Líra-univerzumában a nyelvre történő hivatkozás konstans, szinte nyüzsgőnek verseiben az anaforikus elemek. Az információ szintetizálását és a jelentés nyomatókosztását szolgáló anaforát mint stilisztikai alakzatot alkalmazza a költő. A szóalakok változatlan ismétléséből épül az *Ahogy beléd hatolt... Előtanulmány egy lehetséges verses önéletrajzi szimfónia első tételéhez* című verse. „Ahogy beléd hatolt s helyet keresett magának. / Ahogy menedékre / otthonra talált benned. / Ahogy első szavuknak te adtad a hazát. / Ahogy jövőjükre lelt benned az első szavuk, / ahogy berendezkedett a füledben. / És ahogy tudni kezdted: ez a szó.” Kitüntetett szerepet kapnak az anaforák a *Leghőbb vágyam: kijönni...* című poemában is, melynek huszonkét sorában nyolc alkalommal fordul elő a kijönni szó változatlan szóalakban, s további ötször azonos szó-tóvel.

A Tóth László-i versuniverzumban a nemlétezés elméletei, a semmi értelmezései is figyelemre érdemesek. Az esetleges-

1 „Egyszer csak a vers elkezd engedelmeskedni...” Beszélgetés Tóth Lászlóval. In *Magyar Napló*, XXXIV. évfolyam, 2022. április, 53.

ség státusát vizsgálja ontológiai-esztétikai megközelítéssel olyan módon, hogy a szöveg felfejtése közben végig érezzük a heideggeri elgondolást, miszerint a létező nem más, mint ami különbözik a semmitől. Heidegger főművében, a *Lét és idő*ben a lét értelmére irányuló kérdés felvetése során így határozza meg a létezőt: „Mindaz létezik, amiről beszélünk, amit gondolunk, amihez valahogyan viszonyulunk, s az is, ami és ahogyan mi magunk vagyunk.”² Ebből az aspektusból különösen figyelemre érdemes semmi-tematizálása, mely különféle interpretációkban végigvonul a kötetegészen. „Belenyúlok a levegőbe, / és hirtelen tele lesz mindkét marcom mindazzal, ami nincs ott” (*Esszé*). Ilyen irányú filozófiai műveltséggel teszi meg lírai megállapításait a költő az *Előtanulmányok egy lehetséges verses önéletrajzi szimfóniához* ciklusban is. „S már az se fáj, / már megtanultad nem érezni, / amint lassan teljes súlyával melledre ül, / s rád nehezdedve kiszorítja belőle a levegőt a semmi.” (*Mintha pengével a szembe*). Miközben a hagyományos költői beszédmódok, (magatartás)formák artikulálódnak szövegeiben, megannyi új vers lép párbeszédbe korábbi költeményeivel. Eklatáns példa erre a *Wittgenstein szöviövje, avagy mondatok a 'mondatlan' és a 'mondhatatlan' regényéhez* nyitóverse (*Versen túli*): „Ezek már a versen / túli verseim itt. Amikor az ember, / mert torkára csavarodik minden / papírra írt sor, / csak tekintetével, s az ég kékjére ír. / A semmibe. A semmivel: A semmit. / S egyszer csak visszaneznek rá / a láthatatlan betűk” és adott gyűjtemény *Esszéje*: „Író, költő számára minden üres felület kihívás. / A legszívesebben teleírnák a sivatag homokját s az ég kékjét is. / Bennem rég nincs ilyen készítés. / Ha lehetne, én inkább üres felületeket írnék.” A művé-

2 A létre irányuló kérdés formális struktúrája. In Martin Heidegger: *Lét és idő*. Második, javított kiadás. Ford. Vajda Mihály, Angyalosi Gergely, Bacsó Béla, Kardos András, Orosz István. Budapest, 2007, Osiris Kiadó, 22.

szetfilozófiai érvényességű vallomás olyan költői törekvést fogalmaz meg, amelyet a heideggeri filozófia mellett erősen áthat a wittgensteini szemléletű nyelvkritika, a „lehet-e a képzeletet nyelvivé tenni vagy a nyelvi formára hozással elszegényíjtjük azt” dilemmája. A késői pályaszakaszban gyakorta találkozhatunk a nyelvi jelentés mibenlétével foglalkozó, arra reagáló versszervező motívumokkal. Mindezek miatt nem vonatkoztathatunk el a művek nyelvfilozófiai aspektusától: a vers úgy vizsgálja az egzisztenciális létet, a létbe vetettség állapotát, hogy mindeközben a saját nyelvezetét is vizsgálat tárgyává teszi. „Miközben mondataim beszélnek, / magamat hallgatom” (*Szobám tele van*). Tóth László versbeszédének ezúttal is meghatározó motívuma a nyelvi megszervezettség, a – legalább annyira filozófiai, mint nyelvi – szintaxis, a (nyelvi) jelek összekapcsolásának lehetőségei, módozatai. Versei a gondolati líra tartományában mozognak, s miközben a megismeréssel, a megismerés módszerével foglalkozik a szerző, mintha valamiféle episztemológiai aspektusú versnyelvet hívna segítségül.

Az egyes ciklusok – *Időző, Kánon, Már nem én, Előtanulmány egy lehetséges verses önéletrajzi szimfóniához, A lélek, ha, Szánálás – darabjai* tematikusan szépen kapcsolódó versek. Vendégszövegek, allúziók, idézetek is építik a szöveggörpust (Hervay Gizella, Villányi László, Turczy István, Payer Imre). A kötetben ugyanakkor az interpunkció nem következetes, a *Rossz napoknak* nincs egységes szerkesztési elve: van is központosítás, meg nincs is. Egy cikluson belül is előfordul az írásjelek teljes hiánya, valamint a központosítás alkalmazása, a mondatrészek határozott elkülönítése. Elgondolkodtató ez az ambivalencia: egyik szöveghelyen a jel és az utalásrendszer mindenki számára érhető kijelölése a szerzői szándék, másutt az attól való megszabadulás igénye. (Ez persze magyarázható azzal is, hogy az új versek mellett korábban született darabok – a szerzői definíció szerint – „rátalálások” is sze-

repelnek a versgyűjteményben, s vélhetően azok eredeti formában, az első közléssel megegyezően kerültek a válogatásba.)

A sokműfajú felvidéki szerző lebilincselően gazdag életművét versek, esszék, tanulmányok, interjúk, beszélgetések, népmese-feldolgozások, drámák, műfordítások tarkítják, s teszik e különlegesen gazdag pályáivet koherenssé. Az életművet maradandó értékekkel gazdagító, igen

összetett szemantikájú és metafizikai érzékenységgű versgyűjtemény a lírai én értékvilágát, erkölcsiségét is hűen tükrözi. A *Rossz napok* hordozza a Tóth László-i költészet legfőbb attribútumait, az alakiformai változatosságot, a nyelvi erőt, az esztétikai elkötelezettséget, miközben minden eddiginél markánsabban rajzolja meg a számvetés idejéhez érkezett költő portréját.

Kégl Ildikó

Gémes Péter: Napló – Piramis, 1995 (27 db fotó, 40x60 cm/db, a művész hagyatékában)

KÉGL ILDIKÓ (1976) író, újságíró, esszéista, irodalomszervező. Legutóbbi kötete: *Ásó, kapa, légy-papír* (Püski Kiadó, 2021).

A „kettős identitás” csődbiztosa

Tóth László: *Hagyomány és identitás*

Magyar Napló, 2022

A kortárs magyar irodalom kiemelkedő alakja, több mint százötletes szerző, az „egyszemélyes intézmények (intézményszerű személyek) zártkörű klubjának tagja” – többek között ekképp jellemezte Tóth Lászlót, a *Hagyomány és identitás* című, monografikus, kiváló munka kiváló utószavának – a figyelem felkeltésére törekedve szándékos az ismétlés – írója, Csapody Miklós. A tanulmányokból és esszékből összeállított könyv voltaképpen több mint egy évszázad, az első világháború végétől egészen a napjainkig terjedő idők csehszlovákiai magyar irodalmának a történeti vázlata. Az egyes alkotói életpályák s művek bemutatása, elemzése helyett az írói szerepfelfogás, esztétikai és poétikai értékeszmény alakulását a magyarság számára sorsdöntő társadalmi-történelmi változásokhoz, eseményekhez kötve. Kezdődik a magát szlovákiaiinak, szlovénkóinak és felvidékieknek is mondott magyar művelődés „fanatikus előmunkásaként” megnevező Sziklay Ferenc szerint „a világfelfordulás után való káoszban”, a színvonalas alkotók és műhelyek, a szervezeti, intézményi keretek tekintetében szinte „minőségi nullapontonról” indulva. A két világháború közötti korszak egyik legalaposabb kutatója, Turczel Lajos vélekedett így, azt tartva, irodalmuk Trianon után – pontosabban: már előtte – „a Csehszlovákiába került magyar néptörődék nemzeti létének és öntudatának természetes megnyilvánulása”. Ezt támasztja alá annak a Szent-Ivány József országgyűlési képviselőnek, irodalom- és közösség-szervezőnek a portréja (*A kíváncsi gazda*), aki folyóirat-alapítóként (*Magyar Írás*), könyvkiadó vállalat szervezőjeként (Kazinczy Könyv-

kiadó), nem utolsósorban a Szentiváni Kúrián rendezett tanácskozások szervezőjeként az erdélyi Kemény Jánoshoz és Bánffy Miklós hasonlóan jelentékeny szerepet vállalt, főként az 1930-as évek elején az ún. nemzeti gondolat képviselőjében. Hirdette, ha irodalmuk feladja ezt az eszmét, lehet bár „egy darabja valamely világmozgalomnak, lehet a kisebbségi élet geográfiai vagy etnográfiai határok közé szorított tükre”, mégis hiányos marad. A Szent-Iványról írott tanulmány társdarabja az indulásakor kritikusként, szerkesztőként, a Sarló mozgalom alapító és vezetőségi tagjaként jeleskedett Peéry Rezsőről szól. Csak az élet- és pályakezdéséhez, gyermek- és kamaszéveihez „közelít” a különben terjedelmes tanulmány (*Pozsonyban, magyarnak, polgári családból*).

A könyv címe is ennek a kettős szerepnek ad nyomatékot: a *hagyomány* a nemzet történelmi múltjának ismeretére és megőrzésére-megújítására utal, az *identitás* fogalma pedig a nemzetnek mint közösségnek és az egyénnek mint a közösség tagjának az önismeretét, önazonosságát és önbecsülését foglalja magába.

A kötet szerkezete ennek megfelelően épül fel, pontosabban ezek az alappillérei. Mert az előszó helyett szerepeltetett két tanulmány, a történeti vázlatnak nevezett *Együtt és külön* (Adatok és adalékok a szlovák költészet magyar fordításához), valamint az Adalékok és futamok az értékek egymás mellettiségéhez alcímű *Kisebbség, többség, Közép-Európa* tágabb összefüggést teremt a szomszédos népek, kultúrák és irodalmak kölcsönviszonyának szem előtt tartásával. Azzal is, hogy – egy tanácskozásra utalva – a „k. u. k.” örökségre mint

a közép-európai identitás kialakulásának kialakításának fontos tényezőjére tekint, de azzal is, hogy látómezeje túlterjed az írott irodalmon, s a népi kultúrát, a különböző népköltészeti műfajokat ugyancsak a vizsgálódása köreibbe vonja. Az előszavak mintegy megelőlegezik Tóth Lászlónak azt az eszmévé, sőt eszményé érett véleményét, amelyet a lassan már fél évszázada a nemzetiségi-kisebbségi magyar irodalmak pusztája léte (és persze fogalma) körül zajló vitában alakított ki, hovatovább azt mondhatni, a szó szoros értelmében egyedülálló módon. Azaz: mára szinte egy szál magában állva képviseli és hirdeti a szlovákiai magyar írástudók között nem egyszerűen az identitás, hanem a „kettős identitás” gondolatát. Az egymás mellett létező, egymást gazdagító értékek számbavételével alakítható ki és őrizhető meg az az alkotói-emberi magatartáseszmény, amely „a magyarság egészéhez, illetve egy határon túli kisebbséghez való egyidejű tartozás tudatát” hordozza.

A „kettős identitás” eszméje valószínűleg két forrásból táplálkozik. Az egyik az előszóban emlegetett, Rudolf Chmel nevéhez köthető „kettős irodalmiság” fogalma, amelyet az 1970-es években a szlovák tudós irodalmuk kezdeti, illetve egészen 1918-ig terjedő szakaszának jellemzésére használt, népe és a magyar nép együttélésének, „kettős honosságának”, egymást gazdagító kultúrájának a tanúsítására. E felvetés az Osztrák–Magyar Monarchia felbomlásához, közelebbről a Trianon utáni időkhöz köti a „kettős irodalmiság” részben alkotói és részben intézményi gyakorlatának megszűnését, felszámolását – eszerint is magyarázható és értelmezhető a csehszlovákiai magyar irodalommal kapcsolatban többször hangsúlyozott „sem-miből való lét” teremtésének, a „minőségi nullaponttól” indulásnak a tétele.

A másik forrás a Magyar Írók Szövetsége kritikai szakosztálya által 1968. május 10-én és június 4-én rendezett úgynevezett „kettős kötődés” vita lehet (lásd *Haza, a magasban*. s. a. r. Pomogáts Béla. Maros-

vásárhely, 2011, Mentor). Az eszmecsere legfőbb megállapítása az volt, hogy a szomszédos államok – Szovjetunió, Csehszlovákia, Jugoszlávia, Románia – magyar irodalmának kötődése kettős, és hogy a felelősség is közös ezekért az irodalmakért. E programként is felfogható kijelentést főleg román és jugoszláv oldalról indulatosan elutasító, a legfelsőbb pártkörökből vezényelt válaszok fogadták.

A román írószövetség az ügyeikbe történt „beavatkozási kísérletként” ítélte el a budapesti kritikusok „kollektív megnyilatkozását”, magyar kollégáik feladatául szabva a tiltakozást. „Visszatetszést vált ki bennem”, nyilatkozott Huszár Sándor (*A felelősség oszthatatlan*. Utunk, 1968/31.). Domokos Géza cikkében a párt néven nem nevezett főtítkáranak és az Államtanács elnökének – vagyis Ceaușescunak – az 1848-as forradalom évfordulóján elhangzott szavait idézte – „Az együtt élő nemzetiségek műalkotásai anyanyelvükön születnek, sajátos hagyományok és vonások jegyeit viselik magukon” –, mint amelyek biztositékai „növe-erősödő hazánk, sokrétűségében is egységes kultúránk, a romániai magyar nemzetiség anyagi és szellemi haladásának”. Ezért a felelősségünket „nem kívánjuk megosztani senkivel” (*Sajátosság, felelősség*. Előre, 1968. júl. 7.) – tette hozzá, hogy a Kriterion igazgatójaként 1970-től húsz éven át a magyar nemzeti hagyományok, az egyéni és közösségi önazonosság, önbecsülés, a Tóth László hirdette „kettős identitás” dolgában a kiadó különböző programjaival, könyvsorozataival példamutató lehessen, legyen.

Jugoszláviában Bányai János mintha élcelődött volna már a válasza címével is: *Ötágú síp vagy zenekar? (Új Symposion, 1968/37–38)*, miután kifejtette, Illyés Gyula szimbóluma – az ötágú síp – „egy hamis ideológiának az eredménye”. Nevezetesen azé, hogy van, létezik, lehet egységes vagy hasonló tartalmú „egyetemes magyar irodalom”. A jugoszláviai magyar irodalom perspektívája, jelentette ki, nem a kettősség

elfogadása, hanem hogy „megteremtse önálló létének feltételeit, önálló, sajátos értékeit”. A magyar irodalomkritikának, figyelmeztetett, „azt a lehetőséget sem szabad szem elől téveszteni, hogy egy forradalmi gondolatot hordozó kisebbség megszűnik kisebbség lenni a forradalom folyamatában, tehát nem szabad elzárni az utat a sajátos fejlődés, a sajátos kibontakozás előtt, akár egy egységes irodalom, akár egy mondvincsinált felelősség nevében”. A jugoszláviai magyar irodalom „társadalmi funkcióját tekintve és esztétikai értékeit figyelembe véve autonóm, önálló irodalom”, hangsúlyozta.

Hasonló felfogást képviselt Tózsér Árpád, aki Csehszlovákia „autochton népének” nevezte az ottani magyarságot, elvetve azt a gondolatot (s fogalmat), hogy nekik a mai Magyarország „anyaország” volna. Alkotóan nem hat rájuk sem Prága, sem Budapest, fejtette ki, kissé aggódva, hogy a „csehszlovákiai magyar”-ból mintha csak a „szlovákiait” ápolgatnák. Jelmondata lett: „vissza a tágabb horizonthoz, vissza – kiemelés tőle – a „**csehszlovákiai magyar irodalom**”-hoz (A „*csehszlovákiai magyar irodalomért*”. *Irodalmi Szemle*, 1969/10). Fogalmi jelentésbővítése figyelmet érdemlő, két okból is. Az egyik az idővel függ össze, a másik a sejthető indokkal. A cikk több mint egy évvel a pesti eszmecsere után íródott, közvetlenül nem is utalva rá, s nagyjából ugyanennyi idő telt el az „emberarcú szocializmus” illúziójának szétfoslása, Csehszlovákia 1968. augusztus végi megszállása, a „prágai tavasz” „öszbe fordítása” óta. És azóta, hogy Fábry Zoltán közre adhatta *A magyar kisebbség nyomorúsága és nagysága* című – Tóth László minősítő szavait használva – „a reveláció erejével ható” eszme-futtatását (*Új Szó*, 1968. ápr. 27., 28.). Az esszé bevallottan „afféle második *A vádlott megszólalnak* készült”. Ha 1946-ban a cseh és szlovák értelmiségnek címzett, a magyar kisebbség teljes jogosítotttsága ellen tiltakozó manifesztuma válasz nélkül maradt, úgy húsz évre rá reménykedhetett abban, hogy visszhan-

got ver, ha emlékeztet és figyelmeztet, példákkal igazolva, hogy „a zsaroló rezsllovakizáció szégyenteljes kísértete és kísértése, érv, indok és realitás lehet ma is”. A napilap szerkesztősége szükségesnek tartotta hangsúlyozni, hogy eltér a véleményük Fábryétól – Fónod Zoltán főszerkesztő „erősen borúlátó” hangvételűnek tartotta az írást, túlzott érzelmi rezonanciának a „sohasem lesz másképpen” su-gallatát.

Tóth László kötetének Fábry Zoltán a főszereplője, Szalatnai Rezső mellett ő a legtöbbször hivatkozott szerző. S a leginkább vitatott is, végletesen ellentétes vélemények alanya. Az *Órhely megszólalt* című tanulmány a múlt század hatvanas-hetvenes éveinek fordulóján induló nemzedékről állítja, hogy ez volt az utolsó, amelyik „semmiképp sem kerülhette ki” Fábryt. Azaz utánuk fordulat következett – az előbbi képpel élve: a kikerülésé. Ami annyit jelentett eleinte, hogy legalább a számításba vétel, aztán, hamarosan, a szó szoros értelmében vett semmibe vétel. A folyamatot a tanulmány részletesen és tárgyilagosan mutatja be, szövegek közti idézetekkel és tájékoztató lábjegyzetekkel támasztva alá állításait. Azzal indít, hogy „nem lehet és nem is szükséges eltakarni”, akadt ekkor olyan pályakezdő – a nevét eltakarja –, aki bevallotta, Faulkner és Norman Mailer segítette az élettapasztalatai megfogalmazásához, s hogy az „esztétikai-nyelvi/stilisztikai-formai kérdések megoldásához” nem érezte szükségét ismerni a stószai remete „egyetlen sorát sem”. A „következő csapat”, az Iródiáé, ennél még tovább ment, visszahúzó tényezőnek tartva a Fábry-örökséget, helyébe egy kitalált, európai rangú klasszikust, Tsúszó Sándort állítva. Életere hívója, Hizsnay Zoltán a kilencvenes évek legelején „nyomatékosan” nem ajánlotta a fiataloknak az életművet, intve, hogy Fábry kisebbségmentő messianizmusával, „semmitmondó modorosságával”, „célirányos hurrámoráljával a művészet öntörvényűsége és egyetemessége ellenében hat”. Hogy a kisebbség

tartós, szinte örökös nyomorúságának ama revelációszerű hangoztatását Híznai a hurrámorál jeleként értelmezte, ehhez Tóth László éppúgy nem fűz megjegyzést, mint ahogy ahhoz sem, hogy sántít az amerikai írók példája, hiszen olyan alkotóval hozták kapcsolatba őket, aki közíró, kritikus volt, nem szépíró – az esztétikai kérdésekre kevésbé kereste a válaszokat, annál inkább a politikaiakra. Az *Őrhely...* egyébként nem fukarkodik a személyes megjegyzésekkel. Például, hogy az 1990-es évek közepén „egy még frissebb kirajzás fontos szavú tehetsége” azért kárhoztatta őt, mert merészelte „egy lapon említeni” Fábryt egy szerinte nála „meghatározóbb és érvényesebb (cseh) szlovákiai magyar alkotóval”. Kár, hogy az ítéleteiben különben bátor és megbízható esszéista itt csak célozgat, névtelenségben hagyja mind az alkotót, mind a kárhoztatót, holott az utóbbi esetében akarva-akaratlan erős kétségeket támaszt szavai „fontos” voltával szemben. Máskülönbén nagyon is nyílt, egyenes beszédű – például, amikor tán túlságosan is „bőséggel” sorolja Fábry „időszerűtlenségének” jeleit, tényeit, aztán pedig az „időszerűségére” hozza fel „a bizonyító érvek garmadáját”. Nemcsak *Az Őrhely megszólalt*, hanem a kötet egésze szellemi alapállásából is következik, hogy az utóbbiak vannak többségben. Magától értetődő lenne, hogy azok az irodalmárok is, akik semmibe veszik Fábry életművét, azt csak elismerik, hogy „a (cseh)szlovákiai magyar irodalom és sors első fél évszázadáról” nélküle nem lehet „érvényeset és hiteleset” mondani. Tóth László azonban ezt az érvényességet kiterjeszti, azaz, költőelődjével szólva, nem csatlakozik a hadhoz, ekkor talán még – *Az Őrhely megszólalt* 2007-ben íródott – fel sem merül benne, hogy kirekeszti magát, kirekesztődik frissebb irodalmuk támaszpontjáról, a „Bázis” az ő munkásságát is semmibe veszi. Holott nem mást emelt ki az „őrhelyen” álló írástudó pályáján végigtekintve, mint „következetes kisebbség- és nyelvvédő magatartását”, „az európai ci-

vilizáció mélygyökerűségébe és érték-megőrző jellegébe vetett hitét”. Végso soron: „az 1945 után megtépzott csehszlovákiai magyarság írásbeliségének, szellemi életének, erkölcsi tartásának újbóli megerősítéséért, nagykorúsításáért folytatott” küzdelmét.

Fábryt két tanulmány is párhuzamba állítja a csehszlovákiai magyar avantgárd költészet legjelesebb képviselőjével, Forbáth Imrével. Az „...annyi forró láz gyűmölcsé” 1956 és 1967 között folytatott levelezésük bő lére eresztett dokumentációja és értelmezése, barátságuk története, azzal a nyomatékos különbséggel, hogy a költő számára „kevésbé voltak fontosak”, azaz alig jellemezte az „erős nemzeti elkötelezettség”, valamint a „csehszlovákiai magyarság érdekei melletti kiállás”. A tanulmány számot ad arról a kevésbé ismert tényről, hogy Forbáth 1938-ban Beneš londoni emigrációjához csatlakozott, sőt, ő fogalmazta meg az ún. londoni volt csehszlovákiai magyar írók és újságírók 1942-es memorandumát, amelyben Csehszlovákia 1938 előtti, azaz az első bécsi döntésig érvényes határainak visszaállítását követelték. A barátok véleménye több mindenben eltért. Fábry például méltatta Márai Sándort, Forbáth viszont Goethe mondását citálta: „Szellemes, tehát másodrangú.” Még élesebb volt a véleménykülönbség a Budapesten született költő, műfordító, politikus Laco Novomesky megítélésében. Fábry szemében ő jelentette a szlovák sovinizmust a „hivatalos kommunistaságban”, aki újságcikkeiben az asszimilációt jelölte ki a kisebbségi magyarság útja és jövője céljával. 1946-ban azzal a feltétellel fogadta volna *A vádlott megszólalt* íróját, hogy „a szlovákiai magyarság sorsáról nem beszélünk”. E nézeteltérések ismertetését a tanulmány kérdésekkel zárja, hogy barátok voltak-e igazán, vagy csak sors- és eszmetársak, netán még azok sem.

A másik tanulmány, *A Babel tornyában liftboy* azt az ismerős kérdést teszi fel, okkal, hogy élő hagyomány-e Forbáth életműve, s rögtön az alcím segít a válasz-

adásban, a költő „problematikus” voltát emelve ki. Az utóbbi lényegében ugyanannak a következménye, mint Fábry esetében: 1989 után a szlovákiai magyarság életében is „olyan új értékszempontok és értékrendek kerültek súlypontos helyzetbe” s az irodalomban is olyan „szemléleti és nyelvi átrendeződésekre, paradigmaváltásokra került sor”, amelyek „finoman szólva is nem kedveztek” „a nyomatékosan társadalmi-történelmi érdeklődésű, mi több, meghatározóan ideologikus töltetű, közéleti tájékozódású, sőt politikai indíttatású költészetnek”.

És itt muszáj egy kis kitérőt tenni. A poétikai pikantéria kedvéért: a paradigmaváltások egyik korábbi vezére, másképp fogalmazva súlyos érintettje maga Tóth László volt. A *Magyar magatartás és irodalom Csehszlovákiában* című, Szalatnai Rezső pályájának egy szakaszát elemző esszéjében, amelyet ő maga „személyes vallomásnak” is tekint, felemlíti, hogy az irodalomtörténész nem tudott mit kezdeni irodalmuknak a hatvanas évek második felében „főlerősödő megújítási kísérleteivel”. Vagyis azzal a szemléleti s poétikai váltással, amely „az irodalom szerepét – különösen kisebbségi terepen – közszolgálatnak is vagy elsősorban annak értelmező felfogás”, valamint az (ő kiemelésével) „irodalmivá válásának a törésvonala mentén zajlott le”. Az úgymond provinciális és az egyetemesebb érvény harmadik összecsapásakor, amelyet Szalatnainak az *Egyszemű éjszaka* című antológia elleni „támadássorozata” indított, s amelyben Tóth László költő is a „célba vettek között” volt, a kritikus támadása elsősorban „a személyiség olyanfajta, a közösségi létélményeket és látszólag a közösségi létérdekeket is háttérbe szorító felértékelődése” ellen irányult. A megtámadott utóbb (az esszé 2018-as keltezésű) belátja és hangsúlyozza is, hogy a legkevésbé sem volt indokolatlan a bíráló, mert annak „irodalom-, közösség- és magyarságeszménye középontjában felfokozott” „kisebbségfélése, népszolgálat állt”. Az utóbbi pár szó ta-

láló akár a *Hagyomány és identitás* szellemisége summájaként, akár írójuk önjellemzéseként. Ezzel, persze, semmi újat nem mondtunk a szerző olyan munkáinak ismeretében, mint a Filep Tamás Gusztávval közösen összeállított *A (cseh)szlovákiai magyar művelődés története, 1918–1998* négy kötetű, de ékes bizonyosság a *Szélén az országuútnak* című költői antológia vagy a prózai, a *Tudósítás egy ország elvesztéséről*, amelyek ugyancsak az 1918 után eltelt nyolcvan év írásaiból válogattak. Bőven lehetne hivatkozni az igen impozáns életmű más darabjaira is, az viszont tán pikánsnak vélhető, hogy a költő – aki vallomása szerint az *Új Symposion* emlőin növekedett – szerepfelfogása távol esett a népszolgálat vállalásától, a kisebbségféléstől. Ehhez alighanem azok az ismeretek juttatták közelebb, amelyekre több helyen kitér, hogy „az utóbbi másfél-két évtizedben a határon túli magyar közösségek közül a (cseh) szlovákiai (felvidéki) magyar népesség lélekszáma csökkent a legradikálisabban, illetve a leggyorsabb ütemben”. A tények és tapasztalatok mellett erősen befolyásolhatták bizonyos, az évtizedeken át máig nyúló viták. Például amelyet az a folyóirat, az *Új Forrás* kezdeményezett, ahol nagyjából tíz évig rovatvezetőként, majd főszerkesztő-helyettesként dolgozott. Az egyik a mondvá-, illetve írvacsínált ellentétből indult ki, szembeállítva az érték-központú nemzettudatot a nemzetközpon-tú érték-tudattal, hogy az utóbbi korszerűtlen voltára, a nacionalizmushoz vezető veszélyeire emlékeztessen. Némi fogalmi változtatással ugyancsak egymást kölcsönösen feltételező és kizáró szókapcsolatokként tűnt fel egyfelől a nemzetközpon-tú, másfelől pedig a személyiség-központú értékrend. Az előbbi nemcsak mint a „fejlődésvű történelemfilozófia” letéteményese, a szocialista társadalom elavult kultúrpolitikai, művészetszemléleti maradványa említődött, hanem mint olyan kritikusi, műelemzési gyakorlat is, amelyik a paradigmaváltásokig minduntalan elnyomta az utóbbi, vagyis az individuum-központú,

a személyes szabadság és méltóság, az újtás előbbre valóságát képviselő értékrendet. Az elnyomás dogmája a nemzetiségi magyar „irodalomértésben” főleg Erdélyben kapott lábra és lángra.

De Tóth Lászlónak, mint a Fábry-örökség elhanyagolása is mutatta, nem kellett Kolozsvárra zarándokolnia, hogy eszmét cseréljen a kollektivisták értékrend nemzetközponitú változata fennmaradásának, megőrzésének esélyeiről. Közlebb és hamarabb Pozsonyban is figyelemmel kísérhette az eltökélt „értékszemelet-váltás” jeleit, nyomait. A legelszántabbak között is nemzedéktársa és barátja, akivel „a világot sokban megegyező módon látták”, Grendel Lajos kiállásait, törekvéseit. A *Hagyomány és identitás* csaknem ötvenoldalas tanulmánya – *Az ismeretlen Grendel Lajos. Szempontok és adalékok életéhez és pályájához* – a szakirodalom, ezen belül a szerző két monográfiusa, Szirák Péter és Elek Tibor elemzéseit is számításba véve, tárgyilagosságra törekedve, mégis kissé elfogultan rajzolja meg a pálya képét. Hangsúlyozza, az életmű nem kis részben ismeretlen és feltáratlan még. Sok adalékkal szolgál a felkészülés éveit is, mindjárt az *Irodalmi Szemle* ankétjára küldött írását taglalva. A huszonkét éves egyetemista már ekkor – ahogy egyik méltatója nevezte – „irodalomalapító” gyanánt lépett fel, egypár prózapublikációval a tarsolyában magabiztosan állította, hogy „meghatározó” jellegük még azoknak az alkotásoknak sincs, amelyeket egyébként értéknek tekint. Tözsér és Cselényi, Bábi és Zs. Nagy Lajos versesköteteit, Dobos és Duba prózáját említette – nyomatékosítva, hogy a Tóth Lászlót is magába foglaló nemzedéke, a Vetés „nem az ő nyomukban indult”. És nem is ott haladt, maga mellé sorakoztatva a „frissebb” generációk tagjait – úgy két évtized múlva ezt mint tényt tudatta, illetve mint útirányt jelölte ki. Sokszor citált, esetleg hamis vagy legalábbis kétségbe vonható ellentétre alapozó esszéje, az *Elszigeteltség vagy egyetemesség* vállalkozik erre, amely nem számol azzal, hány „el-

szigetelt” kis nemzeti irodalomból nőttek ki egyetemes világirodalmi klasszikusok. Itt „csupán” csak azt jelenti ki, hogy Dobos és Duba prózamodellje „nem lesz, és nem is lehet kánonja prózaírásunknak”. Már az ízlés vagy illem dolga, hogy valaki sikere teljében leminősít bárkit, kollégát, kiváltképp, ha ezzel csaknem egy időben a sokszínűség és az eredetiség igényével azt hangoztatja, „nem szabad, hogy legyenek kánonok és előírások”. Az önellentmondás a „szenvedélyes debatter” lényéhez – barátja jellemezte így – éppúgy hozzátartozhatott, mint a sértő szellemesség: a kilencvenes évek elején a Csehszlovákiai Magyar Írók Társasága elnökeként az idősebb pályatársait „rég kialudt vulkánoknak”, irodalmuk „kerékkötőinek” nevezte, s nem félve, hogy túlzásba esik, még olyanoknak is, akiknek a fején „vaskalap csörömpöl”. Hogy hogy lehet valaki kerékkötője egy irodalomnak, töprengtető logisztikai kérdés.

És hogy kik ők, nevük (és műcímeik) szerint nem árulta el. Ám lassan kideríthető, hogy azok, akik összefonódtak a „régirezsim ideológiájával és irodalmi konzervativizmusával”, és az „irodalom kollektivisták szemléletét” tekintve elvárásaik alig különböztek a „pártbürokratákétól”. Lehetek közöttük, akik nem bírtak szembenézni az irodalom „valóságábrázoló szerepével”, a „leáldozóban levő prózapoétikával” – talán, mert úgy gondolták: ami, mint a Nap, leáldozik, az fel is kel. Nem tudhatták, hogy hiszen Grendel is így gondolja majd (2002-ben), amikor Faulkner és Barth, Pynchon, Pelevin és mások prózájának „kimeríthetetlenül gazdag valóságreferenciájával” érvel, szemben „az önreferenciális szövegirodalom köldöknézőivel”. Lehetek aztán másféle maradiak, akik továbbra is az irodalom dolgának hitték, tartották, hogy „felvesse a sorskérdéseket, a magyar kisebbség azonosságtudatának kérdéseit”, nem fogadva el a tanácsot, hogy ez az új rezsimben immár a közírás és a társadalomtudományok feladata. Akár Grendelre is hivatkozhattak, aki 1989-ben a bársonyos

forradalom „kitörése” előtt az írószövetség vitaindítójában azt fejtegette, nem lehet közömbös számukra, hogy az anyanyelv „forrása marad-e a jövőben is kultúránknak, vagy pedig elsorvadásra és végső pusztulásra van ítélve”, és hogy nem nézhetik tétlenül azokat a jelenségeket, „amelyek a csehszlovákiai magyarok nemzeti-identitásukat gyengítik, s így irodalmunk alapjait is megrendíthetik”. Hagyomány és identitás nemzeti-identitás ügyében szinte hitvallásként hat a szöveg, még a líraian lebegtetett célzásaival is. Hogy csak sejtethető, hol fészkel az az instancia, ahová az anyanyelvre leselkedő veszélyek elhárítása érdekében netán fellebbezni lehet – s ugyanitt lappanganak-e ama „jelenségek” kiváltói. A költői beszéd sors- vagy végzetszerűvé nagyít fel egy olyan ítéletet, amelynek meghozói és végrehajtói mintha nem is a földi erők lennének. Mintha a konkrétumokról, a kisebbségi intézményrendszer hiányairól s nem utolsósorban az állam asszimilációs politikájáról, egy kolozsvári társadalomkutató szavával, a „strukturális diszkriminációról” hallgatni volna muszáj. És ez tényleg így lehetett – a „régii rezsimben”.

De az okok, érvek sorából a bársonyos forradalom is elsöpörte ezeket. A veszély forrásaira a közíró és irodalmi funkcionárius máshol bukkant. Elek Tibor monográfiája felsorol néhányat. Félt, hogy a rendszerváltozás „egy újabb szellemi-ideológiai” egyöntetűséget hoz el, szembeszállt tehát a nemzeti egységet, összefogást szorgalmazókkal. Úgy találta, a kisebbségi létmód „egy sereg önvédelmi reflexet tényszerűen ki az emberben, amelyek rövid távon látszatra a megmaradás garanciáit kínálják, végső soron azonban [...] a gettószellemet, a bezártságot erősítik”. Kétségtelen, a kollektív identitás, a nemzeti önzonosság eszmekörét csupa negatív érték tölti ki. Máshol még megvetőbb kifejezést használ: „akolszellem”. Amit ismét máshol – egy interjúban („Az ember szüntelenül helyzetben van...”) – metaforákba burkolva már tárgyiasít. Kődökről és gözőkről be-

szél, mítoszokról és illúziókról, mintegy kiterjesztve Közép-Európa térségére, erre az „elátkozott földszávrá”, amelyet, úgy érzi, „mocsári levegője” tesz fullasztóvá. Ami „konkrétan tapintható” itt, az az irracionális magától „tébolyult logikájával” és „ördögi eredetével”. Ellenük kellene küzdeni, racionálisan, illúziók nélkül, és így nézni a „sorsunkat” is, „nem dacos, hanem magától értetődő magyar tudattal”, miközben „vissza kell perelni emberi méltóságunkat”. Hangzatos szavak ismét, fogalmi kifejtés helyett, hogy vajon kit, milyen okból és hol lehetne perbe fogni. Kik vették el a magyar tudatúak méltóságát. Konkrét javaslat itt sincs az önvédelem formáit, módszereit illetően. Ugyanígy kifejtetlen, mi értendő az „egyetemesebb” fogalmán. Az elmarasztalás: a kisebbségi magyarság „ahelyett, hogy a megmaradás szempontjait a többi, egyetemesebb szempont mellé rendelné, az egyetemesebb szempontokat alárendeli a megmaradásnak”. A *Reflexiók egy vita után* tán segíthet az értelmezésben, és megoldást adhat, sajátosat, feltételezve, „a szembeállított történelmi sérelmek, vádaskodások ördögi köréből úgy lehetne kilépni, ha a közös múltat a globális emberi problémák nézőpontjából szemlélnénk”.

És prózáíróként igyekszik is így kilépni. Pályája elején éppúgy, mint a végén. A kritikai visszhang szerint első kötete, a *Hűtlenek* a tárgyi hitelesség helyett a látomás egyetemeségére törekszik, első regénye, az *Éleslövészet* különböző nézőpontokból láttatja a múltat, az „ahány forrás, annyi nézőpont” és annyi igazság jegyében, így a nemzetiség is „tanulmányától megfosztott történelem” lesz. Maradnak „a szenvedés, az öldöklés, a feljelentgetések unalomig ismert színjátékai” – az elbeszélői vélemény nem tesz különbséget gyilkos és áldozat, feljelentő és feljelentett között. Vagyis a szerző itt is és másutt is „az etikai dimenziók összetettségével, elbizonytalanításával lep meg”. A *Galeri* anekdotikus történetei éppúgy, mint fantázia- és álomképei „idős és történelmen kívüliek”.

Beszédes, hogy kritikusként azért méltatja Kovács Magdának „a lét kihívásaival viaskodó” hőseit, mert „nem a társadalomban, hanem a létben otthontalanok”. Azaz az „ontológiai gyökerű” otthontalansággal újat lehet hozni a szlovákiai magyar epikába, a társadalmi-történelmi gyökerével nem. A pálya vége felé ugyanilyen filozófiai-politikai alapra teremődik a németek által az életmű jelentős darabjának nevezett *Négy hét az élet világa*, amelynek a magát fölösleges embernek tartó tanár hőse hangsúlyozza, „alkalmazkodása térhez és időhöz belső parancsra történt, abba külső kényszer nem szólt bele”, az életvalóság nyelvére lefordítva: az anyanyelvi oktatással mint nemzetiségének semmi gondja. A témájukat tekintve párba állítható két regény. A *Tömegsír* és a *Bukott angyalok* közül az első egy elemzés szerint azzal tűnik ki, hogy a történelmi eseményeket idéző időpontokat is próbálja eloldani a maguk konkrétumaitól. Az alanyi elbeszélő, neves egyetemi tanár szeretné kideríteni, kiket rejt a a falusi udvarán talált tömegsír, s kik voltak a gyilkosok. „Engem a történelmi igazság kell, hogy érdekeljen”, jelenti ki egy vitában, álszent módon, hiszen igazából úgy vélekedik: „mindenkinek igaza van, s aki az igazságot magán kívül keresi, csak téveszmékhez juthat el”. A konkrétum pedig – és ez némiképp igazolja az epikai eljárást, de nem a politikai megítélés jogosságát –, hogy a tömegsír mintegy jelkép lett, lehett a Csehszlovákiában. A háború vége felé a németek a Magyarországról elhurcolt zsidókat a Pozsony melletti Ligetfalu külterületén munkatáborban tartották, majd a front közeledtével sokukat meggyilkolták – a csehszlovák hatóságok a háború után tárták fel ezt a tömegsírt. Ugyanitt egy másiknak az áldozataival, többségükben gyermekekkel, asszonyokkal és idős emberekkel már a csehszlovák hadsereg katonái végeztek. Szintén ők azzal a 267 emberrel – 120 nővel, 72 férfival és 75 gyermekkel, csecsemővel –, akik hazafelé tartottak a csehországi kitelepítésükből, s akiket

Prerovnál leszállítottak a vonatról, majd agyonlőtték, sőt kirabolták őket. A következő tömeggyilkosság helyszíne szintén Ligetújfalu volt, az ott 1945 tavaszától 1947 közepéig „működő” haláltábor, amelyről Janics Kálmán írt először *A hontalanság éveiben*. Itt kilencven olyan magyar leventét meszároltak le, akiket Ausztriából a szovjet hadsereg szállított át ide. A *Bukott angyalok* egy olyan leventét választ hőséül, aki azon az áron maradhatott életben, hogy mintegy kápóként szolgáljon, akiből a megmentője jó kommunistát akart faragni, s faragott is jó belügyest, a saját családját megtagadót, őket reszlovakizációra biztatót. A regény jellegzetessége a nemzeti önvizsgálat, a közös múlttal való szembenézés tekintetében, hogy voltaképp nem derül ki a tömeggyilkosság oka, alapja, csak sejteti, hogy „az ártatlan áldozatok bűne a nemzetiségük volt”.

Ezek alapján Tóth László könyve hívószavaira figyelve Grendel epikájának két jellegzetessége tűnhet fel. Az egyik, hogy a nemzet(iség) történelmi múltjának eseményeit kendőzve jeleníti meg, a Dobos László jelezte „sérelem és tragikum érzeit” kevésbé fejezi ki, a lélek mélységeibe nem merül alá – a másik szorososan összefügg ezzel: a nemzet mint közösség és az egyén mint a közösség tagja traumatikus élményeinek, emlékeinek feltárásában, elbeszélésében nincs érdekeltisége. Úgy kerül ki az egyén közösségi – főként államközösségi – meghatározottságának kérdésköreit, hogy az egyén karakteréből, magánéleti, szakmai válságából eredezteti az egzisztenciális reménytelenség állapotát. A személyiség autonómiájának hirdetője, a „visszahúzó közösségi eszmék” megtagadója. A szakirodalomban annyiszor szerepeltetett, Grendelnek főleg a publicisztikájához és epikájához erősen, a *modern magyar irodalom történetéhez* viszont lazábban köthető értékszempont-váltás a hagyomány és az identitás dolgában Gadamer gondolatát idézteti: „Ahhoz, hogy újra kérdezhessünk, látnunk kell a régít, és ekkor világossá válik, hogy a régi soha

nem volt olyan régi és az új soha nem olyan új, mint amilyennek látszik. Azt hiszem, ez a legjelentősebb tapasztalat, amire az ember a történesek tekintetében szert tehet.”

A kötet egyetemi tankönyvekbe kívánkozó, ugyanakkor nem szakzsargonban fogalmazó, hanem élvezetesen és szenvedélyesen, nyíltan vitázó tanulmánya a *Hagyományfolytonosság – hagyománytörés – identitás*. Alcíme – Kérdések és töprengések a szlovákiai irodalomhoz (akár van, akár nincs) – nem tünteti fel, ami pedig a nyílt, egyenes tárgyalásmód alapja s velejárója, az állításokat, ezek igen határozott voltát. Noha irodalmuk történetén is átfut a tekintete, „száz év – honnan is nézük? S mit is?“, kérdezi az egyik fejezet elején, igazából az 1989 után eltelt időszakra „fókuszál”, úgy tartva, hogy más világ, más életút- és modell jött el, és más (sors) tapasztalat, más érzékenység is, noha ez inkább az egyén tekintetében lehet érvényes, a közösségre, a nemzetiségre nézve kevésbé vagy aligha. Vizsgálódásai középpontjában a rendszerváltás után felnőtt, illetve született nemzedékek állnak, viszonyuk az előttük járókhoz, egymáshoz és az írói lét hozta szerepekhez, magatartásokhoz.

Nem kizárólag róluk, de rájuk vonatkoztatva is állítja, hogy a szlovákiai magyar irodalom baráti és érdekcsoportok, szövetségek szerint tagolódik, és ezekhez illeszkedve alakulnak a kánonok, szemléleti és értékizárólagosságok – így történt, történik a nem ritkán erőszakosan fellépő nemzedékeknek köszönhetően négy-öt író reprezentatív szerepbe emelése, túlszerepeltetése. Mindez abból is fakad, hogy a jellegzetes kisebbségi létüket nem speciális létezésként, Görömbei András használta fogalommal „élménykülönbözőségként” élik meg, nem úgy fogják fel, mint politikai és kulturális közös tapasztalatok szerzését, ennek lehetőségét. A tanulmány harmadik fejezetének kérdőjeles címe erre utal: „Kényszerközösség – kollektív identitás?” Az első kifejezés Szarka Lászlótól való, a magyar politikai közös-

ség tagjainak a történelem – Trianon, kaszai kormányprogram – diktálta „egymás mellé terelését” szemlélteti, ellentétben vagy párban a nemzeti hagyományok, szokások éltette élményközösséggel. De hogy az anyanyelv sem meghatározó tényezője már az összetartozásnak, ezt az ironikus „szlovmagy” rövidítés is mutatja. Kiemeli – dőlt betűkkel – a tanulmány, hogy az újabb nemzedékek ön- és énképének kialakításában a *szűkebb közösséghez tartozás* hovatovább semmilyen szerepet sem játszik, az egybetartozás-élmény nemcsak megélhetetlenné, hanem „egyesen értelmezhetetlenné is” lett. Vagyis – Szigeti László szavaival – a „kollektív identitás megmaradáselvének dominanciája” felfüggesztve, az egyéni, a független – nyilván a nemzetiségi embertársaiktól független – alkotói álláspontok előtérbe állítva. Ilyenek lehetnek, amikor a nyelvromlást nem veszélyként tapasztalják meg, hanem identitásformáló tényként – „a nyelvi elbizonytalanítottság” biztonságérzetet ad. Mindezek, persze, nem új fejlemények. Lassan már húsz éve, hogy Németh Zoltánnak az *Irodalomtörténetben* közreadott *Az identitás és kánon problematikája a szlovákiai magyar irodalomban* című tanulmánya emlékeztetett, hogy a posztmodern kor irodalmi szövegeiben a hős az identitásvesztést nem megfosztásként, hanem szabadságként éli meg. A narratív pszichológia egyik magyar tudósát idézte, miszerint „az identitás lényegében nem más, mint folyamatosan újraszerkesztett élettörténet”. A művészek fontosnak vélik, hogy többértékű identitásuk legyen, a multikulturalitás, illetve a „multikulturális hibrididentitás evidenciaként” fogadtatik el. A dolgozat több olyan kanonizációs mintát ismer és ajánl, amelyek „messze túlmutatnak a regionális kánon lehetőségein”. Németh újabb tanulmánya, a Nap Kiadó gondozta kötet, *A felvidéki magyarság a 21. században* című írása ezt a kánont – némi képzavarral – igen szűkre szabta. A korábbi generációkból mindössze Tözsér Árpádot és Grendelt említi, Dobosékat éppúgy ki-

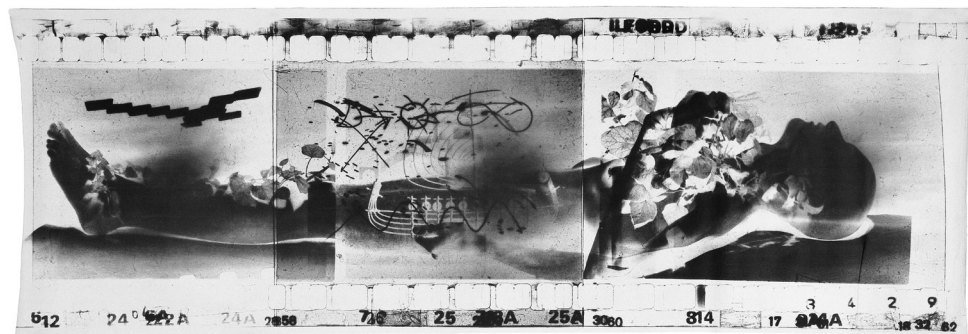
rostálta, mint az avantgárd Cselényi Lászlót, a Vetés nemzedéket csakúgy, mint az Iródiáét. És se híre, se hamva Tóth Lászlónak is. A mai posztmodern szerzők – ha már kánon – mint kórustagok vonulnak egymás után, azok, akik a Szlovákiai Magyar Írók Társaságából kiválva új társaságot alapítottak. A Bázist, ami már megvan. „Csak” az olvasói Bázist kellene még létrehozniuk.

Tóth Lászlót nemigen kérik fel alapítónak. Ő azzal segít, hogy egy facebook-bejegyzést idéz, amely „kócos magyarságú” és kocsmai stílusú: „Azt írja itt valaki, hogy 'tisztességes felvidéki irodalmat

tudjunk csinálni'. Kérdem én, minek, arra a kis időre, ami már csak kb. pár évtized a mostani asszimilációs tempó mellett?! Fenntartható felvidéki irodalmat csináljatok b. m., amihez kell fenntartható magyarság, az pedig nemzeti szempontok nélkül lehetetlen. Olyan irodalmat csináljatok, amelyik ehhez hozzájárul, basszátok meg! Egyébként nincs rátok szükség!” Hogy a bejegyzővel teljesen egyetért-e a *Hagyomány és identitás* szerzője, csak sejtethető. Az viszont biztosan tudható, hogy a magyarság egészéhez és a nemzetiséghez való egyidejű tartozás gondolatát, a kettős identitás eszméjét kiverheti a fejéből.

Márkus Béla

Cémes Péter: *Predellum*, 1989 (fotóvászor, 105×310 cm, Dovin Gyűjtemény, Budapest)

MÁRKUS BÉLA (1945) a Debreceni Egyetem nyugalmazott docense. Utóbbi kötetei: *Gál Sándor* (2017), *Szilágyi István* (2018), *Cseres Tibor* (2022).

A színház ősvigasztalás

A Tamási Áron-díjas Vidnyánszky Attila köszöntése¹

„Ott kezdem legalól, ahol egy veszített embernek s egy vesztés nemzetnek mindig kezdeni kell. Kicsiből, alázatosan és hittel. Isten és föld között indultam el, s ott megyek egyenesen végig; s majd amikor megállok, azt fogják mondani nekem: mivel hittél és meg nem tántorodtál, te vagy az ember s a magyar!”

Szinte napra pontosan tíz évvel ezelőtt hangzottak fel ezek a mondatok a Nemzeti Színházban, Tamási Áron *Vitéz lélek* című komoly játékában. Hetvenkét évet kellett várni arra, hogy az ősbemutató után újra megszólaljon e mű a nemzet színházában. Jelképes volt a pillanat, hiszen Vidnyánszky Attila, a Nemzeti Színház frissen kinevezett igazgatója első rendezéséül választotta. „látomásos rendezése a Nemzeti Színházban azért is jelentős a Tamási-előadások történetében, mert székelymagyar sorsjátékból egyetemes-emberivé emelte az Újrakezdés misztériumát. Amiben szinte természetes, hogy a csoda bekövetkezik – és Péter rendületlen építkező erejének sugárzásában a szomszédok és a falu előljárói hívekké változnak” – írta Ablonczy László legutóbbi könyvében, a tavaly Farkaslakán bemutatott *Tamási Áron sorsjátékaiban*. Vidnyánszky Attila ezzel az egyetemes-emberi misztériummal színházi krédóját is megfogalmazta. A világegészből falujába visszatérő Balla Péter sorsával évenként át éltette a Hit, az Akarat, a Megmaradás üzenetét nemcsak a Nemzeti Színház színpadán, de szerte a Kárpát-medencében: Beregszásztól Révkomáromig, Zentától, Csíkszeredáig, s Tamási Áron születésének 120. évfordulóján itt Farkaslakán is.

Hosszú s némelykor ábeli fordulatokat vevő volt az útja a gyermekkor falujától, a kárpátaljai Nagymuzsalytól a Nemzeti Színházig, s a Tamási által is megélt hazavesztés és szétszakítottság végigkísérte a család életét. „A Trianongondolat nagyon hamar beleült a lelkembe” – vallotta egy interjúban. Amikor gyerekként felment a falu melletti Nagyhegyre, átláthatott az oly közeli

A. SZABÓ MAGDA (1952), a Tamási Áron Közhasznú Alapítvány elnöke.

1 A laudáció 2023. szeptember 24-én, a Tamási Áron farkaslaki szülőházánál tartott díjátadó ünnepségen hangzott el.

Magyarországra, ahova azonban csak kétévente teheték be a lábukat, hogy láthassák Gyimesbükkről elűzött, Szombathelyre került nagyszüleiket.

A muníciót magyarságból, hitből magyartanár édesanyjától kapta, s az általa vezetett diákszínjátszó körben fertőződött meg életre szólóan a színházzal. A kijevei színművészeti egyetem elvégzése után az ottani nemzeti színház hívta főrendezőnek, de ő Beregszászt választotta, ahol az akkor résnyire nyíló időben megcsillant egy magyar nyelvű társulat létrehozásának az ígérete; az általa választott színésztársakkal megalapította a Beregszászi Illyés Gyula Magyar Nemzeti Színházat. A szép ígéretekéből azonban semmi sem lett: a megszülető színháznak nem volt épülete, a társulat gyakran hónapokig nem kapta meg a még létminimumot sem elérő fizetését. Többen fel is adták közülük. Vidnyánszky Attilát sorsfordító pillanatként érte, amikor egy kárpátaljai templomban, ahol először fogadták be mise után a ház nélküli színházat, eljátszhatták Becket Tamás canterbury érsek mártíriumának történetét, a *Gyilkosság a székes-egyházban*. A falusi közösség nem színházként, hanem szakrális élményként élte meg, élte át, amit látott. „Megéreztem, hogy csoda történik. Minden letisztult és egyszerűvé vált bennem, rájöttem, hogy nem világszínházat megváltó gondolatokkal kell foglalkoznunk, azért a közösségért kell dolgoznunk, amelyből vétettünk. Könnyebb lett sokunk lelke és másként kezdtünk el színházat csinálni” – idézte később az emléket.

Tamási Áron a színházat a nemzetnevelés tiszteletre méltó helyének nevezte. Németh Antal pedig, aki 1935 és 1944 között volt a Nemzeti Színház szellem-újító igazgató-rendezője, azt tekintette legfőbb feladatának, hogy a Nemzeti Színházat e „tiszteletre méltó helyé” tegye. S e jelben avatta Tamási Áront is a Nemzeti Színház szerzőjévé: 1939 és 1942 között Tamási Áron négy színpadi játékát mutatta be, a *Tündöklő Jeromost*, az *Énekes madarat*, a *Vitéz lelket* és a *Csalóka szivárványt*. Kettőt közülük maga is rendezett.

„A magyar Nemzeti Színház legyen nyelvében magyar, lelkében nemzeti és legyen abszolút mértékkel mért színház” – vallotta. Ezt az alapvetését olvashatjuk a mai Nemzeti Színházban amellet a szobor mellett, amelyet Vidnyánszky Attila állíttatott a méltatlanul elhallgattatott nagy előd emlékére, halálának ötvenedik évfordulóján, 2018-ban. Ő maga e szellemi örökség jegyében tekinti életajándéknak, hogy immár tizedik éve vezetheti a nemzet színházát, a nemzetnevelés kivételes helyét.

2022-ben, Tamási Áron születésének 125. évében a Nemzeti Színház, a „tiszteletre méltó hely” e gondolat újabb dimenzióit is megnyitotta: nem csak a *Tündöklő Jeromos* új bemutatójával emlékezett Tamásira, Vidnyánszky Attila a jövő felé tekintve tárta szélesre a színház kapuit: társulatának fiatal tagjaira bízta az *Énekes madár* színpadra állítását. Szabó Sebestyén László kiváló rendezése, színésztársainak sodró lendületű játéka bizonyította: a mítosszá avatott székely hétköznapi világunk korokon átívelően megérint játszót és közönséget. Majd később egy varázslatos estén a nagyszínpadon 250 középiskolás diákszínjátszó pergő Tamási-jelenetei tették nyilvánvalóvá: ez a világ az övéké is. Közöttük

volt a hajdani alma mater, a székelyudvarhelyi gimnázium társulata is, amely „porából megéledett Főnix”-ként e kihívás hatására született újjá. S ebben az ünnepi évben a gimnazista csapatok nemzetiszínház-történeti vetélkedőjének is Tamási Áron lett a témája.

Eleven játék és tudósi elmélyülés: példaértékű a figyelemnek és törődésnek az a gesztusa, amely ezt lehetővé tette. Köszönet érte.

A Tamási Áron-díj a köszönet jele az eddig megtett útért, de talán új utakra is indítja azt, aki kapja. Kívánjuk hát Vidnyánszky Attilának, hogy rendezze meg az őt régóta kísértő *Ősvigasztalást*, Tamási Áronnak ezt az első, sokáig elveszettnek hitt színpadi művét, vagy hogy a beregszászi társulat az általa színpadra állított *Szép Domonkos Annával*, a háborút átkozó, kozmikus balladával szólhasson a mai rettenet ellen, s hogy egyszer talán újralobbanjon szívében a láng Kodály Zoltán *Székelyfonója* iránt, amely a „botfűlű székely” Tamásinak is világot fordító élményt jelentett.

Kuratóriumunk nevében is szívből gratulálok Tamási Áron-díjához.

„Élni kell, párhuzamosan, itt, a közös lagúnákban”

A Tamási Áron-díjas Simó Márton köszöntése¹

„Alig van ország, mely több természeti, történelmi és népeleti kincscsel bírna, mint a Kárpátok által körülölelt magyar haza; alig van ország, mely az észlelve vizsgálódónak több érdeket nyujtana, mint hazánk, s mégis alig van a civilizáció körvonalába foglalt, sőt még azon kívül eső terület is, mely oly kevésbé lenne ismerve és méltányolva, mint éppen hazánk. [...] Ezen roppant havasok által körülkerített, sok helyt őserdőkötől borított országrész, még vasuttal, az eszme- és fogalomterjesztés ezen életerével nem bírván, legismeretlenebb és legezártaabb [...] a legkevésbé van ismerve, [...] Égető szükségé vált tehát annak felkutatása és ismertetése” – írta az 1868-ban megjelent s azóta is a műfaj mindenkor reprezentatív alapműveként számon tartott *A Székelyföld leírása* című könyvében Orbán Balázs: aki „6 év kitartó szorgalmával és szent törekvésével” megismertette a korabeli, de leginkább a kései olvasókkal, velünk, *e roppant havasok által körülkerített országrész korabeli* szociografikus állapotát. Melynek – jelzőkkel fokozhatatlanul elmaradott – jellemzésére azt találta mondani: „talán könnyebb az Oceánon tuli Amerikába”, mint a „végvidéki Székely földre eljutni”.

Azon műfaj jelentőségét soha nem veszítő példáját említjük, ha Simó Márton publicisztikai életművére, *e szorgalmat és szent törekvést* ma is éppúgy megkívánó újságírói munkára hívjuk fel most a figyelmet, melynek szakszerű, műfajpoétikai leírását ugyanakkor aligha tudhatta volna – épp a poétikai fogalmak híján – szavakba foglalni Orbán Balázs. Amely műfaj: az erdélyi néprajzi szociográfia, a népismeret, az etnográfia, a geográfia, az oral history, vagyis az elbeszélte történelem, s hogy még pontosabban fogalmazzunk, a műfajtörténettel foglalkozó Cseke Pétert idézve: amely műfaj „egyik oldalon az oknyomozó újságírással, másikon a tényirodalommal érintkezik”, miközben tipológiai változatok sokaságát teremtve vegyítheti a „(nyers) dokumentáris közvetlenséget, a szépírói ihletet és a közírói hevületet”. A „tudományos igényesség, a tényesség, a külső és belső nézőpont érvényesítése, a líraiság, a vallomásos jelleg, továbbá az írói fantáziának

Cs. NAGY IBOLYA (1946) Debrecenben élő irodalomtörténész. A Debreceni Egyetemi Kiadó volt vezetője. Utóbbi kötete: *Tamási Áron* (Képszerkesztő: A. Szabó Magda. Bp., 2021, MMA Kiadó).

1 A laudáció 2023. szeptember 24-én, a Tamási Áron farkaslaki szülőházánál tartott díjátadó ünnepségen hangzott el.

a valóságértelmezésben való alkalmazása”: mind jellemzője lehet a szociográfiának, s egyik tipológiai változatának, a *szociografikus irodalmi riportnak* is.

Meglátásunk szerint Simó Márton, most a Tamási Áron-díjjal is elismerten jelentős publicisztikai életműve centrumában műfaji értelemben e gazdag poétikai képletű *szociografikus irodalmi riport* áll. (A hasonlóan székelyföldi történetekre alapozódó szépírói, regényírói munkássága, több regénye mellett, melyek közül a trilógiává nőtt *Bozgor*, mely címében viseli témáját; az *Iker*, mely egy székelyföldi testvérpár 1940-től 2019-ig tartó sors története talán a legismertebbek. De említsük meg az épp mostanában könyvként is megjelent, de a (például) *Háromszék* hasábjain (s más lapokban is) részletekben olvasható, határozott, s szövegszerűen is jelzett Móricz-utalást, műfaji előzményt fölmutató, az 1935-ös, *A boldog ember* mai, erdélyi sors-válatozataként megszületett, *A boldogabb ember* című, frissen napvilágot látott regényt is. (Jellemző hasonlóságként: Móricz ugyancsak a sajtóbeli, ő a *Pesti Napló* oldalain való részletközlést választotta a mű, a nagyközönséggel való megismertetésének egyik, igen hasznos megoldásaként.) Hosszú évek eltökéltsége, céltudatossága, munkabírása meg feladat-felismerése áll e munkásság mögött: hogy *égető szükség van*, lehet ma is *annak felkutatására és ismertetésére*, hogy milyen ma, napjainkban Székelyföld lakóinak élete.

Milyen a székelyföldiek nemzetiségi identitás- és hagyományképe, anyanyelvi-nyelvhasználati, művelődési állapota, szociális-gazdasági helyzete, nem figyelmen kívül hagyva a mindennapokat meghatározó kisebbségi létmód, e *sajátosság* közösségi jogállapotát sem. Hadd említsünk meg csupán néhány irodalmi példát, szerzőket, akik – korban szinte mellettünk vagy alig mögöttünk – hasonlóképpen Simó Márton célképéhez, valamilyen szociográfiai-szociológiai *sajátosság* jegyeit kutatták s örökítették meg műveikben. Például Kodolányi János a baranyai, ormánsági, egykékre alapozott családmódeli drámáit írta meg, szociografikus novellákban is; Illyés Gyula a „dunántúli latifundiumok”, a puszták zsellérnépének sorsát; Kós Károly a tehetős, „nemes”, de a gazdagság árát ugyancsak a kevés gyermekben látó kalotaszegiek nem egyszer önsorsrontó életvitelét; Sütő András a többségi román környezetben élő mezőszegi magyarok sors tényezőit; Móricz Zsigmond riportjai pedig szinte az ország néprajzi-földrajzi tájegységeit lefedve, (mert „gyalogolni jó”) tudósítanak zömmel a két világháború közötti ország egy-egy régiójának állapotáról.

És ne feledjük Tamási Áront: a *Szülföldem* című, a székelyföldi, farkaslaki faluvilághoz kötődő, gyermekkori emlékekkel is sűrű otthon-szociográfiát: amely könyv az 1939-ben már két évtizedes kisebbségi sors helyzetképe egyúttal, s ne feledjük az újságok, például a *Brassói Lapok* hasábjain megjelenő publicisztikáit, tudósításait, riportjait sem: mert *meg kellett írnia, el kellett mondania* a kisebbségi létállapot minden tapasztalt közösségi igazságtalanságát, a jót és az értékeset is persze.

Simó Márton, mintegy Tamási Áron szellemiségét is követve, e belső parancs, készítés nyomán egyéni esettörténetek példáin át, nemzeti közössége sorshelyzeteit rajzolja fel a romániai, székelyföldi magyarság szociográfiai térképére. Amelyen ugyanazok a geográfiai jelek, a hegyek, vizek mind a helyükön,

mint Orbán Balázs 19. vagy Tamási Áron 20. százada idején, de mára alapvetően megváltozott a szociografikus-szociológiai térképészeti jelrendszer, a társadalmi-gazdasági viszonykép: a Székelyföld régen kinőtte a „legismeretlenebb, legelzártabb” országrész státusát. Egyik méltatója szerint Simó Márton „Orbán Balázsba oltott Bözödi Györgyként járja Székelyudvarhely vidékét, és rögzíti az általa észlelteket”: a jelenvaló Székelyföld krónikásaként tehát.

Nincs itt terünk például annak a hatalmas munkának, az „észleleteknek” bővebb kifejtésére, mely *Bánja-e a székely* címmel 2019-től indulóan a *Háromszék* lapjain mutatja be a történelmi Udvarhelyszék településeit, a szerző bevezetője szerint azért „körülnézve” más, ugyancsak székely településeken [...]. Udvarhelyszék irányából Erdővidék felé közelítve”. E riportsorozat már 27. részét olvashattuk a lap e februári számában, s a fejezetekben feltárul (egy kivonatos, szép falunévsor ismertetést nem mellőzhetünk) Küsmöd, Homoródújfalva, Oklánd és Homoródkarácsonyfalva, Székelyderzs, Székelymuzsna, Jásfalva, Ége, Dálna, Kányád, Petek, Abránfalva és Homoródszentlászló, azután Miklósfalva, Máréfalva, Küküllőkeményfalva és Fenyéd, Kápolnásfalu, Szentegyháza, Parajd, Firtosváralja, Székelypálfalva, Kisfalud, Malomfalva, Szentlélek, Bogárfalva, Pálpataka és Fenyőkút, Csekefalva, Szentábrahám, Nagyalambfalva, Felsőboldogfalva, Bögöz és: Farkaslaka mai világa, utóbbi fejezet *Élet Farkaslakán a harmadik évezred hajnalán* címmel.

S csak jelezni tudjuk, hogy e műfajokban dús szakmai életút egyik kiemelt témájaként például a 2018-ban megjelent *Mi, székelyek és román barátaink* című, kétnyelvű interjúkötet a román–magyar együttélés traumatikus kérdéseit sem kerüli meg. Ebben a romániai nemzetiségek 1918-as, gyulafehérvári, Romániához csatlakozásának máig többféle értelmezésű tényadatairól faggatva az interjúalanyokat; más cikkekben például az úzvölgyi temetőgyalázás fel-felparázsló indulatairól beszél és beszéltet. Mert, ahogy a szerző írja: a hétköznapokban „élni kell, párhuzamosan, itt, a közös lagúnákban, mert ez az ország épp anynyira a miénk is, mint amilyen mértékben az övék”.

S ne hagyjuk említetlenül, hogy az Élő Székelyföld Munkacsoport, mely a székelyföldi hagyományos kulturális és épített örökséggel foglalkozik, illetve „vizsgálja a székelyek és a román ajkúak közti kapcsolatrendszerét”; továbbá, hogy e munkacsoport A Székely ház-mozgalom keretében a hagyományos székely építkezési forma elterjedését is szorgalmazza, s kérdőívek alapján gyűjti fel és mutatja be az „Udvarhelyszék falvaiban még fellelhető hagyományos házakat és portákat”, például a farkaslaki Ábel bölcsője Panziót is: e mozgalom, munkacsoport és tevékenység (többek mellett) szintén Simó Márton nevéhez is kapcsolható.

S hogy miért mindez? Regények, interjúk, riportok, hagyománykutatás, falufüzetek, könyvkiadás, internetes portál?

Hogy „távrolról is jól felismerhetővé válják az a hely”, s nem csupán építészeti értelemben, „amelynek »autonómiáját« oly hosszú idő óta emlegetik”.

Simó Márton Tamási Áron-díjához, a kuratórium nevében is, szívből gratulálok.